

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний економічний університет

На правах рукопису

ІЛЛЯШ ІРИНА ДМИТРІВНА

УДК 911.373 (477)

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПОСЕЛЕНЬ
АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА**

11.00.02 – економічна та соціальна географія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
географічних наук

Науковий керівник:
Качан Євген Петрович,
кандидат економічних наук, професор

Тернопіль – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ	10
1.1. Типи поселень, їх роль у системах розселення агропромислового регіону	10
1.2. Функціонування поселень в умовах трансформації суспільства	20
1.3. Методичні основи суспільно-географічного дослідження економічного і соціального розвитку поселень агропромислового регіону	29
Висновки до першого розділу	40
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА МЕРЕЖА ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ	42
2.1. Мережа поселень регіону та особливості її формування	42
2.2. Людність населених пунктів та їх демографічний потенціал	57
2.3. Демографічний розвиток поселень, прогноз демографічних процесів у регіоні	77
Висновки до другого розділу	86
РОЗДІЛ 3. ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ	89
3.1. Економічна база міських і сільських поселень, їх економічний розвиток	89
3.2. Соціальна база і соціальний розвиток поселень	105
3.3. Функціональні типи поселень	125
Висновки до третього розділу	144
РОЗДІЛ 4. ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	146
4.1. Перехід до політики сільського розвитку як основа соціально економічної активізації сільських поселень	147

4.1.1. Розвиток аграрної сфери економічної бази сіл	149
4.1.2. Розвиток неаграрних видів діяльності в сільських поселеннях	154
4.2. Напрямки активізації економічного і соціального розвитку міських поселень	162
4.3. Шляхи підвищення ефективності управління поселеннями в умовах реформування територіально-адміністративного устрою	169
Висновки до четвертого розділу	179
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні процеси, що відбуваються у суспільстві, зумовлюють зміни у всіх аспектах життєдіяльності людей. Трансформація виробничих відносин, кризові процеси в економіці наклали відбиток і на рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів, їхній демографічний потенціал, функціонування в системах розселення. Для того, щоб виявити тенденції у змінах розвитку поселень, визначити шляхи їхньої оптимального функціонування, необхідні дослідження їх людності, сучасного стану економічної і соціальної бази, екологічної ситуації, ролі в системах розселення різних таксономічних рангів. Особливості сучасного етапу розвитку суспільства, зміна пріоритетів регіонального розвитку вимагають всебічних досліджень населених пунктів, визначення їх місця у схемах нового адміністративно-територіального устрою країни, обґрунтування заходів з подолання їхньої деградації. Це особливо актуально для так званих депресивних регіонів, в яких занепад сільських і малих міських поселень відбувається вже тривалий час (від 90-их років ХХ ст.). До таких регіонів відноситься і Тернопільська область, що відзначається густою мережею сільських населених пунктів і малих міських поселень, значним зменшенням людності в них.

Для цього регіону притаманні всі ті риси соціально-економічного розвитку, які властиві для інших аграрно-промислових регіонів, зокрема депопуляція населення, висока міграційна рухливість населення, знелюднення сільських поселень, соціально-економічний занепад сіл і малих міських поселень тощо.

Суспільно-географічне дослідження сучасного стану соціально-економічного розвитку поселень, що передбачає аналіз зміни демографічних, соціально-економічних процесів у населених пунктах, може стати основою для вироблення ефективної розселенської політики в агропромислових

регіонах. З огляду на це, актуальність нашого дослідження і його практична значимість є незаперечними.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Обраний напрям дослідження тісно пов'язаний із загальним спрямуванням наукової роботи кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету. Дисертаційне дослідження виконане як складова колективної науково-дослідної теми кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету “Еколого-ресурсні, соціально-економічні та демографічні основи сталого розвитку регіону” (протокол № 4 від 17.11.2009 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є вивчення сучасного стану соціально-економічного розвитку населених пунктів Тернопільської області для оптимізації територіальної організації розселення регіону, подолання його соціально-економічної депресивності.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

- обґрунтувати теоретико-методологічні засади суспільно-географічного дослідження населених пунктів регіону, виробити методичний підхід до вивчення соціально-економічного розвитку поселень регіону;
- встановити особливості формування мережі поселень Тернопільської області та її структури;
- виявити сучасний рівень економічного і соціального розвитку населених пунктів області, їхньої соціально-економічної бази та суспільно-господарського значення у системах розселення регіону;
- визначити особливості функціонування населених пунктів у процесі трансформації суспільних відносин, встановити тенденції зміни людності і функцій поселень у Тернопільській області;
- обґрунтувати головні напрямки оптимізації соціально-економічного розвитку міських і сільських населених пунктів агропромислового регіону.

Об'єктом дослідження є система поселень Тернопільської області як типова серед поселенських мереж давньоосвоєних аграрнопромислових регіонів країни.

Предметом дослідження є розвиток, структура і функціонування поселенської мережі регіону, її трансформація в період переходу суспільства до ринкових відносин.

Методологія та методи дослідження, використані джерела. Методологічною основою дисертаційного дослідження є положення Конституції України з питань соціально-економічного розвитку регіонів, Закони України “Про місцеве самоврядування в Україні” (1997 р.), “Про стимулювання розвитку регіонів” (2005 р.), “Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст” (2004 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 р.” (2006 р.), Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року ” (2007 р.), Проект Закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” та інші законодавчі та нормативні акти, прийняті Верховною Радою, Президентом України, Кабінетом Міністрів України.

Методологічним підґрунтям дослідження є сучасні положення суспільної географії і регіоналістики, теоретичні принципи геопросторової організації суспільства, загалом і систем розселення, зокрема, наукові розробки вітчизняних та зарубіжних географів: Е. Алаєва, М. Барановського, В. Джамана, М. Дністрянського, А. Доценка, В. Євдокименка, Я. Жупанського, Л. Заставецької, Т. Заставецького, Ф. Заставного, С. Іщука, Є. Качана, С. Ковальова, В. Круля, В. Кубійовича, С. Лісовського, В. Нагірної, Л. Немець, Я. Олійника, Ю. Пітюренка, В. Поповкіна, В. Руденка, Л. Руденка, А. Старостенко, О. Степанів, П. Сухого, Д. Ткача, О. Топчієва, М. Фащевського, Б. Хорєва, О. Шаблія, Л. Шевчук, Л. Шепотько та ін.

У процесі наукового дослідження використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняльний, систематизації й узагальнення), конкретно-наукові (статистичний, історико-географічний, картографічний та математичного моделювання, експедиційний) та інші методи.

Для роботи використано офіційні матеріали Головного управління статистики у Тернопільській області, управління економіки Тернопільської обласної державної адміністрації, матеріали переписів населення (Всесоюзних 1959, 1979, 1989 рр. та Всеукраїнського 2001 р.), наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в наступному:

вперше:

- здійснено аналіз формування мережі поселень у давньоосвоєному агропромисловому регіоні залежно від загальнодержавних і регіональних чинників, її розвитку з огляду на зміну суспільних відносин в країні;
- виявлено функціональні типи міських і сільських поселень регіону, зміни у структурі зайнятості населення у базових і обслуговуючих галузях;
- здійснено прогнозування зміни чисельності населення регіону загалом, міських і сільських поселень зокрема, зміни поселенської мережі на період до 2025 р.;

удосконалено: теоретичні і методичні основи дослідження рівня розвитку населених пунктів регіону;

отримали подальший розвиток:

- нові підходи до дослідження сучасного рівня соціально-економічного розвитку поселень, трансформації їх функціонування у сучасних умовах;
- напрямки перспективного соціально-економічного розвитку міських і сільських поселень Тернопільської області в період ринкових перетворень.

Практичне значення отриманих результатів. Науково-практична цінність отриманих результатів полягає у комплексному вивченні стану функціонування населених пунктів у період розвитку ринкових відносин.

Результати дослідження можуть бути використані для розробки стратегії соціально-економічного розвитку області, для складання програм сільського розвитку та розвитку міських поселень (довідка № 01/2–116 від 03.02.2012 р.). Результати дисертаційного дослідження впроваджені у процесі викладання дисциплін “Регіональна економіка”, “Демографія”, “Соціальна політика”, “Ринок праці” на кафедрі управління персоналом та регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету (довідка № 126–28/1974 від 21.09.2011 р.).

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є самостійною, завершеною роботою автора, в якій висвітлені теоретичні і прикладні питання соціально-економічного розвитку поселень Тернопільської області. У роботі містяться висновки, методичні підходи, наукові положення, картографічні матеріали, формулювання, побудова яких належить особисто здобувачу наукового ступеня. Використані положення інших науковців мають відповідні посилання.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження, що викладені у дисертації, були оприлюднені на конференціях національного та міжнародного рівнів, а саме: II Міжнародній конференції молодих учених і студентів “Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід” (Тернопіль, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції “Дністровський каньйон – унікальна територія туризму” (Тернопіль, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів” (Тернопіль, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції “Регіон–2009: Стратегія оптимального розвитку” (Харків, 2009); II Міжнародній науково-практичній конференції “Еко- и агротуризм: перспективы развития на локальных территориях” (Білорусія, м. Барановичі, 2010); IV Міжнародному Форумі молодих вчених “Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи” (Харків, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції

“Соціально-трудові відносини: теорія і практика” (Київ, 2010); Четвертій міжнародній науковій конференції “Історія української географії і картографії” (Тернопіль, 2010); Науково-практичній конференції з міжнародною участю молодих науковців, аспірантів та студентів “Регіон–2011: суспільно-географічні аспекти” (Харків, 2011), Міжнародній науковій конференції “Мир современной географии” (Сімферополь, 2011); VIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів й молодих вчених “Географія, геоекологія, геологія: досвід наукових досліджень в контексті міжнародної співпраці та інтеграції” (Дніпропетровськ, 2011); II Міжнародній науково-практичній конференції “Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи” та обговорювались на щорічних звітних наукових конференціях молодих вчених Тернопільського національного економічного університету та співробітників кафедри управління персоналом та регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету (2008–2011 рр.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 21 наукову працю загальним обсягом 7,2 друк. арк., в тому числі 7 статей (3,5 друк. арк.), що вийшли у фахових виданнях, які включені до переліку ВАК України.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (268 найменувань) та 21 додаток (31 сторінка). Загальний її обсяг становить 247 сторінок, з яких основний текст займає 162 сторінки. Робота ілюстрована 23 рисунками та містить 24 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ АГРОПРОМИСЛОВОГО РЕГІОНУ

1.1. Типи поселень, їх роль у системах розселення агропромислового регіону

Трансформація суспільних відносин, що відбуваються в Україні на її шляху до ринкових засад господарювання, накладає відбиток на всі суспільні процеси і явища, в т.ч. розселенські. Внаслідок зміни функцій поселень, обсягів і спрямованості розселенських зв'язків важливого значення набуває вивчення просторових особливостей формування поселенських структур, функціонування населених пунктів, виявлення економічних і соціальних проблем їх розвитку.

Основними формами розселення людей є населені пункти. За визначенням А. Доценка, “населений пункт” – це концентрація в певному місці житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів обслуговування, територія з антропогенними природними ландшафтами [53, с. 18]. У такому визначенні це поняття означає завершений територіальний цілісний і компактний ареал концентрації населення із системою комунікацій на означеній природній території.

У містобудівництві “населеним пунктом як одиницею статистичного спостереження вважається таке розселення людей, яке має без терміну використання певну територію, постійне населення і зареєстроване під певною назвою у встановленому законом порядку” [4, с. 189]. Основною ознакою населеного пункту є населення, а сам населений пункт розуміється як форма організації населення певної території (Ковалев С., 1960).

Виникнення і розвиток поселень визначається особливостями виробничої діяльності людей, соціально-економічними відносинами, які існують на певній території.

За особливостями трудової діяльності та способом життя населення всі пункти умовно відносять до сільських і міських. У нашій країні, яка традиційно відноситься до землеробських регіонів, де сільське господарство було тривалий час основним заняттям населення, найпоширенішою формою розселення є сільське поселення.

Вважається, що поняття “сільське поселення” виникло в результаті поглиблення суспільного поділу праці, коли з’явилися міста як особлива форма населеного пункту, що виконує специфічні функції. Усі ті населені пункти, що не відповідають уявленню про місто, розглядаються як сільські поселення, незалежно від розміру, вигляду і складу населення.

Основною формою сільських поселень є село. Зміст цього типу поселень поширюється на всі історично і географічно різні форми сільських поселень. Але в останні роки про необхідність реабілітації хуторів, слобод як поселень зі своєрідними формами територіальної організації населення говорить все більше науковців (А. Доценко, 2006).

Тобто, сільські поселення – це місця локалізації населення, яке частково зайняте у сільському господарстві або повністю зайняте у несільськогосподарських галузях.

Поселення, що розташовані в сільських місцевостях, дуже різні за своїми функціями і складом жителів. Серед них виділяють села, слободи, хутори, лісництва. Для статистичного обліку і наукового аналізу важливою є типізація сільських поселень.

Спрямованість класифікації залежить від того, який бік явищ підлягає вивченню, які закономірності досліджуються. Села можна групувати залежно від числа дворів, відповідно до характеру занять жителів, за кількістю населення, за ступенем поєднання в сільських населених пунктах промислового і сільськогосподарського виробництва, за функціями тощо.

Типи поселень у сільській місцевості, їхня густота, людність, благоустрій залежить від стану розвитку їхньої головної галузі матеріального виробництва – сільського господарства.

Першочергове значення має систематика поселень за їхніми функціями. Функціональна характеристика поєднується зі структурою населення, з господарською діяльністю, з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, тобто з тими явищами, які поєднують поселення в єдину систему, виявляють зв'язок міського і сільського розселення.

Сільські поселення в Україні, загалом, і в області, зокрема, можна поділити на основні типи за їх виробничим профілем, функціональним критерієм. Так, за виробничим профілем можна виділити три основних типи поселень: сільськогосподарські, несільськогосподарські та змішані. Основною виробничою функцією сільськогосподарських поселень є сільськогосподарське виробництво. Внаслідок процесу урбанізації поряд із містами утворилась велика кількість різноманітних несільськогосподарських сільських поселень. Такі поселення зосереджуються у безпосередній близькості до міст, лісопромислових районів, біля залізничних станцій, дачних поселень. Вони не мають безпосереднього зв'язку із сільським господарством, але незначна людність цих поселень не дозволяє віднести їх до категорії міст. Значну частину серед кількості сільських поселень займають змішані за своїми виробничими функціями села. Для них характерне те, що більша частина мешканців зайнята у сільському господарстві, але є й ті, які працюють у промисловості, лісовому господарстві, транспорті, сфері послуг. Значна частина змішаних поселень виконують роль місцевих адміністративних економічних та культурних центрів у сільських районах області, оскільки вони є найбільшими і різноманітними за своїми функціями серед інших сільських поселень.

В умовах трансформації суспільних відносин і економічної кризи для сільських поселень характерною є тенденція втрати більшістю сіл статусу агропромислових центрів і переходу в статус аграрних.

За критерієм функціонального підходу серед поселень виділяють такі, які відіграють роль місцевих центрів. Вони є центрами через своє економічне значення, географічне розташування, наявність певних соціальних установ.

Ще одним критерієм типізації поселень, в тому числі сільських, є їх людність. Типологія сіл за людністю щодо території України проводиться від середини ХХ ст. У межах території України першу типологію людності для всієї країни виконали С. Мохначук [142], Ф. Заставний [83], М. Ковтонюк [103], Г. Анісімова [5] та ін.

Л. Немец за чисельністю населення виділяє такі групи сільських поселень: до 500 осіб – малі села, від 501 до 1000 осіб – середні села, більше 1001 осіб – великі. В них ще можна виділити такі підгрупи за людністю: до 50 осіб, 51-100 осіб, 101-200 осіб, 201-500 осіб, 501-1000 осіб, 1001-1500 осіб, 1501-2000 осіб, 2001-2500 осіб, 2501-3000 осіб, понад 3000 осіб [151, с. 316].

Для Тернопільської області від початку 90-х років ХХ ст. характерне зменшення людності властиве для всіх груп сільських населених пунктів. Наслідком цього процесу є перехід значної частки поселень із групи середньої за людністю у групу малих сіл, що, в свою чергу, спричинило збільшення частки і населення, що проживає у малих і середніх селах. Такі тенденції дають підставу очікувати скорочення кількості сільських населених пунктів внаслідок знелюднення малих сіл.

За останні десятиріччя процеси старіння сільського населення, постійного від'ємного природного приросту, відчутна невідповідність демографічного потенціалу та статусу сільських поселень зумовлює необхідність реабілітації поняття “хутір” щодо невеликих за людністю поселень зі своєрідною формою територіальної організації. Актуальність цього питання зумовлюється процесом зростання кількості дрібних поселень у державі, реформуванням аграрного сектору господарства з орієнтацією сільського виробника на фермерське господарство.

Розвиток населених пунктів залежить значною мірою від так званого економічного простору, зовнішнього середовища (силового поля), в якому існують і взаємодіють інші населені пункти зі своїм соціально-економічним потенціалом. Регіональний економічний простір можна уявити як “середовище у тривимірному вимірі, яке містить у собі, по-перше, територію,

на якій здійснюються економічні або виробничі процеси; по-друге, господарський комплекс, який складається з різних груп підприємств і галузей, що виробляють різноманітні товари, продукти або надають послуги; по-третє, населення, що проживає на даній території та бере активну участь у життєдіяльності даного господарського комплексу” [18, с. 12].

Такий простір, по-суті, близький за сутністю до поняття “суспільно-географічний комплекс”. За М. Паламарчуком, він може територіально охоплювати як певний регіон, так і окремий населений пункт.

Для економічного простору як силового поля, характерна певна напруженість. Ф. Перру розглядав економічний простір в абстрактному вигляді, вважаючи, що ця напруженість є нерівномірною, у ньому діють доцентрові сили, спрямовані до центрів, і відцентрові, що виходять з них [18, с. 12]. Це видно на населених пунктах, які є складовими економічного простору. Позаяк населений пункт – це місце проживання і господарської діяльності людей, то його можна вважати елементарною частиною економічного простору. Те із поселень, що має більший серед навколишніх соціально-економічний потенціал, стає фокусом притягання (соціально-економічним ядром) для населених пунктів навколишньої території.

Внаслідок розвитку горизонтальних зв’язків між поселеннями можуть виникати групи поселень, які знаходяться у полі притягання одного із них (ядра). Внаслідок розвитку міжпоселенних зв’язків проста мережа поселень перетворюється у взаємопов’язану сукупність, або систему розселення, у якій кожне поселення займає певне місце залежно від соціально-економічного потенціалу і його положення в системі розселення.

Центрами таких систем, як правило, стають найбільші за людністю населені пункти, що мають найрозвиненішу економічну і соціальну базу. Це, передусім, міські поселення або великі села.

Місто, як зазначає В. Кубійович, це “поселення, що зосереджує на великій території значну кількість людей, які займаються несільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі,

інтелектуальних професіях” [120, с. 466]. Міста, поряд із концентрацією значної кількості населення та несільськогосподарських видів діяльності, забезпечують ефективніше виробництво і різноманітніші види соціальних послуг, мають значний господарський і культурний вплив на сільські території. І тому міста стають центрами притягання навколишньої місцевості, вузлами зосередження найважливіших видів діяльності людей – економічних, адміністративних, інформаційних тощо.

Міста, як зазначає Д. Александер, не виникають самі по собі, їх створюють навколишні сільські населені пункти для виконання функцій вузлових пунктів [2, с. 80].

Про роль міст в організації навколишньої території писав М. М. Баранський: “міста плюс транспортна мережа – це каркас, на якому все інше тримається, це кістяк, який формує територію, надає їй певної конфігурації” [12, с. 168].

У процесі діяльності між людьми, що проживають у містах і сільській місцевості виникають різноманітні зв’язки:

- трудові зв’язки у вигляді щоденних чи періодичних поїздок людей з одного поселення в інше;
- адміністративно-управлінські зв’язки по лінії органів державного управління і влади, громадських і політичних організацій;
- виробничі зв’язки підприємств із поставок сировини, напівфабрикатів, палива і енергії, транспортування продукції; зв’язки із керування підприємствами, їх фінансування, реклами тощо);
- зв’язки з обслуговування населення (культурно-освітні, побутові, рекреаційні, торговельні, страхові, банківські тощо);
- інформаційні зв’язки (інформаційно-виробничі, інформаційно-торговельні; інформаційно-побутові тощо).

Цими видами зв’язків місто сполучається як із навколишньою сільською місцевістю, так і з містами того чи іншого регіону (центрами функцій). Зв’язок міста з навколишнім ареалом зумовлений “виходом міста

за свої межі” (П. Селф) для задоволення різноманітних потреб порівняно менших поселень. Дослідження зарубіжних геоурбаністів підтверджують, що мережі центральних місць тяжіють до рівномірності, прагнучи повніше охопити територію своїми сферами впливу. Це найкраще виходить у тому випадку, коли територія однорідна за “рисунком” розселення, спеціалізацією господарської діяльності. Саме такою територією є регіон з агропромисловим типом освоєння – Тернопільська область, яка відзначається більш-менш рівномірним розташуванням міських поселень на фоні густої мережі сіл.

В умовах агропромислового району центрами систем розселення є не тільки міста, але й великі села, що виділяються своїм потенціалом на фоні невеликих і середніх сільських поселень.

Принципи виділення міст у системах розселення розроблені М. Баранським (1956), В. Давидовичем, С. Ковальовим і В. Покшишевським (1959). Основними ознаками, за якими виділяють міста, на їх думку, є: 1) чисельність населення понад 10 тис. осіб; 2) незначна частина зайнятих в сільському господарстві (менше 25%). Разом із тим, до міст можна відносити і поселення з меншою кількістю жителів, якщо в них значна частка населення зайнята в несільськогосподарських галузях, і якщо вони відіграють значну організаційно-господарську роль для навколишньої території. Місто відрізняється від інших поселень тим, що має більшу людність, складнішу функціональну і своєрідну планувальну структури, а його населення веде так званий “міський спосіб життя”. У місті відбувається концентрація різних об’єктів і видів діяльності населення на досить обмеженій території.

Для Тернопільської області з агропромисловим типом освоєння характерним є переважання у системах розселення сільських і невеликих міських поселень. Людність поселень та тип освоєння зумовлюють і функції поселень, особливості взаємозв’язків між ними. У геоурбаністиці ще немає єдності думок щодо поділу міст за людністю. Відомі класифікації міст Б. Хорева, В. Давидовича, Ю. Пітюренка мають певні відмінності, бо склалися вони у різні часи і для різних територій. Для нашої країни

найприйнятнішою є класифікація Б. Хорева (1975), вона об'єднує в групи міста з приблизно однаковою соціально-економічною базою, спорідненими функціями. Згідно з нею, міста поділяють на такі групи: малі – до 50 тис. жителів; середні – 50-100 тис. жителів; великі – 100-500 тис. жителів; дуже великі – 500-1000 тис. жителів, міста-мільйонери - понад 1 млн. жителів.

Характерною для нашого регіону є густа мережа міських поселень, які за низького рівня урбанізації виконують роль господарсько-організаційних центрів для навколишньої території. Це так звані малі міські поселення, до яких в Україні відносять поселення з людністю менше 50 тис. осіб.

У межах групи малих міських поселень виділяються такі підгрупи: 1) до 10 тис. осіб; 2) 10-20 тис. осіб; 3) 20-50 тис. осіб; вони відрізняються одна від одної характером господарських функцій, роллю в системах розселення, способом життя людей, рівнем благоустрою, складом і величиною установ культурно-побутового обслуговування тощо. Зі збільшенням кількості жителів зростають розміри поселенських територій, з'являється потреба у внутрішньоміському транспорті, змінюється вигляд житлової забудови (зростає частка багатоповерхової забудови), стає складнішою і розгалуженішою мережа культурних, освітніх, побутових установ, збільшується рівень благоустрою, зростає величина капіталовкладень на одного жителя тощо. За такими показниками кожна з підгруп істотно відрізняється одна від одної, але вони об'єднуються в одну групу за подібною роллю в системах розселення (центри локальних систем).

На думку Б. Хорева, малі міські поселення – це стійка у просторі і часі категорія поселень [240, с. 15]. Характерним для них є те, що більшість із них тривалий час залишаються невеликими. Ця стійкість малих міських поселень у просторі зумовлена тим, що певний господарсько освоєний регіон потребує певної сукупності міських поселень, що відрізняються за величиною і типом залежно від умов розвитку цього регіону.

Існують певні специфічні риси, які відрізняють малі міські поселення як форми розселення населення від інших поселень. По-перше, це те, що

жителі таких поселень зайняті в галузях, що пов'язані з освоєнням місцевих природних ресурсів, як сільськогосподарських, так і мінеральних, лісових тощо. По-друге, характерним для цих поселень є схожі рівень та якість життя, а також єдність процесів життєдіяльності (М. Фащевський, 1993). При цьому риси подібності тим більші, чим подібніший є вид господарської освоєності регіону. Певні риси, зокрема, особливості відтворення населення, рівні споживання матеріальних та культурних благ, умови праці, сфери її прикладання, взаємодія з навколишнім середовищем тощо будуть відмінними залежно від типу освоєння регіону. Проте в межах одного регіону ці риси у малих міських поселеннях будуть подібними. Для регіону з аграрно-промисловим типом освоєння значна частина населення в таких поселеннях зайнята у сільському господарстві і галузях, які його обслуговують, переробляють сільськогосподарську сировину, а також у добуванні та переробці нерудних корисних копалин. Так як у такому регіоні розробка незначних родовищ мінеральної сировини та залучення до господарського обігу природних сільськогосподарських ресурсів значно менше впливає на навколишнє середовище, ніж у регіонах зі швидким ростом промисловості, то і природні умови проживання населення у малих міських поселеннях таких регіонів є комфортнішими.

У малих міських поселеннях зазвичай кращі умови відтворення населення, ніж у селах, а іноді – й у великих містах. Також у малих міських поселеннях рівень споживання благ вищий, ніж у сільських поселеннях, але значно нижчий, ніж у великих містах. При цьому повільніше та значно менше, ніж у великих містах, задовольняються біологічні та соціальні потреби жителів. Також у малих міських поселеннях обмежені умови для реалізації людиною творчого потенціалу. Населення малих міських поселень відчуває менш напружений ритм життя і психологічне навантаження, у таких поселеннях кращі санітарно-гігієнічні умови життя людей, завдяки чому у них сприятливіші умови для проживання людей, порівняно із великими містами. Поряд із цим, малі міські поселення мають тісні зв'язки із

навколишніми сільськими поселеннями, вони є своєрідними ”центрами” сільської місцевості. Тому вони, переважно, займають проміжне становище між великими містами і сільськими поселеннями [218, с. 9–10].

Серед малих міських поселень виділяють два типи поселень – міста і селища міського типу. Основними ознаками при їх розмежуванні є частка зайнятих у несільськогосподарських галузях, функціональна структура поселень, величина і структура соціально-економічного потенціалу, особливості виникнення, історичні умови розвитку тощо.

Згідно “Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР”, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1981 р. щодо селищ міського типу, до цієї категорії відносяться населені пункти, що розташовані навколо промислових підприємств, транспортних магістралей, мають державний житловий фонд і налічують понад 2,0 тис. осіб, серед яких робітники і службовці з сім’ями становлять не менше 60%. В окремих випадках до категорії селищ міського типу відносять населені пункти з чисельністю населення менше 2 тис. осіб, але більше 500 осіб, якщо вони мають близьку перспективу економічного і соціального розвитку, зростання кількості населення. Згідно з цим положенням, до селищ міського типу відносять поселення, в яких переважає населення, яке зайняте у несільськогосподарських видах діяльності, а також визначено розмірність демографічного потенціалу. Оскільки можливості демографічного потенціалу даних поселень зменшуються, а зайнятість населення перерозподіляється в інших напрямках, то можливо, що в недалекому майбутньому постане питання переведення їх у ранг або великих сіл, або давно забутої категорії містечок, де ці ознаки не матимуть такої важливої ролі у розподілі поселень.

Селища міського типу в системах розселення виконують роль організаційно-господарських центрів, які організують виробничу діяльність, забезпечують культурно-побутове обслуговування населення

навколишньої сільської місцевості. За своїми функціями і структурою зайнятості населення селища міського типу і малі міста з кількістю жителів до 10 тис. осіб в сучасних умовах в агропромислових регіонах дуже подібні. Відмінності між ними стираються, насамперед, у регіонах з агропромисловим типом освоєння. Селища, які виконують функції районних центрів, іноді мають функціональну структуру господарства більш подібну до міст, ніж малі міста, які таких функцій не виконують [218, с. 6]. Саме завдяки рисам подібності між містами і селищами міського типу ґрунтуються пропозиції А. Доценка (1986) і Д. Ткача (1997) віднести такі поселення з людністю до 10 тис. осіб до категорії “містечка” (цей термін використовувався в Україні на початку ХХ ст., але в 1925 р. був замінений на “селище міського типу”).

1.2. Функціонування поселень в умовах трансформації суспільства

Розвиток населених пунктів – це тривалий процес, який супроводжується змінами у структурі поселень, їх людності, зв’язках з іншими поселеннями тощо. Ці “зміни в межах певної системної якості відображає функціонування” (В. Афанасьєв, 1980). Функціонування поселення характеризується відносною стабільністю, стійкістю, що забезпечується прямими і зворотними зв’язками між підсистемами поселення та між конкретним поселенням та іншими поселеннями, між ними та навколишнім середовищем. Кожне поселення функціонує не ізольовано, а в складі територіальних систем розселення і в складі всього суспільства.

За сучасних умов у суспільстві відбуваються ринкові трансформації, перехід від планово-організованого до ринкового господарювання. Це проявляється у структурному, функціональному і організаційно-управлінському видах трансформацій (В. Захарченко, 2004) господарства в країні загалом, окремих її регіонах і населених пунктах. Крім зміни секторального співвідношення у господарстві, що властива для структурної

трансформації і виявляється у зміні видів господарської діяльності, для цього етапу характерною є зміна форм зосередження людської діяльності у населених пунктах. Їх динамічність проявляється, як зазначає М. Пістун, “у виділенні “полюсів зростання” з їх інвестиційним та інноваційним потенціалом” [175, с. 93]. Позаяк у ринкових умовах господарські зв’язки стають мобільнішими, то вони здатні перекомбінувати розселенські зв’язки, впливати на функціонування поселень.

Поселення функціонують як саморегульовані системи, вони мають властивість гомеостазису, тобто здатність зберігати свої постійні параметри в умовах середовища, яке змінюється. Значні зміни у суспільстві, що відбуваються в сучасних умовах, впливають на функціонування всіх поселень регіону. Особливий вплив здійснюють процеси, що зумовлюють переважання тих чи інших типів населених пунктів, їх величину, функції, особливості розселенських зв’язків, їх економічний і соціальний потенціал.

В умовах інтенсивного сільськогосподарського освоєння території складається мережа сільських поселень, або так званої сільської місцевості. Функціонування сіл передусім залежить від розвитку аграрного сектора і від відносин, що складаються у ньому. Це пов’язано значною мірою з тим, що впродовж тривалого часу “аграрний сектор був основним місцем прикладання праці сільських жителів, за рахунок аграрного сектора значною мірою фінансувалося будівництво і утримання об’єктів соціальної інфраструктури села, ... система сільського розселення, транспортне обслуговування, адміністративний устрій, управління аграрним сектором були тісно взаємопов’язані між собою” [10, с. 141]. Тобто, аграрний сектор впливає на всі процеси, що відбувалися у сільській місцевості, він визначає всі основні параметри життєдіяльності поселення, передусім його рівень і якість життя, розвиток будівництва і соціальної інфраструктури, транспорту тощо. Із розвитком сільського господарства і трансформаційними процесами у цій сфері пов’язана і перебудовою функціонування сільських поселень.

Дослідження українських вчених (М. Барановського, А. Доценка, Ф. Заставного, В. Коломийчука, М. Орчатого, І. Прокопи, Л. Шепотько, В. Юрчишина та ін.) свідчать, що сільські регіони України в сучасних умовах мають всі ознаки депресивності, а “наслідки трансформації аграрної сфери, поряд з успадкованими негативними тенденціями попередніх років (депопуляція сільського населення, міграційний вплив молоді із сільської місцевості тощо) відіграли суттєву роль у формуванні депресивних територій сільського типу” [10, с. 141].

Зміни в аграрному секторі економіки, що відбулися наприкінці ХХ ст., зокрема ліквідація колгоспів як основної форми організації сільського господарства, відсутність державної підтримки об’єднань сільськогосподарських товаровиробників, монополізація аграрного ринку, ігнорування державою проблем розвитку сільських поселень призвели до їх подальшого занепаду. Селянські господарства, що виробляють більшість сільськогосподарської продукції, не стали важливим чинником соціально-економічного розвитку сіл. Більшість науковців вже схиляються до думки, що збільшення частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції є ознакою деградації аграрного сектору. Основними аргументами на користь таких тверджень є те, що: по-перше, селянські господарства – це повернення до натурального господарства; по-друге, селянські господарства – це доіндустріальна епоха; по-третє, у селянських господарствах низька продуктивність праці; по-четверте, зайнятість у селянських господарствах не вирішує, а фактично приховує реальний рівень безробіття у сільській місцевості; по-п’яте, селянські господарства – це спосіб виживання сільських мешканців, а не достойний заробіток для нормального існування [10, с. 144].

Такі твердження працюють на користь тих науковців, які підтримують розвиток села залежно від концентрації виробництва, а також від нарощування високотоварного виробництва у великих господарствах. А це заважає розглядати можливості сільського розвитку на основі

багатофункціональності сільського господарства і землі (концепція багатофункціональності сформована Організацією з продовольства і сільського господарства (ФАО) у 1999 році). Визначальною рисою цього є те, що зв'язки сільського господарства з економікою загалом розширюються, виникають динамічні контакти між міськими і сільськими районами, сільське господарство не тільки виробляє продукти харчування, але й забезпечує продовольчу безпеку країни, підтримує життєдіяльність населення у сільській місцевості через використання природних ресурсів для виробничої діяльності, здійснює вплив на довкілля тощо. Саме така багатофункціональність сільського господарства визначає багатофункціональність сільських населених пунктів. Звичайно, ці поселення з їх багатими земельними ресурсами – це незамінна просторова база розвитку сільськогосподарського виробництва, тому головною функцією цих поселень є виробнича – задоволення потреб суспільства у продовольстві та енергетичній сировині, продукції лісового, рибного і мисливського господарства, а також у товарах і послугах інших видів діяльності. Крім цього, села виконують і інші функції, а саме [15, с. 77]:

- соціально-демографічну – відтворення людського потенціалу для забезпечення сільського господарства та інших галузей трудовими ресурсами;
- духовно-культурну – створення сільським населенням духовних цінностей, збереження національно-культурних традицій, охорона пам'яток природи, історії та культури в сільській місцевості;
- природоохоронну – підтримання екологічної рівноваги на великих територіях, охорона агроландшафтів, утримання заповідників, заказників, національних парків;
- рекреаційну – забезпечення сфери оздоровлення та відпочинку населення;
- контрольну-територіальну – обслуговування інженерних комунікацій і споруд, сприяння відповідним державним органам для забезпечення суспільного порядку і безпеки на сільських територіях.

Саме тому, навіть суто сільськогосподарські села, що вважалися тривалий час монофункціональними, вже такими не є через розвиток у них інших функцій (торгівля, рекреація, промисловість, сфера послуг тощо). Все більше існує сіл зі змішаними функціями.

В умовах негативних трансформацій на селі виникли проблеми й у позитивній реалізації всіх функцій сільських поселень, що зумовлені відмежуванням аграрної політики від загальних проблем сільської місцевості. Діяльність органів влади повністю звелася до підтримки великотоварного сільськогосподарського виробництва, що відображено у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. (затверджена у 2007 р.). А інші питання сільського розвитку у програмі тільки задекларовано (наприклад, підвищення соціально-культурного та комунально-побутового обслуговування сільських мешканців).

Зміни, що сталися у аграрному секторі економіки нашої країни наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., наклали відбиток на всі сторони розвитку сільської місцевості, насамперед на зменшення обсягів сільськогосподарського виробництва, зниження рівня життя селян, зменшення демографічного потенціалу сіл. Як відзначає український економіст В. Юрчишин (2007) “найжахливішими стали не економічні, а саме соціальні втрати сільської місцевості” [262, с. 61]. Вони зумовили погіршення демовідтворювальної функції, зменшення обсягів і погіршення структури сільського працересурсного потенціалу, зниження рівня його використання, посилення економічних і соціальних негараздів серед жителів сіл, в окремих випадках – до знелюднення сіл.

Звуження функцій сільських поселень, зокрема виробничої, накладає відбиток і на особливості функціонування малих міст і селищ міського типу, виробнича база яких у агропромисловому регіоні значною мірою визначається підприємствами, які переробляють сільськогосподарську сировину. Такі поселення головно завдяки виробничій функції виконували тривалий час функції організаційних центрів сільської місцевості. Наявність

у місті переробного підприємства робила його центром притягання виробничих зв'язків для навколишньої території, а в результаті й центром розселенських зв'язків. Такі поселення завдяки своїй виробничій і соціальній базі формувалися як центри локальних систем розселення (первинних, кущових, районних).

Значною мірою це було пов'язано з тим, що промислові підприємства відіграють велику роль у розвитку господарства міст і навколишніх територій, вони разом із посиленням їхньої локалізації є так званими “полюсами зростання” [250, с. 305]. Припинення їх діяльності через ліквідацію так званого “збуджувача” призводить до економічного і соціального занепаду не тільки міста, але й близьких сіл.

Внаслідок зміни технологічного укладу та запровадження ринкових умов господарювання окремі підприємства і виробництва адаптувалися до певних умов, що кардинально змінило усталені виробничі відносини та форми суспільної організації виробництва. Із “двох механізмів ринкового вибору – адаптаційного та біфуркаційного більшого поширення набув другий напрямок” [84, с. 61], головною формою прояву якого стало порушення виробничих зв'язків, а наслідком – руйнація багатьох установлених виробничих систем. Це виявилось у погіршенні економічних результатів всього регіону дослідження, а саме [48, с. 8]:

- 1) результатів, що отримані завдяки діяльності інституційних виробничих одиниць (товари, послуг тощо);
- 2) результатів, що отримані населенням для використання (доходи, зарплата та ін.);
- 3) результатів, що використані для розвитку економіки (інвестиції в основний капітал, у житлове будівництво);
- 4) результатів, що отримані завдяки організації трудової діяльності (зайнятість населення, трудова активність);
- 5) результатів, що спрямовані на споживання (роздрібна торгівля, введення в дію житлового фонду тощо).

Крім цього, відбулися зміни в структурі соціально-економічної бази поселень, у співвідношенні її економічних і соціальних складових. Все більше значення отримують неекономічні функції (адміністративно-організаційні, інформаційні, духовно-культурні та ін.) на зміну економічним (виробництво й обіг) функціям. Тим самим поступово відбувається перетворення міських поселень в організаційно-господарські чи ділові центри для навколишньої сільської місцевості. За умов обмежених матеріальних можливостей модернізації виробництва, розвитку малого і середнього бізнесу, створення таких центрів є проблематичним.

Тривала відсутність ринкових перетворень у всіх галузях економіки призводить до соціально-економічного занепаду малих міських поселень, що виявляється у зменшенні їх людності, погіршенні показників якості життя людей. Водночас ці міста ще мають достатню кількість трудових ресурсів, резервні території для будівництва, значні можливості для комплексного економічного і соціального розвитку, тобто для “взаємообумовленого і пропорційного взаємопов’язаного розвитку міста як єдиного цілого, що забезпечує зв’язок і єдність в розвитку його елементів” [218, с. 10].

Основними їх підсистемами є: населення, навколишнє природне середовище (в тому числі територія), виробництво, соціальна сфера, управлінська сфера. Взаємодія цих підсистем на території міста формує його комплексний економічний і соціальний розвиток. За сучасних умов між ними існують деякі диспропорції, чи не відповідності, що не дозволяють підтримувати рівновагу між економічною, соціальною і природною підсистемами. Тому все більшої актуальності набуває створення гнучкої територіальної організації виробництва, яка передбачає швидке переорієнтування господарських систем міста на вирішення економічних, соціальних чи екологічних проблем. Така організація, як стверджує О. Шаблій, забезпечує швидке і ефективне усунення невідповідностей між окремими підсистемами міста, а саме: “а) між довкіллям, його природо-ресурсним потенціалом і рівнем, а також характером соціально-економічного

розвитку; б) між соціальним, в тому числі працересурсним, потенціалом території та її господарським потенціалом; в) між сферами виробничою і послуг; г) між окремими компонентами цих сфер...” [250, с. 304]. Ця організація передбачає також швидке реагування систем міста на зміну демографічної, економічної і соціальної ситуацій, сприяє “швидкому вибору системного оптимального шляху до “виживання” у випадку створення непередбачуваних проблемних ситуацій” [250, с. 304].

Гнучка територіальна організація господарства міст регіону відповідає мережевій організації економічного простору. Економічний розвиток таких поселень визначається не обсягами виробництва, а мобілізаційним ресурсом всієї мережі [154, с. 13]; таким поселенням властива гнучка спеціалізація, здатність до технологічних інновацій.

Отже, в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства створення такої територіальної організації виробництва (господарства) дала би можливість містам проводити якісні зміни у своєму розвитку, реагувати на внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на такий розвиток.

Розвиток міських поселень відбувається циклічно, у ньому чергуються періоди піднесення і спадів. Тривалість цих періодів залежить від соціально-економічної бази міста та загальнодержавних чинників, передусім від розвитку економічних систем країни і регіону, в яких знаходиться місто.

Згідно з теорією економічних циклів, економічна система міста, що є сукупністю економік окремих галузей, розвивається залежно від сили впливу галузей на міські цикли. При цьому важливе значення має структура економічної системи, наявність у ній галузей, “циклічні коливання яких виявляють тенденції до взаємопогашення, або тих, що принаймні, не посилюють одні одних” [200, с. 192], також співвідношення між базовими (містоформувальними) і небазовими (містообслуговувальними) галузями.

Розвиток міських поселень як цілісних систем за сучасних умов відбувається у напрямку зміни їх функцій. Замість провідного значення виробничих функцій, передусім промислових, першочергової ролі набувають

торговельні, культурно-побутові, адміністративно-організаційні функції, що сприяють перетворенню міста в так званий “діловий центр”. Але це перетворення може відбутися тільки за умови трансформації функціональної структури міст таким чином, щоб вони зберегли свою роль у системах розселення. А це передбачає, на думку Г. Лаппо [123, с. 215]:

- 1) збереження відповідності між характером функціональної структури і рангом міста;
- 2) досягнення співрозмірності між виробничими і невиробничими функціями;
- 3) збалансованість між спеціалізованими функціями, яка відповідає місцю міста в системі розселення;
- 4) ліквідацію (або пом’якшення) несумісності функцій;
- 5) звільнення від функцій, які за певних умов визнані неприйнятними для міста (закриття або виведення за межі міста таких підприємств, для яких не потрібне високоурбанізоване середовище, або які здійснюють негативний вплив на навколишнє природне середовище).

У сучасних міських поселеннях ще не склалася оптимальна структура господарства, існують значні диспропорції у розвитку їх підсистем. Необхідні заходи із оптимізації внутрішньої структури міст та посилення їх ролі у системах розселення різних таксономічних рангів.

Одним із таких заходів повинна стати майбутня адміністративно-територіальна реформа. Для збалансування та посилення ролі поселень в системах розселення необхідним є об’єднання кількох первинних систем розселення, укрупнення адміністративно-територіальних одиниць на основі сформованих міжпоселенських зв’язків, при цьому функціональні зв’язки мають розширюватись. Також повинні враховуватись тенденції відтворення демографічного потенціалу поселень. Це потребує наукового обґрунтування, для того, щоб утворені громади охоплювали компактну територію з високим рівнем транспортної доступності, отримували максимальну кількість якісних

послуг, оптимально використовували місцеві ресурси для забезпечення виробничих і соціальних потреб, мали ефективне місцеве самоврядування.

Через зміну економічної бази існує загроза перетворення деяких малих міських поселень у села. Це особливо характерне в агропромисловому регіоні для селищ міського типу, що виникли і розвивались навколо переробних підприємств (цукрових, спиртових, консервних, молочних заводів, підприємств будівельної індустрії тощо). Недієздатність таких підприємств значно обмежує можливості соціально-економічного розвитку селища, при відсутності інших селищеформувальних галузей ці населені пункти поступово трансформуються у села. Загалом зміна суспільних відносин у країні накладає значний відбиток на особливості функціонування поселень, але ці зміни ще не вплинули істотно на зміну типів поселень, що свідчить про те, що для них властива стійкість, тобто, що для певного періоду існують достатньо стійкі межі поселення. Сформувавшись за певних соціально-економічних умов, поселення змінюються повільніше, ніж виробництво, для них властива певна інерційність. Вона виявляється передусім, в окремих типових рисах тієї чи іншої групи поселень, сприяє збереженню цих груп на доволі тривалий час.

1.3. Методичні основи суспільно-географічного дослідження економічного і соціального розвитку поселень агропромислового регіону

Дослідження особливостей функціонування населених пунктів регіону – складний процес, що передбачає як вивчення окремих форм розселення, так і взаємозв'язків між поселеннями у територіальних системах. Тому серед загальнонаукових методів, що використовуються у дисертаційних дослідженнях (аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняльний та ін.) провідне місце займає системний підхід, при якому кожне поселення може бути подане як “така річ, у якій встановлено певне відношення (структуру) з певною властивістю, що відповідає прийнятому

дослідником змісту (концепту)” [161, с. 165]. При цьому важливою є оцінка кожного поселення як елемента системи розселення, його демографічної, економічної і соціальної підсистем, чинників, які зумовлюють функціонування і розвиток поселень і забезпечують цілісність систем розселення, механізми її трансформації, стан управління, зв’язок з іншими територіальними системами розселення різних ієрархічних рівнів. Тільки на основі такого підходу можна науково обґрунтувати місце і роль кожного поселення у системі розселення регіону, для забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку території дослідження.

Суспільно-географічне дослідження поселень регіону – складний процес, що передбачає застосування сукупності методів і прийомів. Питання розробки методики дослідження населених пунктів знайшли відображення у роботах вітчизняних і зарубіжних вчених Н. Блажко, В. Джамана, А. Доценка, Б. Заставецького, Є. Качана, С. Ковальова, О. Коржа, В. Круля, С. Мохначука, Я. Олійника, Ю. Пітюренка, А. Степаненка, М. Тимчука, Д. Ткача, О. Топчієва, М. Фащевського, Б. Хорєва, О. Шаблія та ін.

Однак, сучасні трансформаційні процеси у населених пунктах, передусім зміни їхньої соціально-економічної бази, ще не дістали значного відображення у науковій літературі. Тому дуже важливо поглибити методичні підходи до вивчення поселень, використовуючи сучасні методологічні засади дослідження суспільних процесів і об’єктів.

У суспільно-географічному вивченні населених пунктів використовують широкий спектр загальнонаукових методів. Це, передусім, аналіз і синтез, індукції і дедукції, порівняльний, системний підхід. Із конкретно-наукових найбільше використані історико-географічний, картографічний, математичного моделювання, статистичний, прогнозування та ін. На окремих етапах дослідження набір цих методів дуже різноманітний. На всіх етапах дослідження важливими є аналіз і синтез, необхідність їхнього застосування визначається самим об’єктом дослідження [140, с. 211].

Це ж стосується й системного підходу, який передбачає всебічне вивчення об'єкта дослідження, його структури, взаємозв'язків між об'єктами як у просторовому, так і часовому вимірах. На всіх етапах дослідження використовувався також метод картографічного моделювання. Створення картографічних моделей, що відображають людність, економічну і соціальну базу поселень регіону значно підвищує інформативність дослідження, збільшує можливість його представлення.

На першому етапі нашого дослідження важливо проаналізувати особливості формування мережі поселень, її структуру. Для цього найбільше підходить історико-географічний метод, який передбачає вивчення об'єкта у ретроспективі, визначення впливу різноманітних чинників, що зумовили появу і розвиток населених пунктів, особливості їх розміщення, людність, характер забудови та ін. При цьому користуємося статистичними даними, що характеризують людність поселень, щільність поселенської мережі тощо. Людність як головний показник величини поселення визначає значною мірою його функції, що в свою чергу, зумовлюються соціальною і економічною базою поселення.

При цьому виходимо із особливостей регіону. У Тернопільській області, що відзначається низьким рівнем урбанізації та високою щільністю сільського розселення, високою його дисперсністю, доцільно виділити такі статистичні групи сільських поселень: 1) малі – до 500 осіб, в тому числі хутори – до 50 осіб, 50 – 100 осіб, 100 – 500 осіб; 2) середні – 501-1000 осіб; 3) великі – понад 1000 осіб. Таке групування (а особливо виділення у складі малих поселень підгруп) дозволить якнайповніше відобразити особливості сільського розселення, виявити тенденції їх розвитку чи деградації окремих.

Серед міських поселень агропромислового регіону переважають малі (до 50 тис. жителів), але вони дуже відрізняються між собою не стільки за статусом (місто чи селище міського типу), скільки за людністю та особливостями соціально-економічного розвитку. Тому у цій групі ще

доцільно, на нашу думку, виділити підгрупи з людністю: 1) до 5 тис. осіб; 2) 5 – 10 тис. осіб; 3) 10 – 20 тис. осіб; 4) 20 – 50 тис. осіб.

Вивчення динаміки зміни кількості поселень і їх людності дозволить не тільки здійснити аналіз сучасної мережі поселень регіону, але й виявити тенденції її розвитку, трансформаційні процеси у структурі цієї мережі.

Людність поселень значною мірою залежить від рангу поселення, його місця в системі розселення. Ця залежність виражається формулою Зіпфа, яка має такий вигляд [140, с. 46]:

$$\lg \bar{H}_j = \lg C - a \lg j; \quad (1.1)$$

де $\bar{H}_j$ – обчислювана людність j -го міста;

j – ранг міста за фактичною людністю;

C – коефіцієнт, який дорівнює розрахунковій людності першого міста системи;

a – коефіцієнт, який дорівнює тангенсові кута нахилу лінії регресії в логарифмічних координатах (міра контрастності міських поселень у системі).

Виявивши тенденції змін між теоретичною і фактичною людністю поселень за допомогою графіків із логарифмічною шкалою, складеними на різні роки, можна встановити тенденції взаємної залежності у розвитку міських поселень регіону.

Від людності поселень, їхнього демографічного потенціалу значною мірою залежить соціально-економічний розвиток поселень, їхня роль у системах розселення. Розподіл демографічного потенціалу по території дослідження ілюструє статистична поверхня цього потенціалу, що розрахована за формулою [140, с. 45]:

$$V_j = H_j + \sum_{i=1}^n \frac{H_i}{d_{ij}}; \quad (1.2)$$

де V_j – статистична поверхня демографічного потенціалу;

H_j – людність j -го ($1, 2 \dots n$) поселення, потенціал якого визначається;

H_i – людність i -го ($1, 2 \dots n$) поселення;

d_{ij} – відстань від i -го до j -го поселення.

Вона може бути представлена у вигляді ізолінії поверхні (метод крігінгу), на якій виділяються пункти з різними значеннями демографічного потенціалу та зони їх впливу. Це дозволяє виявити значення окремих поселень у формуванні демографічного потенціалу і поля його впливу на інші населені пункти.

Розташування населених пунктів у регіоні найкраще аналізувати за допомогою картографічного методу, застосовуючи показники середньої щільності поселень, середньої їх людності та пересічної відстані між ними. Останній показник можна встановити за формулою [140, с. 74]:

$$l = \sqrt{\frac{2F}{\sqrt{3}p}}, \quad (1.3)$$

де l – пересічна відстань між поселеннями;

F – площа регіону;

p – кількість поселень.

Враховуючи зміни пересічної людності поселень за певний період, можна здійснити прогнозування поселенської мережі у регіоні та кількості населення у населених пунктах (методика розроблена у Відділі проблем відтворення людського капіталу та розселення Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України). Такий прогноз можна здійснити методом екстраполяції за формулою [228, с. 241]:

$$H_t = H_0 \times \left(1 + \frac{K}{1000}\right)^t; \quad (1.4)$$

де H_t – чисельність населення на розрахунковий час t ;

H_0 – чисельність населення у вихідний розрахунковий період;

K – узагальнюючий коефіцієнт приросту населення;

t – кількість років від початкової дати прогнозних розрахунків.

Узагальнюючий коефіцієнт приросту населення обчислено за формулою [122, с. 134]:

$$K = \frac{2(S_t - S_0)}{t(S_t + S_0)}; \quad (1.5)$$

де S_t – чисельність населення у розрахунковий період;

S_0 – чисельність населення у базовий період;

t – період часу.

Мірою концентрації населення на території регіону є показник дисперсії. Його визначаємо за формулою:

$$K = \frac{100 \times S}{d}, \quad (1.6)$$

де K – дисперсія;

S – кількість населених пунктів у регіоні;

d – середня людність поселень.

Тип розташування населених пунктів на території області визначається за формулою Шеннона [140, с. 74]:

$$H = -\sum_{i=1}^n P_i \log_2 p_i \quad (1.7)$$

де H – показник ентропії;

p_i – ймовірність розташування.

Положення поселень у регіоні та їхнє взаємне розташування, що визначає можливості розселенських зв'язків, ілюструє наочно граф, що є моделлю лінійно-вузлової структури розселення (населені пункти і транспортні шляхи). При цьому ми абстрагуємося від величини поселень, відстаней між ними. Граф-модель, складена для міських поселень, дозволяє встановити положення кожного з них стосовно обласного центру і стосовно інших поселень (показники абсолютної і відносної доступності, міра ієрархічного положення міста в системі, кількість сусідів різного порядку (1-го, 2-го...n-го) [228, с. 211–213].

Важливим показником, що ілюструє взаємне розташування населених пунктів, є індекс транспортної доступності (коефіцієнт Енгеля):

$$d_e = \frac{L}{\sqrt{S \times P}}, \quad (1.8)$$

де d_e – коефіцієнт Енгеля;

L – загальна протяжність автомобільних доріг, км;

S – площа території, 100 км;

P – чисельність населення, 10 тис. осіб.

На другому етапі дослідження населених пунктів відбувається вивчення їхньої соціально-економічної бази, її трансформації за умов становлення ринкових відносин, їхньої людності.

Несталий характер економічного і соціального розвитку населених пунктів актуалізують пошук сучасного наукового інструментарію (способів, методів) для вивчення економічної і соціальної бази поселень. Нині таким інструментарієм стає економічна і соціальна діагностика. Її сутність полягає в тому, щоб виявити сучасний рівень соціально-економічного розвитку поселення, подати кількісну і якісну оцінку економічних і соціальних явищ, виявити проблеми у системі характерних для них ознак (параметрів, показників) та причини “продіагностованих станів”. Метою діагностики також є виявлення тенденцій соціально-економічного розвитку поселень на основі ідентифікації параметрів, виходячи з реальної ситуації, а також із врахуванням процесів і явищ, що відбуваються на даній території. Як вказує Л. Шевчук, соціально-економічна діагностика – “це встановлення ступеня (рівня) відповідності (невідповідності) фактичних параметрів соціально-економічної ситуації (кількості ресурсів, якості об’єктів, переважних соціально-економічних установок) соціально-економічним сподіванням (еталонній моделі соціально-економічного об’єкта) з наступним комплексним дослідженням причин відхилень, що виникли” [252, с. 29].

Економічна і соціальна діагностика поселень забезпечується оцінкою наявності та стану елементів продуктивних сил, освоєності даної території, насиченням поселень об’єктами економічного і соціального призначення.

За сучасних умов важливим є вивчення процесів трансформацій, що відбуваються з функціями поселень під впливом ринкових умов, для цього важливим є обґрунтування й розробка критеріїв визначення рівня розвитку населених пунктів, які мають забезпечити можливість порівняння показників соціально-економічного розвитку, виявлення чинників, які стоять на

перешкоді збалансованого розвитку. Спроби розроблення таких показників щодо окремих територій належать П. Волобою, М. Долішньому, З. Герасимчук, С. Лісовському, Л. Руденку, А. Стапаненку та ін., а щодо міських поселень – Ю. Пітюренку, В. Ковтуну, Д. Ткачу та ін. Та внаслідок труднощів зі статистичною звітністю по окремих поселеннях, деякі показники не можуть бути визначені для населених пунктів. Це стосується індексу збалансованості розвитку [127], що включає вісім індексів, кожен з яких розрахований на базі декількох змінних, а також інтегрального індексу сталого розвитку [26], за яким можна оцінити економічний, екологічний і соціальний рівень розвитку поселення чи всієї системи розселення.

З цієї ж причини показники економічного і соціального розвитку, що розраховуються на одного мешканця, також можуть бути визначені для адміністративних районів, а не для окремих поселень. Тому, валова додана вартість, інвестиції в основний капітал, обсяг роздрібного товарообороту, обсяги і структура доходів і витрат населення обчислюються нами по містах і сільській місцевості загалом (у розрізі адміністративних районів).

Традиційно економічна і соціальна база поселень визначалась за кількістю зайнятих працівників у різних галузях господарства. Тепер цей показник може також використовуватись як один із ряду показників. Аналіз зайнятості населення поселень дає змогу встановити домінуючі функції в їхньому господарстві, виявити їхню залежність від розміру, динаміки людності та особливостей розміщення населеного пункту, його ролі у територіальній системі розселення. Але з впровадженням інноваційних технологій у виробництво цей показник використовуватись повинен у системі показників (виробництво продукції чи послуг, обсяг інвестицій та ін.).

Результативним інтегральним показником соціального розвитку поселень є міра (індекс) соціально-економічного достатку (за методикою О. Скатерщикової і В. Цветкова [201, с. 39–46]), що визначається методом ранжування міст за окремими показниками (середньомісячна номінальна

заробітна плата, рівень освіти, забезпечення житлом, обсяг реалізованих послуг тощо), див. табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Показники, що використовувались для оцінки соціального розвитку міських поселень

Показники	Позитивний (+) або негативний (-) вплив росту показника на соціальний розвиток
Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, які зайняті у галузях економіки, грн.	+
Рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 і старше мають освіту	+
Забезпеченість населення житлом, у середньому на одного жителя; м ² загальної площі	+
Забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, на 1000 населення; шт.	+
Обсяг реалізованих послуг у розрахунку на одну особу, тис. грн.	+
Кількість лікарів усіх спеціальностей на 10000 населення	+
Книжковий фонд бібліотек, примірників на 100 населення	+
Рівень безробіття, %	-

Для визначення впливу чинників, що характеризують соціальний розвиток на території Тернопільської області, були проаналізовані дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, яке проводиться Державним комітетом статистики у відповідності з вимогами міжнародних стандартів. Ці дані є основною інформаційною базою для комплексного дослідження рівня матеріального добробуту населення регіону. Матеріали обстеження містять інформацію щодо життєвого рівня населення, його характеристики за структурою доходів та витрат, а також дані щодо споживання продовольчих, непродовольчих товарів та послуг залежно від рівня матеріальної забезпеченості.

Основні показники подаються як загалом по регіону, так і за типами місця проживання домогосподарств (міські поселення, сільська місцевість), залежно від наявності дітей та працюючих осіб у складі домогосподарств. Також наводяться показники диференціації населення за рівнем матеріального добробуту із застосуванням різних критеріїв – грошових і сукупних витрат.

В основу дослідження диференціації домогосподарств за рівнем матеріальної забезпеченості покладені показники витрат, як надійніші, порівняно з даними щодо доходів, які респонденти схильні занижувати. Проте починаючи від 2007 року в основу дослідження їхньої диференціації покладені показники грошових та загальних витрат.

Для встановлення взаємозв'язків між економічними і соціальними явищами, між окремими показниками соціально-економічного достатку та ін. нами використано показники кореляції (рангової та параметричної). Рангова кореляція визначена за формулою Спірмена [248, с. 76]:

$$r = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^n (x_i - y_i)^2}{n(n+1)(n-1)}, \quad (1.9)$$

де x_i – ранг i -го поселення за одним показником;

y_i – ранг i -го поселення за іншим показником;

n – кількість показників у ряді.

А параметрична кореляція обчислена за такою формулою:

$$r = \frac{(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{r_x \times r_y \times n}, \quad (1.10)$$

де x_i – показники однієї ознаки в i -му пункті ($i = 1, 2, \dots, n$);

$\bar{x}$ – середнє значення показників x ;

y_i – показники іншої ознаки в i -му пункт ($i = 1, 2, \dots, n$);

$\bar{y}$ – середнє значення показників y ;

r_x, r_y – середнє квадратичне відхилення показників;

n – кількість показників.

Здійснивши обчислення параметричної кореляції, можна визначити так звану трендову поверхню, тобто теоретичне відхилення реальних від теоретичних показників. Це дозволяє визначити, які міста вимагають більше уваги щодо розвитку соціально-економічних функцій. Ці функції визначаємо за методикою Ю. Пітюренка (1977) і Д. Ткача (1997). На основі цієї методики нами була встановлена шкала бальних оцінок функцій, що виконують поселення (табл. 1.2).

Бальна оцінка функцій, які виконують малі міські поселення [218, с. 17]

Установи, організації, підприємства	Кількість балів
А. З управління і обслуговування населення і господарства	
Адміністративні установи районного значення	30,0
Селищна рада чи міськрада	5,0
Б. Виробничі	
Виробниче підприємство	3,0
Будівельна організація	1,0
Транспортна організація	1,0
В. Культурно-освітні	
Дитсадок	0,3
Школа I-II ступенів	0,1
Школа I-III ступенів, гімназія	1,0
Училище	1,5
Технікум, коледж, ліцей	2,0
Спецшкола, інститут	2,5
Будинок культури	1,0
Бібліотека	0,5
Музей	0,5
Г. Лікувально-профілактичні	
Фельдшерсько-акушерський пункт	0,5
Амбулаторія	1,0
Аптека	0,5
Дільнична лікарня	2,0
Районна лікарня	4,0
Поліклініка, лікувально-профілактичні установи, санаторій	3,0
Д. Торговельні	
Продовольчий магазин	0,5
Промтоварний магазин	1,0
Спеціалізований магазин	1,0
Універмаг	1,5
Їдальня, кафе, бар, ресторан	0,5
Ринок	2,0
Е. Побутові, фінансові, з надання послуг населенню, консультування	
Майстерні	0,5
Підприємства, які надають побутові послуги населенню	0,3
Підприємства, що надають консультаційні послуги	0,3
Відділення зв'язку	1,0
Банк, страхова компанія, кредитна спілка	1,5

Цікавим є також виявлення залежності між людністю поселень та їх функціональним розвитком, встановлення особливостей трансформації такого розвитку в сучасних умовах, виявлення потенціалу для перспективного соціально-економічного розвитку поселення.

Класифікація поселень за людністю і типізація за сукупністю ознак (за функціями) дозволяє виявити риси подібності та відмінності між

поселеннями, здійснити групування поселень за показниками демографічного і соціального розвитку; а це є основою для наукового обґрунтування напрямів перспективного розвитку як окремих поселень, так і всієї поселенської мережі регіону.

Позаяк економічна і соціальна база поселень визначається великою кількістю ознак, що характеризують її розміри і структуру, то й виправданим є використання методів багатовимірної математичної аналізу. При цьому найсуттєвіші ознаки групуються за допомогою “граф-дерева поєднань” (прийом Б. Беррі) [249, с. 53–64]. Суть цього методу полягає в тому, що поселення об’єднуються в групи на основі ознак подібності в багатовимірному просторі (відстань між якими найкоротша в просторі ознак). У матрицю таких ознак входять людність поселень, рівень соціального і економічного розвитку; за цими показниками виділяються типи поселень із різним рівнем розвитку економічної і соціальної бази (для дослідження взято міські поселення регіону, позаяк всі сільські поселення в економічно однорідному регіоні є подібними, для них відсутні статистичні показники). Таке групування поселень є основою для створення перспективної моделі розселення, визначення її майбутніх параметрів.

Багатоаспектність і складність суспільно-географічного дослідження мережі поселень регіону зумовлює використання різноманітних методів наукового пізнання. Їх доцільне поєднання дозволяє вивчити положення населеного пункту у територіальних системах розселення, особливості його соціально-економічного розвитку, взаємозв’язки з іншими населеними пунктами, тенденції соціально-економічного розвитку.

Висновки до першого розділу

Під впливом сучасних трансформаційних процесів у суспільстві відбуваються зміни у поселенських структурах, у функціонуванні населених пунктів, у розселенських зв’язках. Зміна відносин в аграрній сфері і ринкові

перетворення в інших галузях людської діяльності, кризові процеси в економіці, що відбулися за останні роки, призвели до зменшення демографічного потенціалу поселень, звуження функцій сільських і малих міських поселень в аграрних депресивних регіонах. Це зумовлено як погіршенням демовідтворювальних процесів, так і зміною соціально-економічної бази поселень. Замість провідного значення виробничих функцій першочергової ролі набувають соціальні (торговельні, культурно-побутові, адміністративно-організаційні) функції. Але ще не існує значних змін у мережах поселень, приналежності їх до певних типових груп, внаслідок інерційності поселень. Відбувається зміна їхньої людності та ролі у системах розселення, у напрямках та інтенсивності розселенських зв'язків. Через втрату багатьох вертикальних розселенських зв'язків між поселеннями, які входили в одне сільськогосподарське підприємство, відбувається послаблення системоутворювальних зв'язків, перетворення територіальних систем розселення у мережеві структури. Це потребує всебічного вивчення населених пунктів у регіонах, виявлення тенденцій їхнього соціально-економічного розвитку та оптимізації управління.

Суспільно-географічне вивчення населених пунктів обласного регіону передбачає дослідження особливостей формування мережі поселень, виявлення соціально-економічної бази кожного з поселень, його ролі в системах розселення різних таксономічних рангів, у забезпеченні комплексного економічного і соціального розвитку території. Це передбачає використання різноманітних методів, передусім системного і кластерного підходів, математичного і картографічного моделювання, статистичного, історико-географічного, експедиційного та інших методів.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНА МЕРЕЖА ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Мережа поселень регіону і особливості її формування

В умовах високого рівня господарського освоєння території Тернопільської області сформувалась густа мережа поселень із різким переважанням сіл (96,6 % всіх поселень області).

Сучасна мережа поселень Тернопільської області нараховує 1058 населених пунктів, в яких проживає 1084,1 тис. осіб (на 01.01.2011 р.). Серед них 18 міст (у тому числі одне місто обласного значення), 17 селищ міського типу та 1023 сільські населені пункти (додаток А).

Тернопільська область є досить густонаселеною (78,4 осіб на 1 км² території), та характеризується густою мережею поселень – 76 населених пунктів на 1000 км² території (проти 47,3 пунктів в Україні). Цей регіон відзначається поєднанням переважно невеликих (до 500 жителів) і середніх сіл (від 500 до 1000 жит.), малих міських поселень. Для області характерне зменшення за останні десятиліття людності поселень, особливо сільських.

Між останніми переписами населення (1989 р. та 2001 р.) та у пізніший період найбільше змін відбулось в мережі сільських населених пунктів. Їх кількість у міжпереписний період зросла на 62, збільшилась й кількість міст на 2, тоді як кількість селищ міського типу скоротилась на 4.

Мережа поселень регіону складається з різних за людністю і функціями населених пунктів, що сформувалися в умовах аграрно-промислового освоєння території. Цей тип освоєння, що визначає господарську діяльність на території, зумовлює переважання ареального розміщення виробництва, а це, в свою чергу, переважно дисперсне розселення. Наявність напівруральних видів діяльності (добування корисних копалин, переробка сільськогосподарської сировини) зумовлює формування вогнищево-дискретної територіальної організації розселення [153, с. 37]. Вона характеризується наявністю значної кількості невеликих міст і селищ

міського типу на фоні сільської місцевості. Ця мережа сформувалася під впливом історико-географічних, соціально-економічних і природних чинників, вона зазнавала значних змін у різні періоди розвитку краю.

Основою формування більшості населених пунктів регіону є сільське господарство. Особливості виробничих відносин у цій галузі, форми її організації у різні періоди наклали відбиток на формування сільської мережі, людність сіл, особливості забудови і благоустрій, рівень життя сільських мешканців.

Дослідження процесів заселення нашого краю здійснювали Л. Баженов [8], Г. Денисик [41], В. Круль [119]. Як зазначає професор В. Круль, Тернопільська область має близько 110 поселень – історичних центрів заселення, що становить 27,9% від загального числа поселень з археологічними культурами [119, с. 318].

Процес заселення території краю досить тривалий. Хоча основна мережа сіл на території сучасної Тернопільської області сформувалася у феодальний період (XV – XVI ст.), але початки заселення відносяться до VI – X ст. (черняхівська культура), а інтенсивне заселення – до давньоруського періоду [8, с. 119].

Про те, що територія нашого краю є давньозаселеною свідчать давні городища, могильники. Виникнення перших міських поселень – Тербовлі, Шумська, Зборова, Збаража, Микулинців, Підгайців, Бучача, які формувалися як оборонні пункти. Із посиленням феодальної роздробленості і виникненням окремих князівств у XI ст. землі краю входили до Тербовлянського і Шумського князівств, у XII ст. – до Галицько-Волинського князівства. У 1246 р. територія краю потрапляє у залежність від Золотої Орди. В цей час відбувалося спустошення поселень, нищення людності.

У XIV ст. територію нашого краю захоплюють польські і литовські феодали, у XV ст. створюються Волинське і Подільське воєводства з дещо відмінними умовами економічного життя, що наклало відбиток на

особливості розселення людей. Але в усьому краї селяни все більше займалися землеробством та скотарством, вони створювали свої поселення навколо дворів феодалів – так звані “фільварки”. Але вже у XVI – XVII ст. розвиток поселень стримувався внаслідок спустошливих набігів татар. Якщо в 1565 р. на Поділлі нараховувалось 650 сіл, то вже у 1583 р. їх було 421 [14, с. 166].

На стадії натурального господарства, для якого характерною була нерозвиненість територіального поділу праці, навколо феодального маєтку формувались села, які були відносно автономними.

Подальше поглиблення суспільного поділу праці, а саме розвиток ремесел і відділення їх від сільськогосподарської діяльності, призвело до виникнення міських поселень. Цьому сприяла також економічна зацікавленість феодалів, бо міста значно збільшували їх доходи за рахунок податків з ремісників і торговців, плати за право проїзду, за місце на ринку тощо. Невеликі міста ставали також місцем збуту феодалами сільськогосподарської продукції.

Уже в XVI ст. на території краю виникли дрібні міські поселення – Бережани, Скалат, Хоростків, Чортків, Козова, Гусятин, Коропець, Залізці, Копичинці, Тернопіль та ін. Вони були опорними пунктами господарства польських магнатів, деякі з них – військово-оборонними пунктами. Важливою умовою розвитку міст було отримання ними магдебурзького права, яке сприяло проведенню ярмарків, розвитку ремесел. Це право більшість міст у нашому краї отримали у XVII ст.

Значним чинником, що призупиняв розвиток міст і сільських поселень, були селянські війни, напади турків і татар (XV – XVII ст.), деякі з поселень були спустошеними. Вони заново відбудовувались у пізніші часи, окремі з них так і не досягнули своєї попередньої людності.

Від другої половини XVII ст. і до кінця XVIII ст. міста краю почали занепадати, що було зумовлено безперервними війнами, занепадом торгівлі, політикою польських магнатів, яка обмежувала самоврядування міст.

Зміни в розвитку міст настали у XVIII ст., коли територія краю знаходилась під владою Австро-Угорщини і Росії. На більшій частині цієї території кріпосне право було ліквідовано у середині XIX ст. і це дало поштовх розвитку мануфактури. У північній частині (сучасні Кременецький, Шумський, Лановецький і північна частина Збарзького району) кріпосне право тривало довше, що перешкоджало розвитку промисловості. Через це міста розвивались переважно як торгові поселення, деякі виконували функції окружних центрів, у них були зосереджені освітні і культурні заклади (Бережани, Заліщики, Тернопіль, Чортків).

Значні зміни в мережі поселень регіону відбулись на початку XX ст. Внаслідок проведення столипінської реформи у північній частині, яка входила до Волинської губернії Росії, та парцеляції земель на території, що входила до панської Польщі, виникають дрібні поселення (хутори).

У цей же час розширились функції деяких міст регіону, зокрема Тернопіль став центром воєводства, а міста Бережани, Бучач, Збараж, Гусятин, Заліщики, Підгайці, Теребовля, Кременець, Скалат – центрами повітів. Це сприяло розвитку в них сфери послуг, зосередженню промислових підприємств.

Внаслідок аграрного перенаселення сільська місцевість регіону стає наприкінці XIX – на початку XX ст. джерелом масової еміграції. Територію нашого краю покинуло тільки з 1890 до 1938 рр. майже 350 тис. осіб, що негативно позначилося на людності сіл.

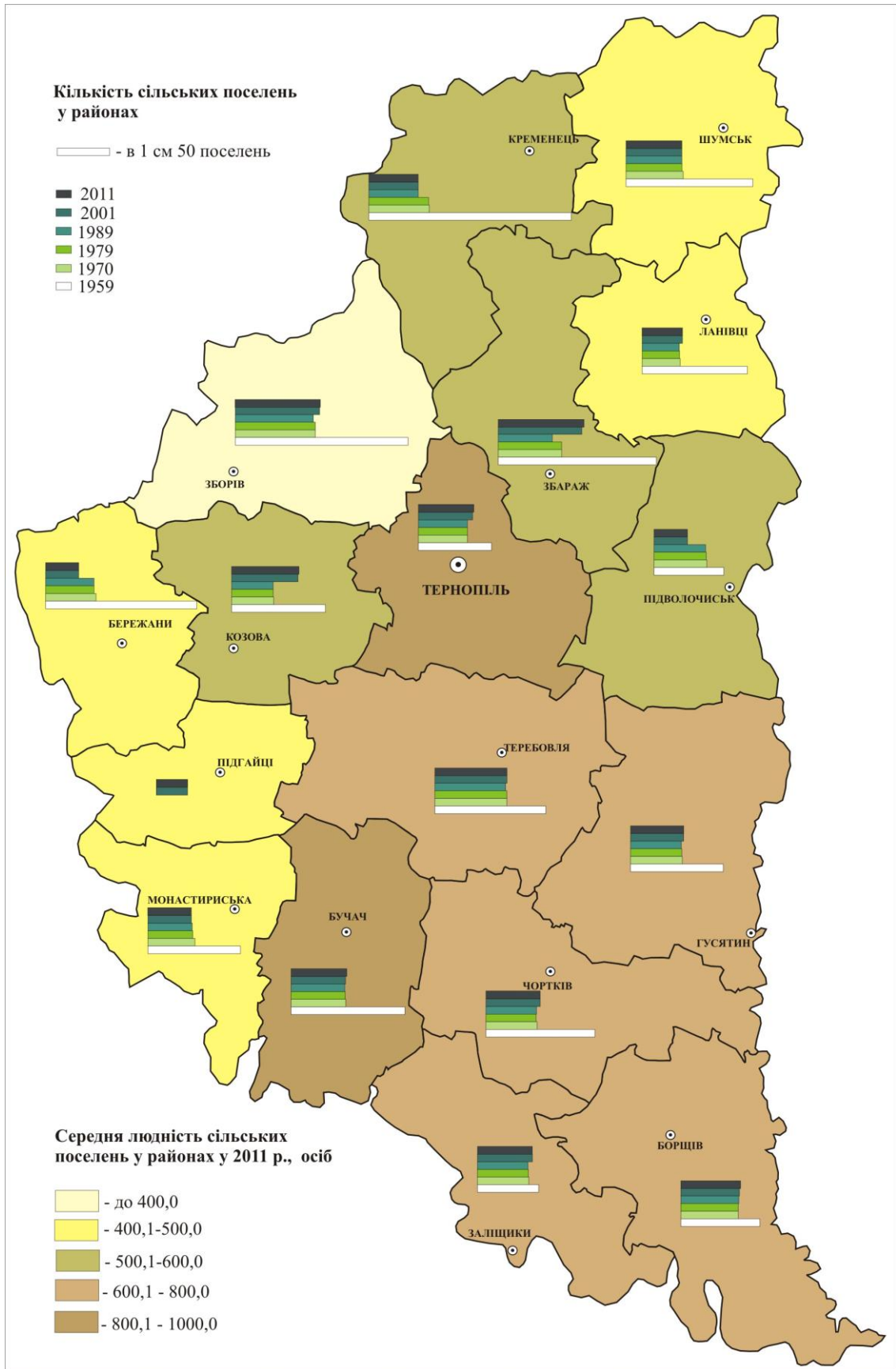
Найбільші зміни у розселенській мережі відбулися після злуки західноукраїнських земель з УРСР внаслідок запровадження нового адміністративного поділу країни. Місто Тернопіль отримало функції обласного центру, а багато невеликих містечок і великих сіл почали виконувати функції райцентрів. Серед них – Струсів, Микулинці, Золотники, Козлів, Вишнівець, Великі Бірки, Буданів та ін. У цих поселеннях була створена значна соціальна інфраструктура для обслуговування населення навколишньої сільської місцевості. Але вже всередині XX ст. багато центрів

районів втратили свої управлінські функції через зміну територіального поділу. Ті з них, що не мали ніяких промислових підприємств, почали поступово втрачати свою людність.

Внаслідок заходів радянської влади, спрямованих на ліквідацію хуторів, як нібито непрогресивної форми розселення, що не відповідає потребам великого колективного господарства, у 70-і роки ХХ ст. було здійснено так звану реконструкцію сільського розселення. В області було ліквідовано або приєднано до великих сіл 900 хуторів, що скоротило поселенську мережу майже наполовину (додаток Б). У них були закриті об'єкти соціальної сфери (фельдшерсько-акушерські пункти, бібліотеки, клуби, початкові школи, магазини), які надавали першочергові послуги. Зміни у кількості населених пунктів впродовж другої половини ХХ ст. показано у додатку Б та на рис. 2.1.

Найбільші зміни відбулись у мережі поселень північної і західної частин області (мережа скоротилась на 50–70%). В результаті реформування сільського розселення у 70-і роки ХХ ст., найзначніше скорочення торкнулось мережі сільських населених пунктів Кременецького, Збаразького, Бережанського, Зборівського районів. Впродовж періодів між наступними переписами мережа сільських поселень більшості районів Тернопільської області розширилась (за винятком Бережанського, Монастириського та Шумського районів), а особливо у Лановецькому, Козівському, Зборівському районах.

Основними причинами цих змін стали структурні зміни в економіці, зокрема у сільському господарстві, і, як наслідок, поширення трудової міграції. Ділянки під забудову молодим людям надавались у великих селах, багато з них внаслідок так званої “неперспективності” сіл, покидало їх, шукаючи роботу в містах. Поступово хутори знелюдніли, багато з них зникли з карти назавжди.

Рис. 2.1 Зміна кількості та лодності сіл у поселенській мережі Тернопільської області за 1959-2011 рр.

Внаслідок поширення у сільському господарстві колгоспно-радгоспної системи господарювання, в області, як і країні загалом сформувалися у другій половині ХХ ст. низові територіальні системи розселення на базі сільськогосподарських підприємств.

Цьому сприяли процеси міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції, розширення виробничих і соціальних зв'язків між поселеннями. В умовах цукрово-буряково-зернового з розвиненим м'ясо-молочним напрямком сільськогосподарського виробництва в області сформувалися великі колгоспи і радгоспи (понад 300), які охоплювали село-центр сільськогосподарського підприємства і села-відділення. Вони були тісно пов'язані системою розселенських зв'язків (виробничих, організаційно-управлінських, трудових, культурно-побутових та ін.). Такі системи розселення об'єднувались у кущові, районні, міжрайонні і обласну системи розселення. Про їх територіальну організацію в межах Тернопільської області йде мова у дослідженнях Б. Заставецького (1987), Д. Ткача (1994), О. Гричука (1983), М. Ковтонюка (1997) та ін.

Порушення розселенських зв'язків у низових системах відбулося, певним чином, через реформування сільського господарства наприкінці ХХ ст. Ліквідація великих колективних господарств та розвиток індивідуальних селянських господарств вплинули, передусім, на виробничі і трудові зв'язки. Створення на місці колгоспів понад 1120 сільськогосподарських підприємств та 614 фермерських господарств, в складі яких переважно одне поселення, призвело до розпаду низових систем, посилення вертикальних зв'язків сіл із районним центром. А кризові процеси в економіці, зокрема закриття промислових підприємств, ліквідація багатьох об'єктів соціальної сфери (лікарень, амбулаторій та ін.) послабили зв'язки між поселеннями, зумовили міграційні рухи людей за межі своїх населених пунктів (переважно закордон).

Сільськогосподарське виробництво є основою існування всіх сільських поселень Тернопільської області. Цьому сприяє структура

земельного фонду області: у його складі понад 76% займають сільськогосподарські угіддя. Висока сільськогосподарська освоєність території є важливим чинником формування густої мережі сіл. Розміщені села більш-менш рівномірно, про що свідчать показники середньої відстані між населеними пунктами та середньої щільності поселень (табл. 2.1), незначні їх відхилення від середньообласних показників.

Таблиця 2.1

**Основні параметри мережі сільських поселень
Тернопільської області станом на 01.01.2011***

Райони	Щільність поселень, од. на 1000 км ²	Середня відстань між поселеннями, км	Площа, км ²	Кількість населення, тис. осіб	Кількість населених пунктів
По області	74,0	22,3	13824	609,4	1023
Бережанський	84,7	10,1	661	24,2	56
Борщівський	69,6	11,8	1006	50,4	70
Бучацький	71,1	11,1	802	48,9	57
Гусятинський	60,0	12,3	1016	39,8	61
Заліщицький	77,5	10,4	684	36,1	53
Збаразький	86,9	10,7	863	41,5	75
Зборівський	92,0	10,9	978	33,9	90
Козівський	76,4	10,5	694	28,3	53
Кременецький	74,0	11,3	918	40,1	68
Лановецький	82,3	10,1	632	21,8	52
Монастириський	82,4	9,7	558	20,9	46
Підволочиський	71,7	11,2	837	31,7	60
Підгаєцький	72,6	9,8	496	17,0	36
Теребовлянський	66,4	12,3	1130	48,5	75
Тернопільський	74,8	10,8	749	53,8	56
Чортківський	60,9	11,9	903	43,7	55
Шумський	71,6	11,2	838	28,9	60

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Тип розташування населених пунктів, визначений за допомогою показника ентропії, свідчить про регулярне (рівномірне) їх розташування ($H = 0,98$, це – R-модель) [76, с. 45].

На території Тернопільської області міські поселення розміщуються рівномірно, на кожні 1000 км² припадає 2,6 міських поселень (в Україні – 2,2). Найбільше їх у південній частині області, найменше – у північній.

Розміщення міських поселень у регіоні з високою землеробською культурою та незначними запасами мінеральної сировини зумовлює невелику їх людність і переважно одноманітну функціональну структуру.

Значна кількість міських поселень області мають зручне транспортно-географічне положення. Найкраще воно для тих пунктів, що знаходяться вздовж автошляхів і залізниць. До них відносяться Тернопіль, Підволочиськ, Теремовля, Чортків, Бучач, Заліщики, Бережани, Зборів, Збараж.

Взаєморозташування міських поселень, що визначає можливості розселенських зв'язків, можна вивчати за допомогою графа (рис. 2.2), що є моделлю лінійно-вузлової структури розселення (населені пункти і транспортні шляхи). За його допомогою можна встановити положення міських поселень щодо обласного центру (показники абсолютної і відносної доступності), див. табл. 2.2.

За цими показниками міські населені пункти Тернопільської області можна поділити на 3 групи [218, с. 37]:

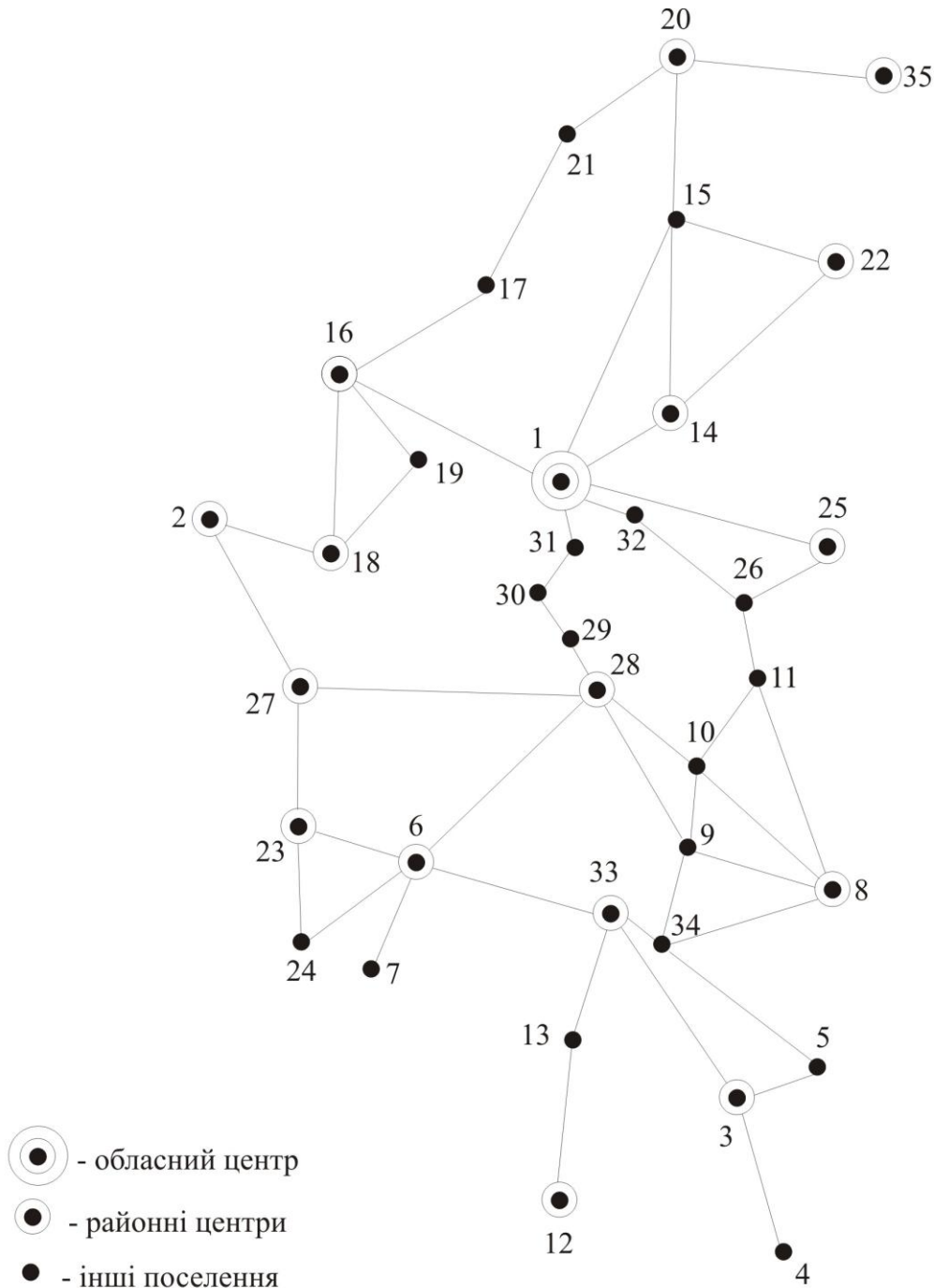
1) міські поселення I порядку (V_i понад 19,0; K_s – 1,00–1,24), тобто ті, які мають найзручніше розташування – Ланівці, Збараж, Зборів, Козова, Теремовля;

2) міські поселення II порядку (V_i – 19,0–15,0; K_s – 1,25–1,50), які мають дещо гірше положення в системі – Бережани, Монастириська, Гусятин, Бучач, Підгайці, Підволочиськ, Чортків;

3) міські поселення III порядку (V_i – менше 15,0; K_s – понад 1,50), які мають найгірше положення відносно обласного центру, зокрема такі як Шумськ, Кременець, Борщів, Заліщики.

Важливу роль у взаємозв'язках поселень має виявлення кількості поселень-сусідів різного порядку (додаток В).

Матриця сусідства міських поселень свідчить про те, що м. Тернопіль, Теремовля, Чортків, Бучач та смт. Козова мають найзручніше положення серед міських поселень регіону, що визначає високий рівень їх комунікативності, можливість забезпечення широких зв'язків з невеликими

Цифрами позначено міські поселення: 1.Тернопіль, 2. Бережани, 3. Борщів, 4. Мельниця-Подільська, 5. Скала-Подільська, 6. Бучач, 7. Золотий Потік, 8. Гусятин, 9. Копичинці, 10. Хоростків, 11. Гримайлів, 12. Заліщики, 13. Товсте, 14. Збараж, 15. Вишнівець, 16. Зборів, 17. Заліці, 18. Козова, 19. Козлів, 20. Кременець, 21. Почаїв, 22. Ланівці, 23. Монастириська, 24. Коропець, 25. Підволочиськ, 26. Скалат, 27. Підгайці, 28. Терехів, 29. Дружба, 30. Микулинці, 31. Велика Березовиця, 32. Великі Бірки, 33. Чортків, 34. Заводське, 35. Шумськ

Рис. 2.2 Граф-модель розміщення міських поселень Тернопільської області (За Ткачем Д. В., 1997)

Показники для характеристики положення міських поселень-районних центрів в Тернопільській обласній системі розселення [218, с. 37]

	Індекси доступності			Міра оцінки положення міста в системі, K_s	Міра ієрархічного положення міста в системі, K_i
	S_0	B_i	R_i		
Тернопіль (обл. ц.)	980	23,6	0,17	1,00	0
Бережани	1209	19,1	0,13	1,25	2
Борщів	1934	11,9	0,08	1,97	5
Бучач	1218	18,9	0,14	1,25	4
Гусятин	1376	16,8	0,13	1,40	2
Заліщики	1885	12,3	0,09	1,92	6
Збараж	1092	21,2	0,16	1,11	1
Зборів	1261	18,3	0,14	1,29	1
Козова	1211	19,1	0,14	1,29	1
Кременець	1503	15,0	0,11	1,53	3
Ланівці	1166	19,8	0,14	1,19	2
Монастириська	1447	15,9	0,12	1,47	3
Підволочиськ	1288	18,0	0,13	1,31	1
Підгайці	1276	18,1	0,14	1,30	3
Теребовля	1045	22,1	0,16	1,06	3
Чортків	1325	17,4	0,12	1,35	4
Шумськ	1704	13,6	0,1	1,74	4

транспортними затратами. При врахуванні сусідів другого порядку досить вигідне становище у таких поселень, як м. Збараж, смт. Дружба, Велика Березовиця, Великі Бірки, Підволочиськ. Найгірше становище мають м. Шумськ, Ланівці, Заліщики, Почаїв, Кременець, Скалат та смт. Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Козлів, Золотий Потік, Коропець.

Формування мережі поселень Тернопільської області перебувало також під впливом транспортної освоєності території. Її характеризують показники розвитку різних видів транспорту, передусім автомобільних і залізничних транспортних шляхів. Вони сполучають всі населені пункти області в єдину систему розселення і формують її лінійно-вузлову структуру.

Загальна протяжність автомобільних шляхів у Тернопільській області у 2011 р. становила 5000 км, в тому числі 4976 км – шляхи з твердим

покриттям. На кожну 1 тис. км² території припадає 362 км автодоріг, в тому числі з твердим покриттям – 360 км (в Україні відповідно 281 км та 275 км).

Найважливіші автомагістралі державного значення Дубно – Кременець – Тернопіль – Чернівці і Львів – Тернопіль – Хмельницький перетинають область із півночі на південь і з заходу на схід. Вони визначають композиційні осі обласної системи розселення, об'єднують цю систему з системами розселення сусідніх областей (Рівненської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької).

Сполучення між населеними пунктами всередині області здійснюється шляхами обласного значення: Тернопіль – Бережани – Рогатин, Тернопіль – Чортків – Бучач – Монастириська, Тернопіль – Скалат – Гусятин, Тернопіль – Залізці – Почаїв та ін. Сполучення між найближчими поселеннями здійснюється ще й по дорогах місцевого значення (протяжність таких в області – 4322,8 км, в тому числі 4298,9 км з твердим покриттям). Територію області перетинає 637 маршрутів, в тому числі 81 – міських, 194 – міжміських (внутрішньо обласних і міжобласних), 362 – приміських, на них працює понад 1000 автобусів.

За допомогою залізниць (564,1 км) область сполучається з іншими регіонами України та зарубіжними країнами (залізниці Київ – Львів, Тернопіль – Чернівці), сполучає між собою населені пункти різних частин області (залізниці Тернопіль – Бережани, Тернопіль – Іване-Пусте, Тернопіль – Ланівці, Тернопіль – Підволочиськ та ін.). Щільність залізниць становить 41 км на 1 тис. км², тоді як в Україні – 36 км. Електрифіковано 97,9 км колій.

Про транспортну освоєність території свідчить її відносна забезпеченість транспортними шляхами, транспортна доступність поселень (визначена за допомогою коефіцієнта Енгеля), додаток Г та рис. 2.3.

Так, поселення та населення Гусятинського, Чортківського, Тернопільського, Бучацького, Терехівського районів мають найвищу в області транспортну доступність, тоді як для Зборівського, Лановецького, Заліщицького, Монастириського, Шумського та Підгаєцького районів

характерна відносно низька транспортна освоєність, зокрема доступність (додаток Г).

На формування мережі поселень впливають також природні чинники – рельєф, клімат, гідрологічні умови, земельний фонд, корисні копалини. Вони мали вирішальний вплив на стадії виникнення поселень, тепер їх вплив здійснюється опосередковано через тип і рівень освоєння території. Так, рівнинний рельєф території нашого краю з невеликими перепадами висот (амплітуда абсолютних висот в області — 327 м) сприяв заселенню цієї території, її сільськогосподарському освоєнню. Більшість поселень області розміщені у долинах рік, у балках, на вододілах – значно менше.

Густа річкова мережа (понад 2400 рік і потоків), особливості будови долин рік (притоки Прип'яті (Горинь, Іква, Вілія) – широкі, заболочені, а притоки Дністра – у верхів'ї широкі, поблизу гирла – терасовані, каньйоноподібні) накладають відбиток на особливості розселення людей, на планувальні форми поселень, забезпечення їх водою.

Велика кількість штучних водойм (246 ставків і 14 водосховищ) також сприятливо позначаються на водопостачанні поселень, використовуються населенням для риборозведення, відпочинку. Так, для водопостачання м. Тернополя використовуються води Тернопільського та Івачівського ставів.

Переважає більшість міст і селищ розташовані у долинах і на берегах рік (додаток Д), що сприятливо позначається на їх водопостачанні.

Рельєф має вплив і на розпланувальні форми поселень. Так, у центральній частині області – на Тернопільському плато поширені квартальні форми забудови сіл та міських поселень. У західній частині, що знаходиться в межах Опілля, розмежованого грядами, більшість сіл має лінійне розпланування. Вузьку витягнуту форму мають і міста Кременець, Бучач, Заліщики, смт. Коропець і Велика Березовиця, що знаходяться вздовж рік чи доріг. Така форма зумовлює значну віддаленість місць проживання і праці, збільшує затрати на будівництво комунікацій.

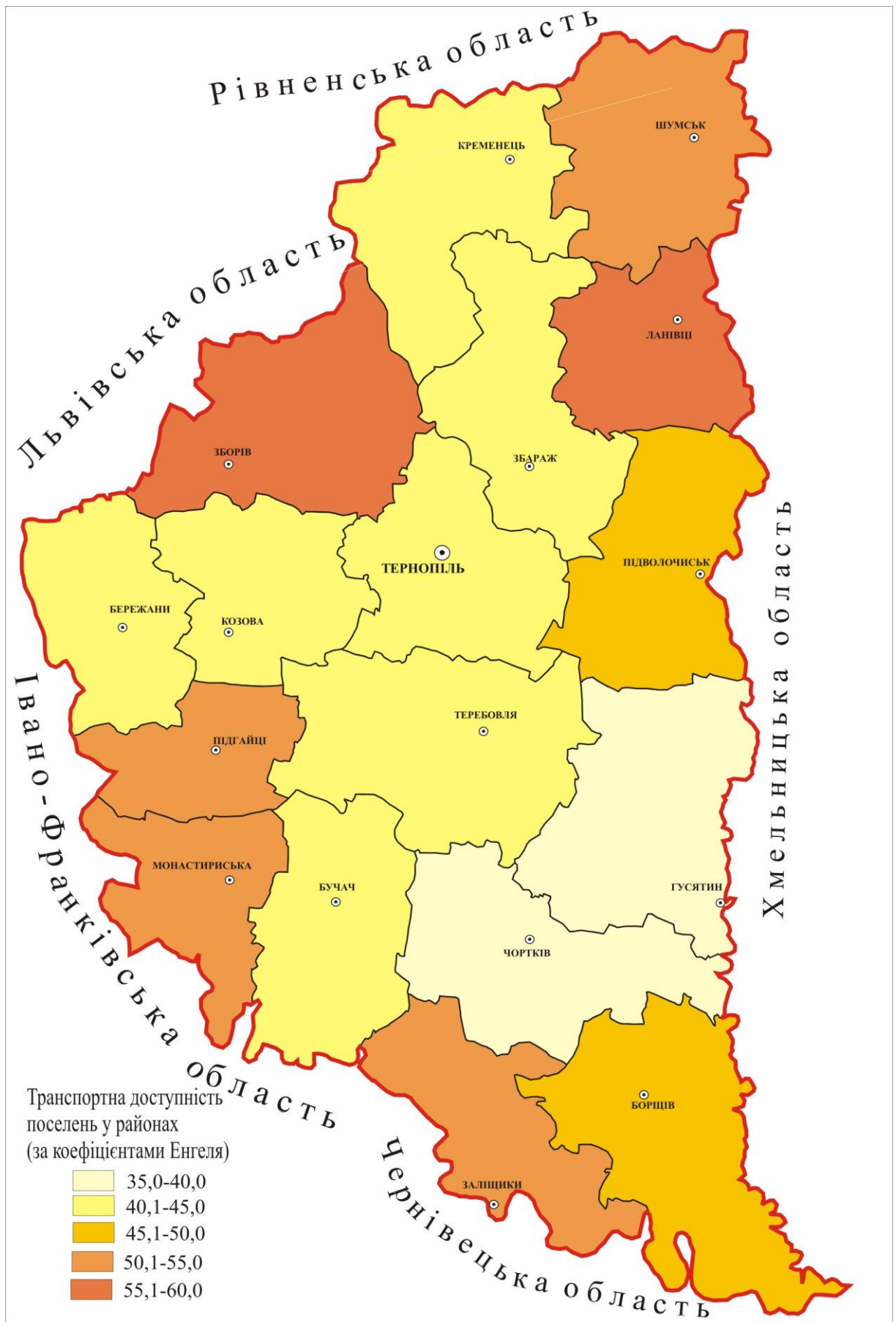

Рис. 2.3 Транспортна доступність поселень Тернопільської області

У деяких поселеннях внаслідок значного перепаду висот заселені масиви розділені між собою (Скала-Подільська, Ланівці, Чортків). Рівнинний рельєф області загалом сприяє сполученню між населеними пунктами.

На особливості розселення людей мають вплив і корисні копалини. Вони в області представлені природною будівельною сировиною (вапняк, пісок, гіпс, глина, мергель, пісковик тощо). На базі їх розробки розвивається промисловість будівельних матеріалів, що є містоформувальною основою деяких міст і селищ міського типу, сіл (сmt. Скала-Подільська, с. Оришківці, с. Дружба, сmt. Велика Березовиця, с. Великі Дедеркали та ін.).

На території області є значні запаси підземних вод – ґрунтових і власне підземних. Ґрунтові води залягають на глибині 4–10 м, а підземні – у трьох водоносних горизонтах на глибинах 5–16 м, 30–40 м, 60–80 м, які використовуються для водопостачання поселень, для господарських потреб населення. Забезпечення поселень прісною водою в області є достатнім.

Мінеральні води і лікувальні грязі, які є в області, сприяли розвитку багатьох поселень, в яких вони освоєні. Це, передусім, сmt. Гусятин і Микулинці, с. Конопківка. А кліматичні ресурси поруч із гідрокліматичними, є основою для розвитку курортного господарства у м. Заліщики, с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Скоморохи Буцацького району, тим самим сприяючи загальному розвитку цих поселень.

Кліматичні ресурси області, зокрема активних температур (від 2450° до 2600°), достатнє зволоження (500–700 мм на рік), тривалий вегетаційний період (205–209 днів) сприяють сільськогосподарському освоєнню території, що відображається позитивно на розселенні людей. Комфортні умови проживання сприяють високій концентрації населення на всій території області. Деякий виняток становлять поселення Придністров'я, в яких в окремі роки можуть бути повені і паводки на Дністрі і його притоках.

Отже, вирішальний вплив на виникнення і розвиток населених пунктів в області мали види господарювання та природні умови. Вони зумовили типи поселень, їх розміщення на території регіону, форми поселень, їх величину.

2.2. Людність населених пунктів та їх демографічний потенціал

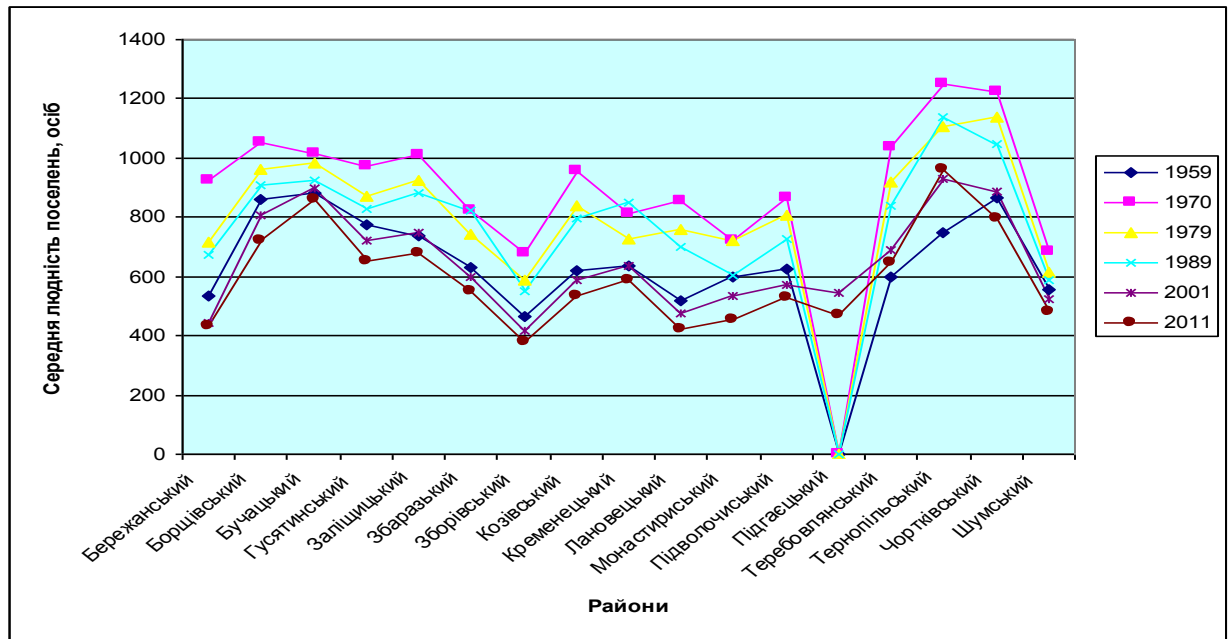
Про зміну соціально-економічних умов поселень, темпи їх розвитку чи занепаду найяскравіше свідчить показник людності поселень. Залежно від неї формується тип населеного пункту, його демографічний та соціально-економічний потенціал, визначаються особливості функціонування у системах розселення. Цей показник є одним із найважливіших не тільки для характеристики кількісного складу поселень, але й для визначення їх функціональних типів, місця в системах розселення, розробки планувальних рішень містобудівництва, розробки програм соціально-економічного розвитку тощо. Різні форми поселень відзначаються неоднаковою людністю. Зупинимося спочатку на людності сільських поселень.

Із зміною в кількості поселень Тернопільської області змінюється їхня людність. Про це свідчить зменшення кількості населення в сільських населених пунктах внаслідок відтоку людей із села в місто і за межі області, виїзду значної кількості населення у пошуках роботи за кордон, а також природного скорочення населення у сільській місцевості.

Середня людність сільських поселень області коливається від 377,2 осіб (Зборівський район) до 960,3 осіб (Тернопільський район), становлячи в середньому в області – 595,7 осіб (рис. 2.4). Зниження середньої людності сільських поселень (у 1970 році цей показник був максимальним і становив 911,8 осіб) відображає загальну тенденцію зменшення кількості сільського населення Тернопільської області.

Помітніші зміни людності впродовж аналізованого періоду відбулись у поселеннях південної і західної частин області де найбільше було поширене дисперсне розселення (додаток Е та рис. 2.5).

Зокрема, найзначніше скоротились порівняно із 1959 р. показники середньої людності сільських поселень у Монастирському (на 21%), Борщівському (14,2%), Гусятинському (14,1%) районах.

Рис. 2.4 Динаміка середньої людності сільських поселень Тернопільської області*

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Виходячи з того, що в 70-і роки ХХ ст. відбулися значні зміни в мережі сільських поселень за рахунок укрупнення сіл, в результаті чого відбулось збільшення власне середньої людності сільських поселень, показовішим є порівняння із показниками 1979 р. Від цього часу і до 2011 р. середня людність більшості поселень зменшилась в області в на 31%. Найзначніші зміни відбулись у сільських поселеннях Лановецького (на 43,1%), Бережанського (38%), Козівського (35,4%), Монастирського (34,9%) та Зборівського (34,6%) районів.

Для аналізу динаміки людності сільських поселень було проведено групування сіл області за чисельністю населення. За чисельністю населення виділяють такі групи поселень: до 500 осіб – малі села, від 501 до 1000 осіб – середні села, більше 1001 осіб – великі. В них ще можна виділити такі підгрупи сільських поселень за людністю: до 50 осіб, 51–100 осіб, 101–200 осіб, 201–500 осіб, 501–1000 осіб, 1001–1500 осіб, 1501–2000 осіб, 2001–2500 осіб, 2501–3000 осіб, понад 3000 осіб [151, с. 316].

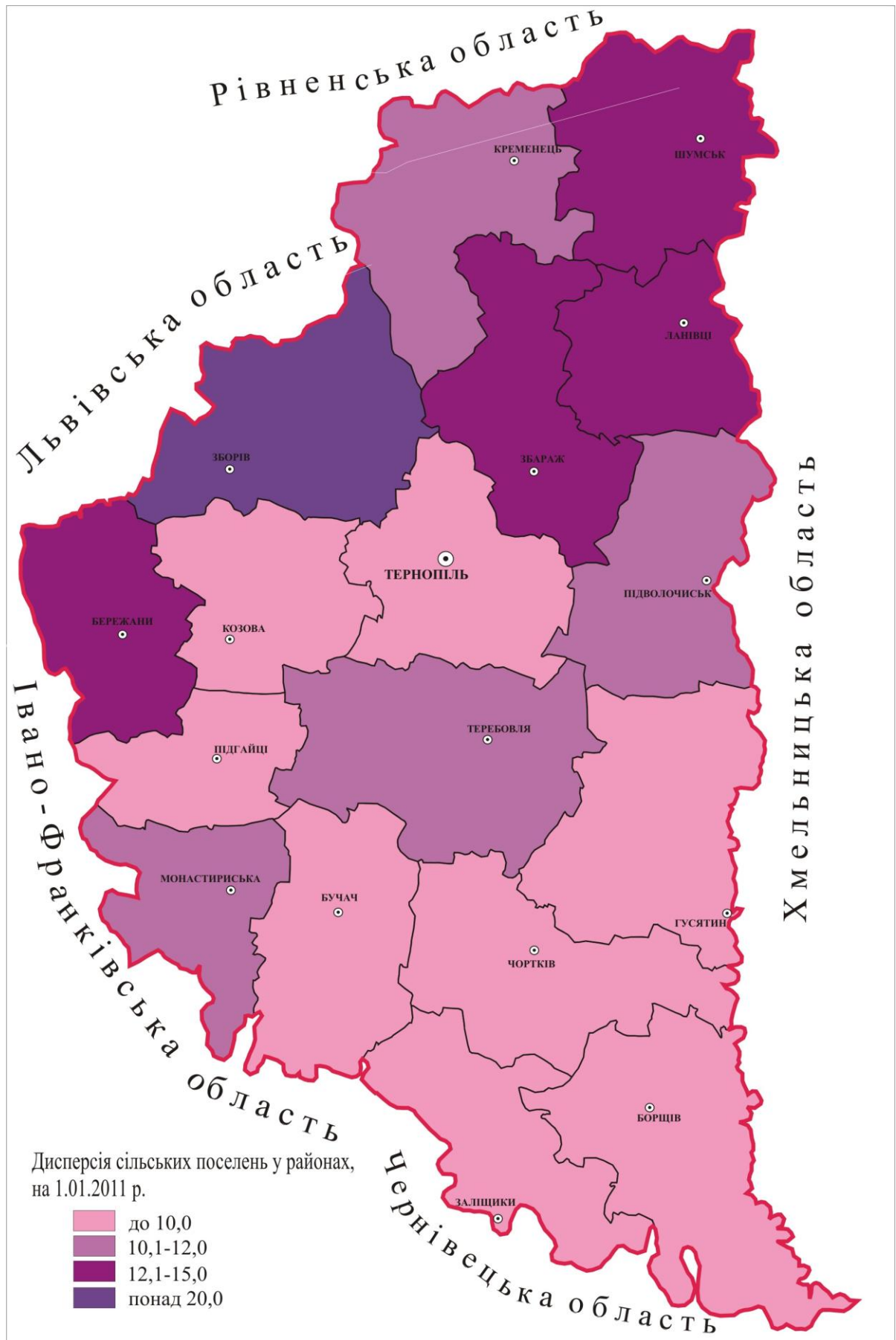

Рис. 2.5 Дисперсія сільських поселень Тернопільської області

Перші чотири групи (малі села) у 2009 році охопили 52,2% сільських поселень області, в них проживало 23,1% сільського населення, що на 5,1% більше, ніж у 1989 році і на 13,3% менше від рівня 1959 р. Їхня кількість значно збільшилась (на 8,3 %) у період між переписом населення в 1989 році і 2009 роком (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Групування сільських населених пунктів Тернопільської області за людністю за даними переписів та станом на 01.01.2009 р.*

Групи поселень із людністю, осіб	1959		1989		2001		2009	
	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Кількість поселень, одиниць	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %
До 50	515	27,5	11	1,1	19	2,0	28	2,7
51-100	257	13,7	29	2,9	37	4,2	34	3,3
101-200	159	8,5	64	6,4	86	9,1	108	10,6
201-500	296	15,8	346	34,3	306	32,1	363	35,5
501-1000	343	18,3	345	34,3	315	33,2	311	30,4
1001-1500	187	10,0	139	13,8	129	13,0	120	11,7
1501-2000	39	2,1	50	5,0	49	5,1	43	4,2
2001-2500	19	1,0	16	1,6	14	1,3	9	0,9
2501-3000	15	0,8	4	0,4	4	0,2	1	0,1
Більше 3000	7	0,4	4	0,4	6	0,5	6	0,6
Всього	1874	100	1008	100	1018	100	1023	100

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Це значною мірою пов'язано переходом у цю групу сіл із наступних розмірних груп, що зумовлено процесом знелюднення сільських населених пунктів у зв'язку з відсталістю розвитку малих сіл, відтоком молоді із них, старінням сільського населення.

Більшість сільських поселень, що були віднесені до групи малих, розміщені у Зборівському (13,5% від усіх малих сільських поселень), Збаразькому (7,7%), Кременецькому (7,1%) та Теремовлянському (6,7%) районах (додаток Ж та З, рис. 2.6).

Найбільшою є частка сільських населених пунктів з людністю 201–500 осіб – 35,5% від всіх сільських поселень. Порівняно з переписом 1989 р. в 2001 р. було зафіксовано зменшення частки таких поселень на 2,2%, проте в 2009 р. їхня частка збільшилась на 1,4% проти рівня 1989 року.

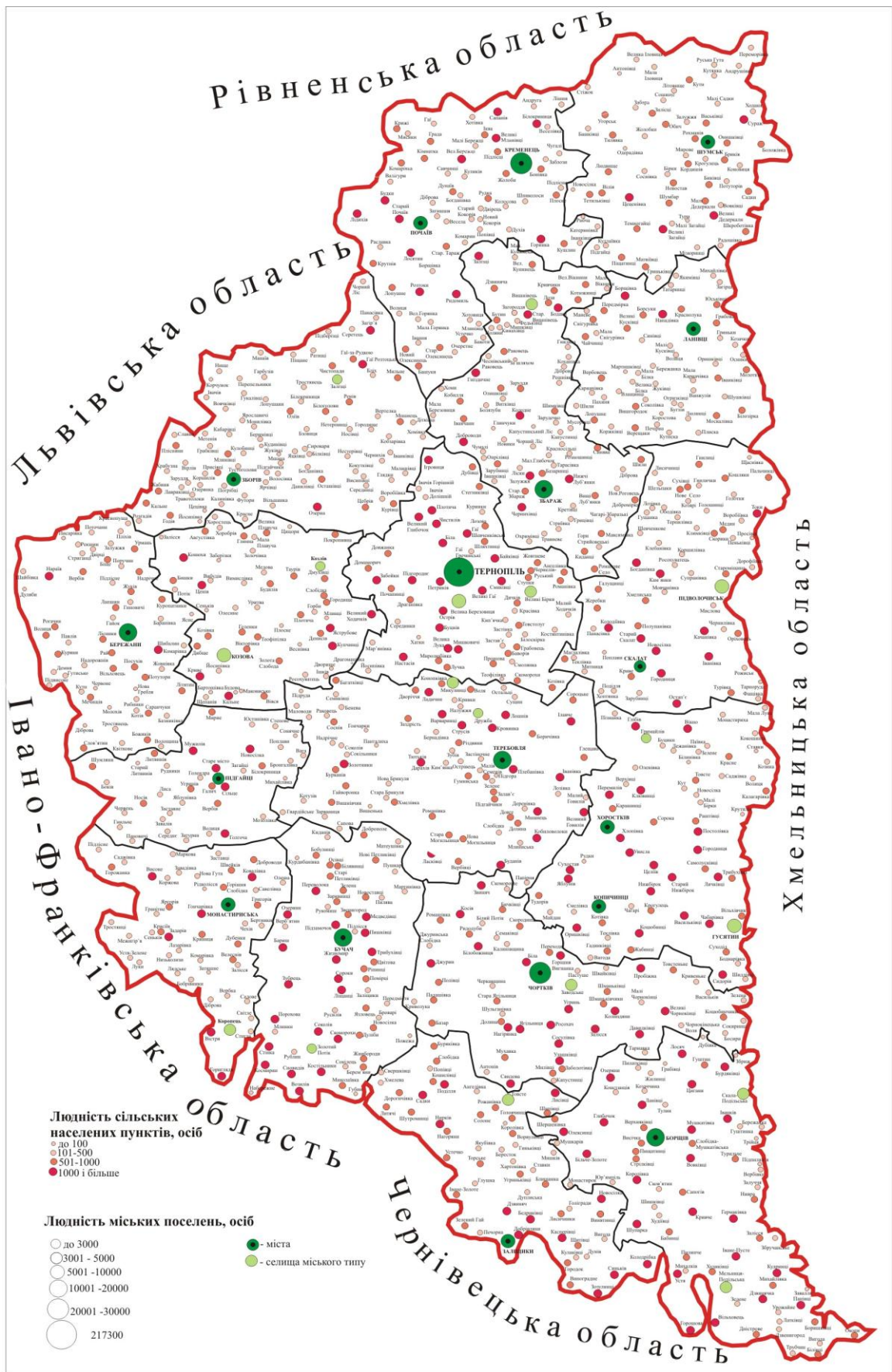
Ще помітнішою є ця зміна проти показника 1959 р. – частка цієї групи поселень зросла в 2,3 раза. В них проживає 20,0% сільського населення. Більшість таких сіл розміщені в північній, північно-західній і західній частинах області, що пов'язано з історичними умовами заселення краю.

Зокрема, найбільшу частку ця група становить в межах Зборівського (13,5% від поселень цієї групи), Збаразького (8,3%), Тереховлянського (7,7%), Кременецького (4,2%) і Шумського (7,2%) районів.

Порівняно з даними перепису населення 2001 року, коли на першому місці за кількістю поселень в Тернопільській області знаходилася група населених пунктів з чисельністю населення 501–1000 осіб, у 2009 році частка даної групи поселень скоротилась на 3%. На 01.01.2009 р. до цієї групи належало 30,4% сіл області.

Незважаючи на те, що дана група поступилась лідерством за кількістю поселень, але вона залишається першою за часткою населення, що проживає в поселеннях групи (34,8% сільського населення області). Найбільша частка сільських поселень цієї групи у Збаразькому (7,7% від поселень цієї групи), Тереховлянському (7,7%), Заліщицькому, Тернопільському та Шумському (по 7,4% в кожному) районах. У решті районів частка поселень цієї групи коливається в межах 6,4 до 2,5%. Найменше таких сільських поселень у Підгаєцькому (2,6%) та Монастириському (3,2%) районах.

Група поселень із людністю 1001–1500 осіб на 01.01.2009 р. охоплювала 11,7% сільських поселень області, в них проживало 22,9% сільського населення. Найбільша частка поселень зазначеної групи є в Гусятинському (11,7% від поселень цієї групи), Чортківському та Борщівському (по 10%), та Буцацькому (8,3%) районах. Найнижча частка поселень групи спостерігається в межах північних і західних районів області

Рис. 2.6 Людність поселень Тернопільської області станом на 01.01.2009 р.

(Зборівському – 1,7%, Лановецькому – 1,7%, Шумському – 3,3%).

До групи великих сіл із людністю 1501–2000 осіб, 2001–2500 осіб, 2501–3000 осіб, понад 3000 осіб у Тернопільській області відноситься невелика кількість поселень. На 01.01.2009 р. на ці групи припадало понад 5,8% сільських населених пунктів області, що на 1,6% менше від рівня 1989 р., проте на 1,5% більше від рівня 1959 р. Незначно, але збільшилась частка людності поселень цієї групи в населенні області. Якщо в 1989 р. частка населення, що проживало в поселеннях даної групи становила 19%, то в 2009 р. них проживало 19,2% сільського населення. Поселення, що віднесені до цих груп, розміщені переважно в центральних і південних частинах області (Борщівський (16,9% від поселень цієї групи), Бучацький та Тернопільський (по 13,6%), Чортківський (10,2%) райони).

Аналіз груп сільських поселень показав, що частка поселень певної групи від загальної кількості не повністю відображає динаміку людності поселень. Ще одним важливим показником є частка населення, яке проживає у даній групі поселень порівняно із загальною чисельністю сільського населення (табл. 2.4 та рис. 2.7).

Зокрема, порівнюючи частки населення окремих груп між переписами населення 1959 та 1989 років, 1989 і 2001 років та у період з 2001 до 2009 року, бачимо, що частка населення, що проживає в малих селах з людністю до 200 осіб, неухильно зменшується з 1959 р. до 2001 р., проте вже до 2009 р. частка цих поселень збільшилась (на 0,6%). Значно збільшилась частка населення, що проживало у селах з людністю 201–500 осіб (на 8,3% порівняно із 1959 р.). Також зросла частка населення в середніх за людністю селах. Частка поселень у групі від 501 до 1000 осіб зросла порівняно із 1959 р. на 5,9%, проте порівнюючи із 1989 р., бачимо її зменшення на 1,1%. У групі великих сіл зміни відбулись по-різному. Якщо частка групи сіл з людністю 1501–2000 осіб до 2001 р. неухильно збільшувалась, то вже до 2009 р. вона зменшилась на 0,9%. Частки груп великих сіл із людністю від 2001 до 2500 та від 2501 до 3000 осіб в аналізований період неухильно

зменшувались (1959 р. до 2009 р. – на 2% та 3,8% відповідно). Сільські поселення групи більше 3000 осіб збільшували свою частку у структурі груп за людністю починаючи від 1959 р. і до 2009 р. їх частка зростає на 0,9%.

Проведений аналіз статистичних даних за період з 1959 до 2009 рр. та групування сільських поселень за людністю свідчить про те, що в межах Тернопільської області спостерігається тенденція до збільшення кількості малих сіл (із людністю 201–500 осіб) та чисельності населення в них, зменшення кількості середніх та великих за людністю поселень.

Зменшення людності в сільських поселеннях зумовлено значною мірою сучасними демографічними процесами, передусім зменшенням народжуваності і збільшенням смертності, старінням населення, а також через міграційні процеси, в основному нелегальних трудових міграцій людей закордон, в тому числі і значної частки сільських жителів (додаток И.1 та И.2).

Загалом чисельність населення нашої області зменшується, починаючи з 1994 р. Щорічно область втрачала від 2,3 тис. осіб у 1995 р. до 8,6 тис. осіб у 2001 р. За 17 років втрати населення області становили 96,2 тис. осіб. Якщо у 1991 р. на кожну 1000 жителів в області народжувалось 14,0, а помирало 13,6 осіб, то вже у 2010 р. – відповідно 10,9 і 14,4 осіб.

Слід зазначити, що впродовж останніх років темп природного скорочення населення в області дещо зменшився. Однією з причин даного процесу було зниження в 2006–2007 роках рівня смертності на 0,2‰ порівняно з найвищим, досягнутим у 2005 році – 15,1‰. Проте, рівень природного скорочення ще не дозволяє говорити про позитивну тенденцію демографічних процесів.

Особливо катастрофічний демографічний стан у сільській місцевості: у 2010 році тут коефіцієнт народжуваності був 10,7‰, а смертності – 17,8‰ (природне скорочення населення становило -7,1‰).

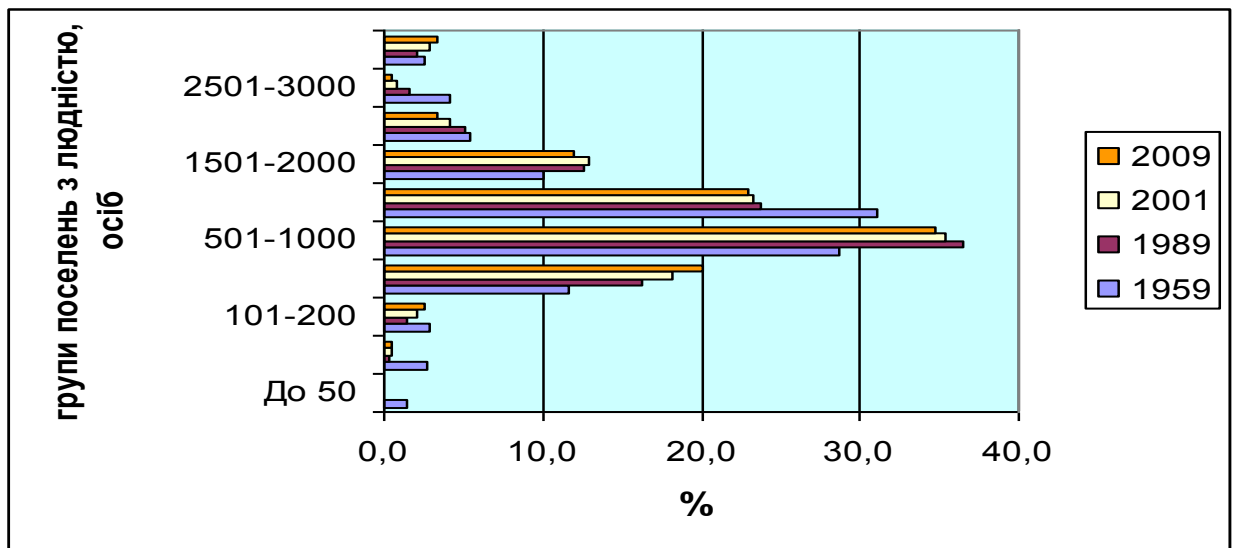
Найгірші показники природного відтворення населення спостерігаються у селах Монастирського (-12,1‰), Бережанського (-11,9‰),

**Зміна чисельності населення у сільських поселеннях
Тернопільської області за групами людності за даними переписів та на
01.01.2009 р.***

Групи поселень із людністю, осіб	1959		1989		2001		2009	
	Чисельність населення, осіб	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Чисельність населення, осіб	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Чисельність населення, осіб	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %	Чисельність населення, осіб	Частка груп поселень від загальної кількості поселень, %
До 50	13590	1,5	423	0,1	576	0,1	773	0,1
51-100	24462	2,7	2233	0,3	2798	0,4	2663	0,4
101-200	25368	2,8	10249	1,5	13165	2,0	16158	2,6
201-500	106002	11,7	112446	16,3	118886	18,1	123577	20,0
501-1000	260203	28,7	252095	36,5	232698	35,4	227697	36,8
1001-1500	281766	31,1	164411	23,8	153143	23,3	133229	21,5
1501-2000	90600	10,0	87086	12,6	84750	12,9	69476	11,2
2001-2500	48924	5,4	35479	5,1	26718	4,1	20803	3,4
2501-3000	38052	4,2	10993	1,6	5527	0,8	2628	0,4
Більше 3000	22650	2,5	14331	2,1	18662	2,8	22273	3,6
Всього	906000	100,0	689746	100,0	656923	100,0	609433	100,0

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Рис. 2.7 Зміна частки населення за групами людності сільських поселень Тернопільської області, за даними переписів населення та на 01.01.2009 р.*

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Зборівського (-10,5‰) та Лановецького (-10,4‰) районів. Позитивний природний приріст населення спостерігався лише у сільській місцевості Бучацького району (0,5) (додаток И.1).

Динаміка коефіцієнтів міграційного приросту населення сільських поселень області (додаток И.2) свідчить про стійку тенденцію збільшення міграційної активності сільських жителів. Найнижчі показники коефіцієнтів міграційного приросту у сільських поселеннях Підгаєцького (-7,5‰), Монастириського (-3,8‰), Зборівського (-2,4‰) районів. Тоді як у селах Теремовлянського, Тернопільського, Збараського районів традиційно показники механічного приросту позитивні. Найактивніші міграційні потоки зафіксовані у 2004 та 2006 рр. (-1,7‰). Впродовж останніх двох років цей показник дещо знизився, проте це ще не дає підстави для ствердження позитивної тенденції міграційних процесів. Головною причиною такої ситуації є значне поширення явища нелегальної трудової міграції, дані про яку не оприлюднені офіційно.

Депопуляційні процеси, що характерні для населення сільських поселень, призвели до зменшення людності поселень загалом і їх деградації. Основними причинами зменшення людності сільських поселень були: від'їзд людей із села в місто і за межі області, виїзд значної кількості населення у пошуках роботи закордон, а також в найбільшій мірі – природне скорочення населення у сільській місцевості. Зменшення людності характерне для всіх груп сільських населених пунктів. Наслідком цього процесу є перехід значної частини поселень із групи середньої за людністю у групу малих сіл, що, в свою чергу, спричинило збільшення частки населення, яке проживає у малих і середніх селах. Такі тенденції дають підставу очікувати скорочення мережі сільських населених пунктів внаслідок знелюднення малих сіл.

Важливий вплив на таку тенденцію мала втрата більшістю сіл функцій агропромислових центрів і переходу в статус аграрних. В умовах зміни суспільних відносин і економічної кризи для сільських поселень характерними стали проблеми, що мали наслідком депопуляційні процеси.

Зміна негативних тенденцій динаміки сільського розселення можлива при умові розвитку у селах малого бізнесу, передусім фермерських господарств, невеликих підприємств із переробки сільськогосподарської сировини, ремонту сільськогосподарської техніки та автомобілів тощо.

У міських поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2011 р. проживало 474,6 тис. осіб, що становить 43,8% від усього населення. Частка міського населення та його чисельність зростали до 1998 р. (додаток К.1), але темп зростання чисельності населення нерівномірний. У період з 1959 р. до 1990 р. чисельність міського населення зросла в 2,3 раза і до 1998 р. зросла ще на 5,3%, а частка міського населення збільшилась на 25,1%. Починаючи від 1998 р. чисельність міського населення почала неухильно зменшуватись (на 7,5% від максимального рівня 512,8 тис. осіб у 1998 р.), як і його частка від усього населення області (з 1999 до 2011 р. – на 0,5%).

Це здебільшого пояснюється зростанням обласного центру м. Тернополя (людність міста з 1959 р. до 2001 р. збільшилась в 4,5 раза, а з 2001 до 2011 р. – зменшилась на 6,9%), а також м. Чорткова, Бережан, Кременця, Ланівців, Теремовлі, Збаража, смт. Великої Березовиці, Козови (додаток К.2).

До кінця ХХ ст. у більшості міських поселень області щорічні темпи зміни чисельності населення сповільнились, порівняно із попередніми періодами. Про це свідчать щорічні темпи скорочення населення у цих міських поселеннях (табл. 2.5).

Найбільше зменшення щорічних темпів зміни характерне в таких поселеннях, як Тернопіль (на 168% порівняно із темпом приросту 1959-1970 роках), Зборів (283%), Скалат та Хоростків (272%).

Хоча, окремі міські поселення (Мельниця-Подільська, Гусятин, Зборів, Залізці, Дружба, Микулинці, Великі Бірки, Шумськ) збільшили темпи зміни населення порівняно із періодом між переписами 1959–1970 років, ці показники поступаються показникам наступних інтервалів (див. табл. 2.5).

**Щорічні темпи зміни чисельності населення міських поселень
Тернопільської області, осіб ***

Міста і селища міського типу	1959- 1970	1970- 1979	1979- 1989	1989- 2001	2001- 2009
Тернопіль	2954,5	6544,4	5910,0	2550,0	-2000,0
Бережани	290,9	144,4	290,0	100,0	25,0
Борщів	281,8	177,8	150,0	66,7	-87,5
Мельниця- Подільська	-54,5	-22,2	20,0	8,3	-37,5
Скала-Подільська	136,4	-11,1	-40,0	33,3	-100,0
Бучач	400,0	88,9	130,0	41,7	-162,5
Золотий Потік	0,0	0,0	10,0	25,0	-25,0
Гусятин	45,5	77,8	300,0	50,0	12,5
Копичинці	409,1	11,1	10,0	-8,3	-50,0
Хоростків	36,4	322,2	-110,0	-108,3	-62,5
Гримайлів	-100,0	-33,3	10,0	-8,3	-37,5
Заліщики	200,0	277,8	160,0	-108,3	-187,5
Товсте	-27,3	11,1	140,0	-58,3	-62,5
Збараж	272,7	188,9	240,0	75,0	-75,0
Вишнівець	63,6	22,2	150,0	-8,3	-50,0
Зборів	54,5	55,6	260,0	108,3	-100,0
Залізці	-90,9	0,0	30,0	0,0	0,0
Козова	200,0	333,3	-90,0	50,0	12,5
Козлів	-72,7	-22,2	-10,0	0,0	-12,5
Кременець	318,2	133,3	360,0	-50,0	-300,0
Почаїв	145,5	300,0	80,0	-116,7	-87,5
Ланівці	154,5	88,9	-120,0	225,0	-12,5
Монастириська	81,8	44,4	90,0	41,7	-87,5
Коропець	-27,3	-77,8	80,0	-25,0	0,0
Підволочиськ	163,6	288,9	110,0	-8,3	-87,5
Скалат	36,4	22,2	10,0	16,7	-62,5
Підгайці	27,3	-33,3	50,0	8,3	-75,0
Теребовля	154,5	77,8	220,0	141,7	-212,5
Дружба	0,0	0,0	180,0	16,7	-25,0
Микулинці	-109,1	33,3	60,0	33,3	-25,0
Велика Березовиця	0,0	0,0	550,0	83,3	75,0
Великі Бірки	-190,9	311,1	50,0	16,7	-12,5
Чортків	327,3	588,9	230,0	291,7	-162,5
Заводське	-245,5	0,0	300,0	50,0	-25,0
Шумськ	-54,5	77,8	80,0	33,3	25,0

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Особливо помітним є зменшення щорічних темпів зміни населення впродовж 1989–2001 рр. (у міських поселеннях області щорічні темпи зміни пересічно зменшились на 64%). Проте, для переважної більшості міських поселень у період трансформації суспільства характерне скорочення чисельності жителів. У таких містах як Заліщики, Кременець, Почаїв, Хоростків, Копичинці, смт. Підволочиськ, Гримайлів, Товсте, Вишнівець скорочення чисельності населення відбувалось впродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. Найбільше зменшення людності за 1989–2009 рр. характерне для м. Заліщики (–23,0%), Хоростків (–20,2%), Кременець (–12,3%), Бучач (–6,1%). Починаючи із 2001 р. майже у всіх міських поселеннях спостерігається зменшення чисельності жителів в середньому на 119,9 осіб щорічно, за винятком лише м. Бережани, Шумськ, смт. Гусятин, Залізці, Козова, Коропець, в яких щорічні темпи зміни чисельності населення зменшились від початку 90-х років ХХ ст., але не призвели до скорочення чисельності жителів. Практично не змінилась людність у зазначений період тільки у смт. Залізці.

Міські поселення Тернопільської області належать до групи малих (менше 50 тис. жителів), за винятком м. Тернополя. При цьому, у 27 міських поселеннях області чисельність населення не перевищує 10 тис. осіб – мінімального рівня людності, що встановлений в нашій державі для міст.

Задля визначення розвитку малих міських поселень, їх проблем та перспектив, ефективного управління ними, доцільним є групування міст за людністю (табл. 2.6). Виділяють такі групи малих міських поселень: до 3 тис. жителів, 3–5 тис. осіб, 5–10 тис. осіб, 10–20 тис. осіб, 20–50 тис. осіб.

Три перші групи поселень охопили у 2009 р. 77,2% міських поселень, в яких проживало 28,8% міських жителів області. До них належать всі селища міського типу та 10 міст – це райцентри та колишні райцентри, що втратили свій статус внаслідок внесення змін до адміністративного поділу області. Серед них найменшу кількість жителів мають смт. Дружба і Козлів

(1,8 та 1,9 тис. осіб, відповідно), що відповідає рівню групи великих сільських поселень.

Таблиця 2.6

**Групування міських поселень Тернопільської області за людністю,
за даними переписів та на 01.01.2009 р.***

Групи поселень із людністю, тис. осіб	1959		1989		2001		2009	
	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %	Кількість поселень	Частка груп поселень від загальної кількості міських поселень, %
До 3	1	4,3	7	18,9	5	14,3	5	14,3
3-5	10	43,5	11	29,8	10	28,6	8	22,9
5-10	9	39,1	9	24,3	11	28,6	14	40
10-20	2	8,7	7	18,9	6	20,0	5	14,3
20-50	-	-	2	5,4	2	5,7	2	5,7
50-100	1	4,4	-	-	-	-	-	-
100-250	-	-	1	2,7	1	2,8	1	2,8
Всього	23	100	37	100	35	100	35	100

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Їхня частка в міських поселеннях області між переписами 1989 та 2001 р. знизилась на 1,5%, проте вже до 2009 р. зросла на 5,7%. Це свідчить про значне скорочення населення в малих міських поселеннях через втрати містами певних функцій, що відбулось внаслідок змін в адміністративному поділі, економічного занепаду цих міст та природного скорочення чисельності населення регіону.

Найбільша частка міських поселень області у 2009 р. перебувала у групі поселень із людністю від 5 до 10 тис. жителів. Чисельність цієї групи поселень помітно збільшилась порівняно із рівнем перепису населення 1989 р. Здебільшого це відбулось за рахунок переходу у цю групу поселень із нижчої за людністю групи від 3 до 5 тис. осіб (чисельність населення м. Шумськ зросла на 12,5%) та зменшення чисельності жителів у містах

групи із людністю від 10 до 20 тис. жителів (зокрема, людність м. Заліщики зменшилась на 23%).

Група міських поселень із людністю від 10 до 20 тис. жителів за період трансформації суспільства постійно скорочувалась, тобто у поселеннях цієї групи спостерігалось зменшення чисельності населення і вони переходили у нижчі за людністю групи. За 1989–2009 рр. частка таких малих міських поселень Тернопільської області значно зменшилась (на 4,6% від всіх міських поселень) і становила у 2011 р. 14,3% поселень. У них проживає 69,5 тис. осіб (14,7% міського населення області). До цієї групи належать міста-районні центри. Найбільшим за людністю містом цієї групи є м. Бережани, а найменшу людність має м. Борщів.

Приблизно незмінною є частка двох найбільших за людністю малих міських поселень – м. Кременця та Чорткова. Проте за період від 1989 р. до 2009 р. чисельність населення м. Кременця зменшилась на 14%, тоді як людність м. Чорткова збільшилась на 7,6%.

Зростання чисельності міського населення до кінця ХХ ст. в області відбувалось за рахунок природного та механічного приросту. Проте вже від 1999 р. спостерігається зменшення як природного, так і механічного приросту населення (додаток К.3). Це відбувалось як за рахунок зменшення народжуваності, так і через збільшення смертності населення. Починаючи від 2004 р. показники народжуваності у містах стабілізувалися і почали незначно перевищувати показники смертності (природний приріст у міських поселеннях області у 2004 р. становив 0,5‰ і вже в 2010 р. майже досяг рівня 1998 р. і становив 1,3‰).

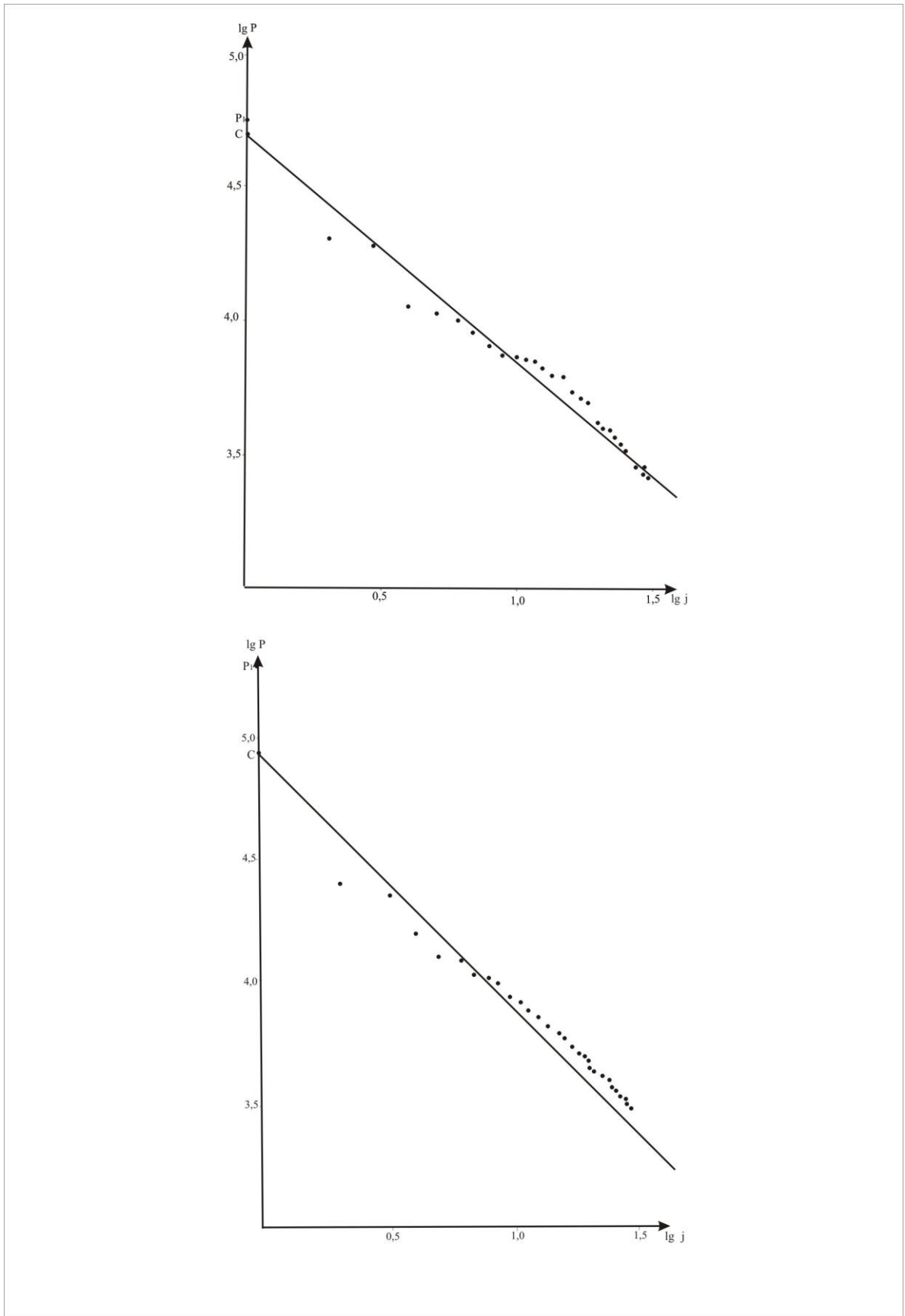
Найвищі показники народжуваності і позитивний природний приріст характерні для міських поселень Тернопільського, Чортківського, Зборівського, Бучацького районів та м. Тернополя (найвищий природний приріст у 2010 р. у м. Тернополі і становить 4,8‰) (додаток К.4). Найнижчий природний приріст у 2010 р. був у смт. Гримайлів (-12,6‰), Козлів (-7,4‰),

Коропець (-4,8‰) та у м. Скалат (-5,0‰), що пов'язано із стабільно низькими показниками народжуваності та підвищенням рівня смертності населення у цих поселеннях, порівняно із показниками 2001 року.

Тернопільська область належить до регіонів з високою міграційною рухливістю населення. Але механічне скорочення порівняно з розміром природного скорочення населення має ще значно менший вплив на формування чисельності населення, але теж характеризує зміну людності поселень (додаток К.5). У результаті міграційного скорочення чисельність населення в міських поселеннях зменшилась у 2010 р. на 0,6 тис. осіб. Традиційно найвищі показники механічного приросту характерні для поселень із порівняно вищим соціально-економічним розвитком та рівнем та якістю життя населення (показники сальдо міграції в міських поселеннях Тернопільського та Чортківського районів у 2010 р. становили 6,9‰ та 8,1‰ відповідно і були найвищими в обласній системі розселення). Проте, м. Тернопіль, яке, як правило, мало найвищі показники механічного приросту населення, у 2010 р. мало негативне сальдо міграції. Це в більшості пов'язано зі збільшенням потоків міжрегіональної та міждержавної трудової міграції, а також процесом деурбанізації, що почався у останнє десятиліття і триває надалі та відповідає внутрішньорегіональним міграційним потокам. У складі внутрішньої регіональної міграції переважав рух з міських поселень у сільську місцевість, внаслідок чого чисельність міського населення області зменшилась на 0,2 тис. осіб. Низькі, від'ємні показники механічного та природного руху у поселеннях свідчать про недостатній рівень їх економічного та соціального розвитку, особливо це характерно для малих міських поселень із монофункціональною структурою господарства (Скалат, Гримаїлів, Козлів, Дружба, Заводське та ін.).

Отже, людність поселень формується внаслідок відтворювальних процесів у регіоні. Вона певною мірою також залежить від рангу поселення у системі розселення. Це ілюструє залежність “ранг-людність” (рис. 2.8)

Рис. 2.8 Графік “ранг-людність” міських поселень Тернопільської області у 1989 р. та 2011 р.

міських поселень Тернопільської області, визначена нами з допомогою формули Зіпфа [140, с. 46].

Розраховані нами теоретичні значення людності міських поселень у 1989 і 2009 рр. свідчать про те, що:

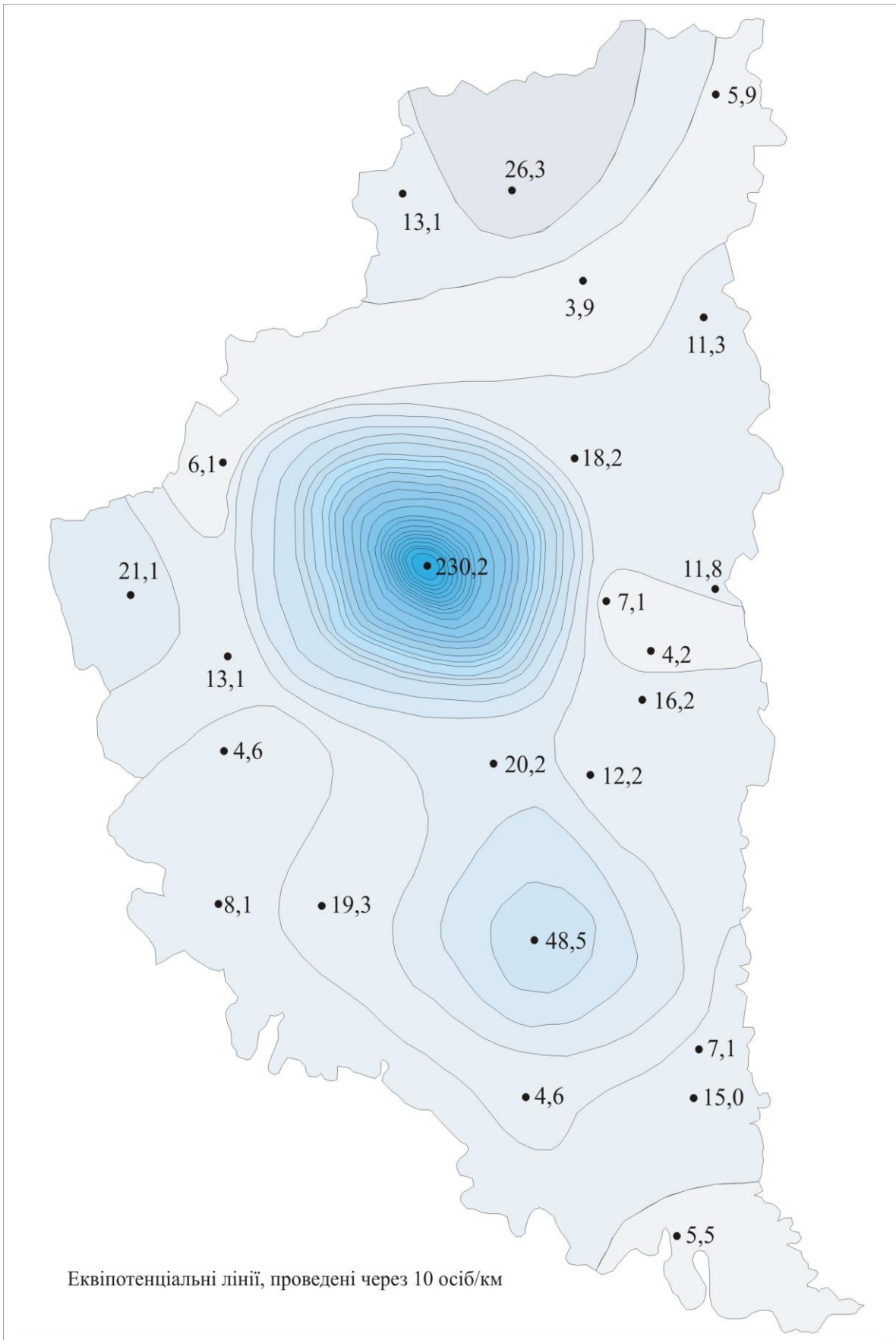
а) спостерігалася постійно висока контрастність у людності поселень, однак уже від 1989 до 2009 р. відсутнє наростання контрастності, що свідчить про стабілізацію людності;

б) із 1989 і до 2009 року відбувається зменшення контрастності у людності міст, свідченням чого є зменшення коефіцієнта (тангенса кута нахилу прямої до осі абсцис); це є наслідком того, що темпи зростання людності головного міста (Тернополя) дістали зворотну спрямованість (із знаком “мінус”) і є значно вищими, ніж у інших поселеннях регіону; в) неухильно зменшується (хоча і ненабагато) розрив між показниками теоретичної і фактичної людності м. Тернополя, а також між першим і наступними за людністю (м. Чортків і м. Кременець) містами системи;

г) перетин графіків у правій частині побудованих на різні роки, свідчить про високу узгодженість взаємозв'язку між людністю міських поселень і їх рангами у прикінцевій частині списку міст, у незначному розриві між теоретичними і фактичними показниками людності поселень, що мають нижчі ранги.

Все це є свідченням того, що на зміну постійно наростаючій централізації в обласній системі розселення (Б. Заставецький, 1986) приходить повільна децентралізація.

Людність населених пунктів є основою їх демографічного потенціалу. Від нього залежить формування зон їх впливу (розселенських взаємозв'язків) з іншими поселеннями. Завдяки порівняно великій людності міст на фоні сільських поселень з невеликою людністю формуються зони впливу міських поселень. Вони тим більші, чим більша людність населеного пункту (рис. 2.9).

Рис. 2.9 Демографічний потенціал Тернопільської області

Впродовж останніх років відбулась зміна традиційної тенденції у міських поселеннях до зростання людності внаслідок природного та механічного скорочення чисельності населення, відбулось сповільнення темпів їх зростання, а також темпів урбанізації, що змінюється процесами деурбанізації. Найвищі кількісні показники скорочення чисельності населення характерні для монофункціональних міст із низьким рівнем соціально-економічного розвитку, що характеризуються занепадом як виробничої, так і соціальної сфери життєдіяльності.

Поле демографічного потенціалу міських поселень Тернопільської області (рис. 2.9) має найбільше “підняття” навколо м. Тернополя, який охоплює своїм впливом значну частину області. Деяке збільшення демографічного потенціалу спостерігається навколо м. Чорткова і м. Кременця, які захоплюють у сферу свого впливу населені пункти “свого” і сусідніх адміністративних районів.

Поверхня поля демографічного потенціалу є основою для визначення так званих місцевих центрів у локальних системах розселення. Такі центри, як свідчать подальші дослідження, мають відповідний економічний і соціальний потенціали, відіграють певну роль у системах розселення різних таксономічних рангів.

На основі сказаного вище, можна зробити висновок: контрастність людності міських поселень, зменшення чисельності сільських жителів у районах є ознакою збереження централізації у розвитку поселень, але зменшення цієї контрастності вже сповільнює наростання централізації, як це було донедавна. Поступово цей процес дістає зворотну спрямованість у своєму розвитку.

2.3. Демографічний розвиток поселень, прогноз демографічних процесів у регіоні

Важливою рисою розвитку поселень є формування їх демографічного потенціалу. Від нього залежить не тільки величина поселень, але й їх функції, місце у системі розселення.

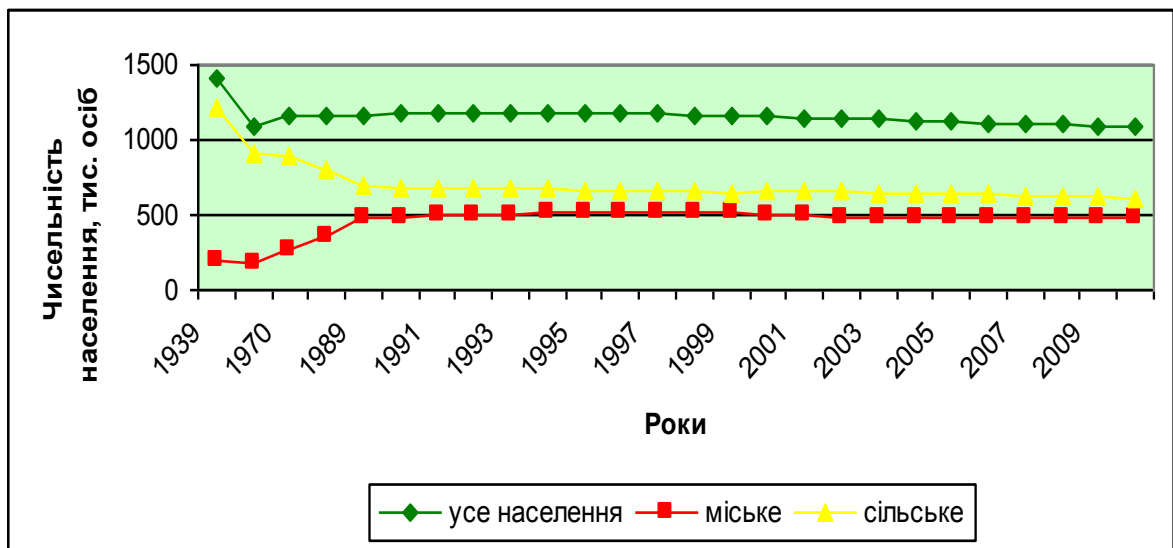
Формування демографічного потенціалу населених пунктів значною мірою є результатом геодемографічного процесу, що відбувається на певній території. Під таким процесом зазвичай розуміють послідовну зміну однойменних демографічних подій у часі, це, як підкреслює В. Яворська, – єдиний цілісний безперервний процес зі своїми характеристиками, параметрами, напрямками й тенденціями [263, с. 65].

Дослідження цього процесу на території Тернопільської області свідчить, що для нього тепер характерними є низька народжуваність, висока смертність, висока мобільність населення. Вони зумовлюють погіршення статево-вікової структури населення, його старіння, депопуляцію. Ці демографічні проблеми характерні як для сільських поселень, так і для міських, вони потребують першочергової уваги з боку науковців і управлінців, позаяк зумовлюють зменшення фізичного обсягу демографічного потенціалу як окремих поселень, так і регіону загалом.

Для Тернопільської області, як і всіх агропромислових регіонів Західної частини України, процеси депопуляції населення відбуваються внаслідок природного скорочення і міграційного відтоку населення. Ці процеси особливо виявили свій вплив на чисельність населення області у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Динаміку чисельності населення області ілюструє графік (рис. 2.10) та додаток Л.1.

У другій половині ХХ ст. спостерігається тенденція до стабільного зменшення кількості населення (див. рис. 2.10). Це зумовлено передусім тим, що вже починаючи від 70-их років ХХ ст., існує стабільне зниження темпів природного приросту населення. Про це свідчать такі показники: у 1970 р.

природний приріст населення становив 70,8 тис. осіб, у 1979 р. – 49,6 тис. осіб, у 1990 р. – 1,8 тис. осіб, у 1992 р. – 0,75 тис. осіб, а вже пізніше спостерігається природне скорочення чисельності населення: у 1995 р. – 2,0 тис. осіб, у 2000 р. – 5,2 тис. осіб, у 2005 р. – 5,8 тис. осіб, у 2011 р. – 4,8 тис. осіб. Це вже є ознакою депопуляції населення, що є наслідком зменшення показників народжуваності і збільшення показників смертності (додаток Л.1 та Л.2).

Рис. 2.10 Чисельність населення Тернопільської області, тис. осіб*

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Депопуляційні процеси спочатку торкнулись сільського населення (80-ті роки ХХ ст.), а вже від початку ХХІ ст. – й міських поселень (додатки И.1 та К.3). Але вже в останні роки показники природного приросту у міських поселеннях стабілізувались, а природне скорочення населення області досягається за рахунок сільських жителів. Він зумовлений, передусім, погіршенням умов проживання сімей у часи економічної кризи, збільшенням частки людей старшого віку, серед якого показники смертності є високими, деформацією шлюбно-сімейної структури населення, яка полягає у переході від традиційної сім'ї до сім'ї міського типу з рисами індивідуалізму, користуванням системою соціального захисту [146, с. 228]. І хоча завдяки

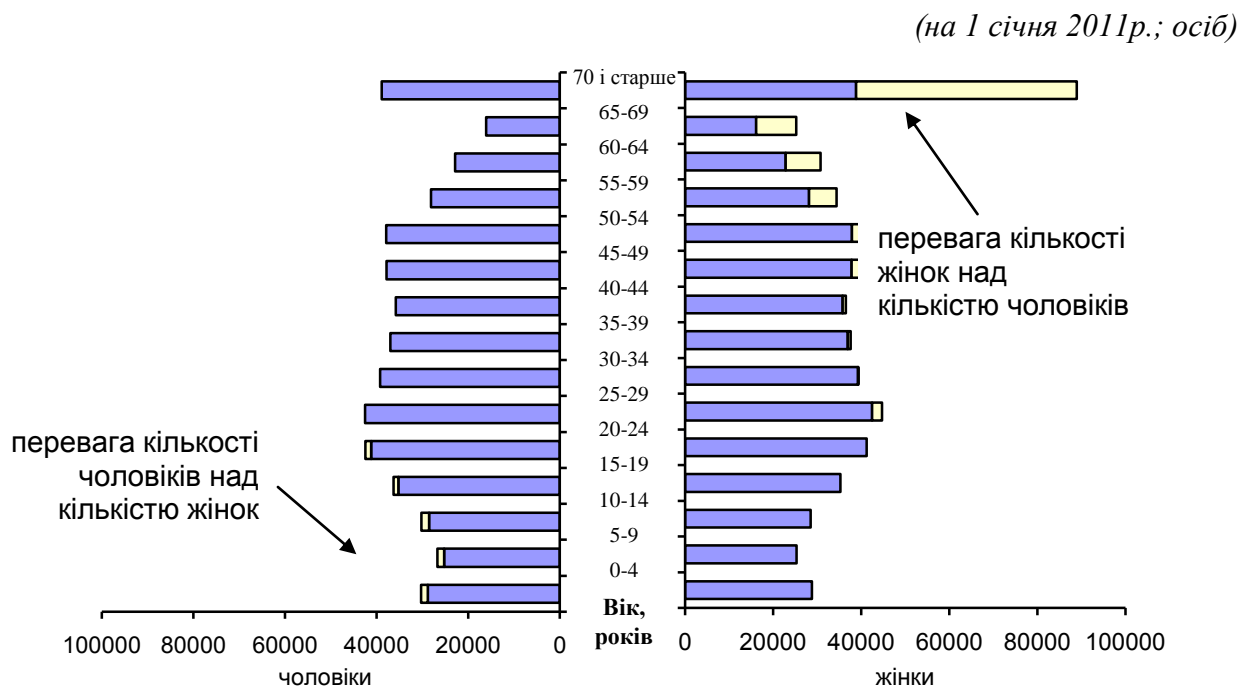
низькому рівню урбанізації в області ці риси виявляються ще слабше, ніж в інших регіонах України, але процеси деформації шлюбно-сімейної структури вже проявляються і в нашому регіоні.

Депопуляційним процесам у Тернопільській області сприяє й висока міграційна мобільність населення, що особливо проявилась наприкінці ХХ ст. і триває дотепер. Соціально-економічні процеси, що відбуваються у цей період, зокрема закриття багатьох великих промислових підприємств, трансформаційні процеси у всіх галузях господарства, зумовили значне перевищення пропозиції над попитом на робочу силу на ринку праці регіону, як і України загалом. А це, в свою чергу, посилює міграційні процеси, особливо міграції населення за межі держави. І хоча офіційні статистичні показники свідчать про загалом невеликі обсяги міграцій (у 2010 р. число вибулих – 15,2 тис. осіб, а прибулих – 14,2 тис. осіб), для регіону характерною є так звана нелегальна міграція, що охопила як міську, так і сільську людність.

Разом із природним скороченням населення негативне сальдо міграції ще більше посилює загальну тенденцію зменшення населення в області. Особливо це характерно для сільської місцевості, відтік з якої мігрантів у молодому і середньому віці ще більше посилює деформацію вікової структури населення, зумовлює збільшення демографічного навантаження на людей працездатного віку. Вже зараз в області люди старшого віку переважають над дітьми (257,1 тис. осіб проти 183,5 тис. осіб відповідно, на 01.01.2010 р.), вікова структура жителів області 17,0% – діти і підлітки, 59,2% – люди працездатного віку, 23,8% – люди старшого віку (у сільській місцевості це співвідношення відповідно становить 17,3%, 55,8% і 26,9%). Для порівняння: у 1989 р. діти і підлітки становили 23,6%, люди старшого віку – 23,6%, й працездатного населення – 52,9%). На території області є понад 312 тис. пенсіонерів, 60% з яких проживали у сільській місцевості. Демографічне навантаження на людей працездатного віку постійно

збільшується: у 1994 р. на кожну 1000 жителів припадало 267 пенсіонерів, а вже у 2010 р. – 288.

Деформацію статеві-вікової структури населення області, відображає статеві-вікова піраміда (рис. 2.11). Вона свідчить про звуження основи піраміди, що є наслідком зменшення кількості народжених дітей. А це означає, що ці діти, досягнувши дітородного віку, дадуть значно меншу кількість дітей. Тому питання збільшення кількості населення через 18–20 років стоїть вже зараз, вже тепер необхідні заходи щодо збільшення показників народжуваності, зменшення дитячої смертності, як і смертності всього населення.

Рис. 2.11 Розподіл постійного населення за статтю за віковими групами станом на 01.01.2011 р.*

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Дослідження демографічних процесів у Тернопільській області дозволило зробити висновок, що сучасна демографічна ситуація в ній є негативною зі зменшенням населення за рахунок природного скорочення, зі слабким механічним відтоком, яка має стабільну траєкторію та динамічний характер розвитку (за Яворською, 2007). Знаючи це, можна створити прогноз зміни людності в області, її районах, міських і сільських населених пунктах.

Геодемографічний прогноз – це “науково обґрунтоване передбачення основних параметрів руху населення і майбутньої демографічної ситуації для певної території та окремого поселення” [228, с. 211]. Такий прогноз щодо кількості населення області загалом створений вченими Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України (додаток М.1).

Нами здійснено прогнозування чисельності населення міських поселень і сільського населення у районах Тернопільської області методом екстраполяції. При цьому ми брали за темп щорічного приросту населення для всього населення – -6,1‰, для сільського населення – -7,1‰, для міського населення – -4,7‰ (див. п. 1.3). Цей прогноз представлений у таблицях 2.7, додатках М.2 та М.3.

Зменшення чисельності населення у Тернопільській області є важливою проблемою. Демографічний потенціал регіону загалом, а особливо сільської місцевості значно зменшиться. Тільки за 1989–2010 рр. чисельність мешканців області скоротилася на 112,6 тис. осіб, а вже до 2020 р. – ще на 64,2 тис. осіб. (на 6% проти чисельності населення у 2010 р.).

Таблиця 2.7

Прогноз чисельності населення Тернопільської області, тис. осіб*

Роки	Чисельність населення, тис. осіб		
	все населення	міське	сільське
Базові показники			
2010	1088,9	474,7	614,2
Прогнозні показники			
2015	1056,3	463,6	592,8
2020	1024,7	452,8	572,1
2025	994,1	442,2	552,1

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Найгірші перспективи, як свідчить прогноз, чекатимуть на сільських мешканців Підгаєцького, Монастириського, Лановецького, Чортківського районів, найменше процес скорочення чисельності жителів торкнеться сільських поселень Тернопільського, Бережанського і Буцацького районів (додаток М.2 та рис. 2.12).

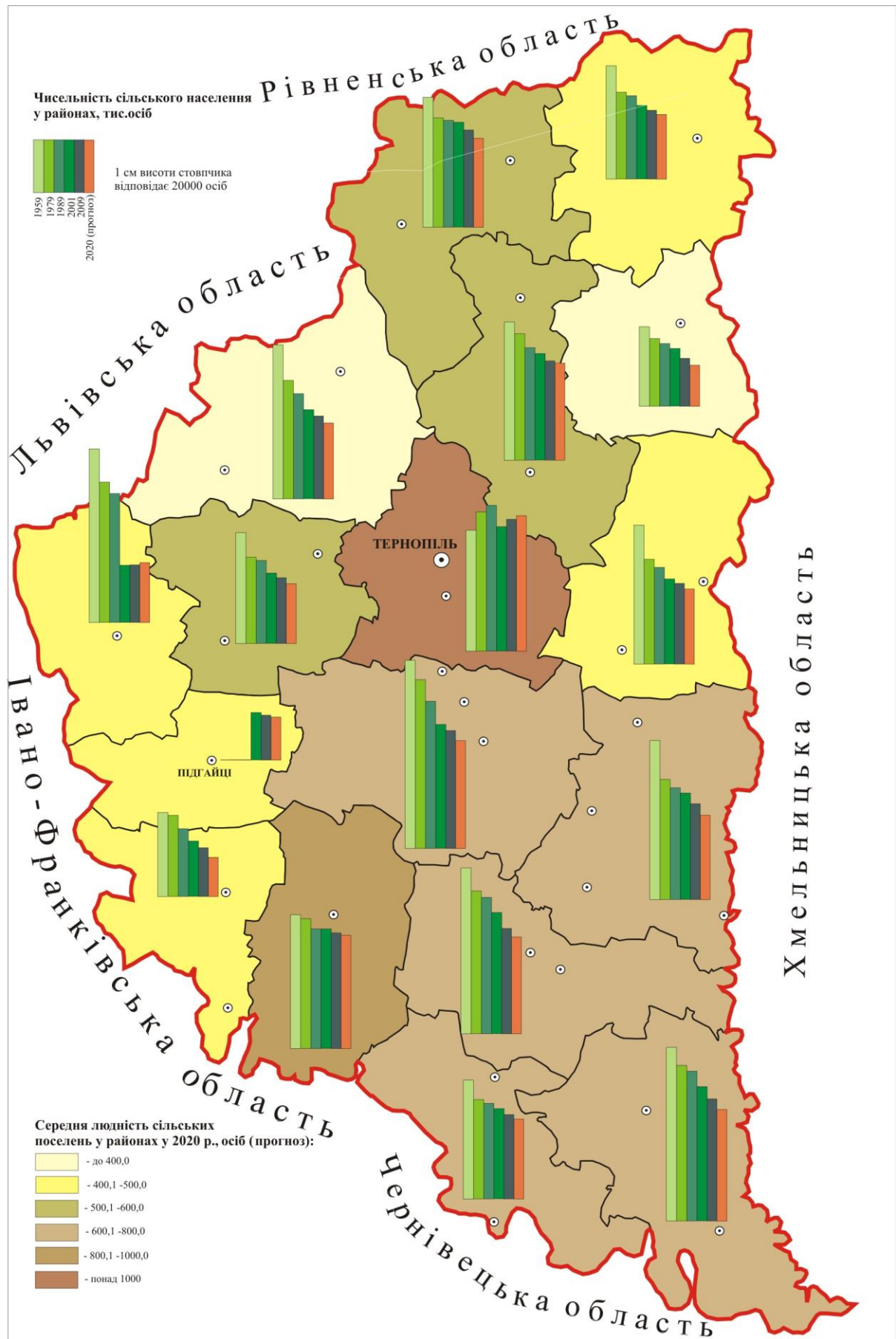

Рис. 2.12 Зміна демографічного потенціалу сільських поселень Тернопільської області за 1959-2009 рр. і прогноз до 2020 р.

За період із 1959 р. до 2009 р. скорочення чисельності сільських жителів відбулось у більшості районів області (див. рис. 2.12). Найбільше – у Бережанському, Зборівському, Шумському, Козівському, Гусятинському, Терехівському та Підволочиському районах, за винятком Тернопільського району, де чисельність сільських жителів зростала до 1989 р., дещо зменшилась до 2001 р., проте надалі збільшувалась. Згідно з прогнозом, у більшості з цих районів чисельність мешканців й надалі зменшуватиметься, окрім Бережанського і Тернопільського районів, де за останні роки спостерігались додатні значення темпів щорічного приросту населення.

На основі проведеного прогнозу здійснено розрахунок прогнозних значень середньої густоти сільських поселень у 2020 р. (див. рис. 2.12). За умови сталої мережі сільських населених пунктів і продовження тенденції скорочення чисельності сільського населення в області, збільшиться середня густота лише у Тернопільському районі.

У 2020 р. у групу до 400,0 осіб окрім Зборівського, перейде також Лановецький район; Підволочиський район перейде із групи від 500,1 до 600,0 у групу з середньою густотою 400,1–500,0; у Чортківському районі також істотно зменшиться середня густота і він перейде у меншу за порядком групу (див. рис. 2.12).

Все це безпосередньо стосуватиметься жителів сільських поселень і мережі сіл. Якщо до цього часу трансформація поселень торкалася тільки густоти і функцій сіл, то вже у наступні 10–15 років значні зміни відбудуться у мережі сільських поселень. Згідно з прогнозом РВПС України НАН України, у регіоні збільшиться кількість малих сіл (з густотою до 500 жителів), зменшиться кількість великих сіл. Знелюднення буде властиве для сучасних хуторів, позаяк населення, що проживає у них, переважно старшого віку. При відсутності реальної політики соціально-економічного розвитку таких поселень та її механізму реалізації в регіоні може статися так, що

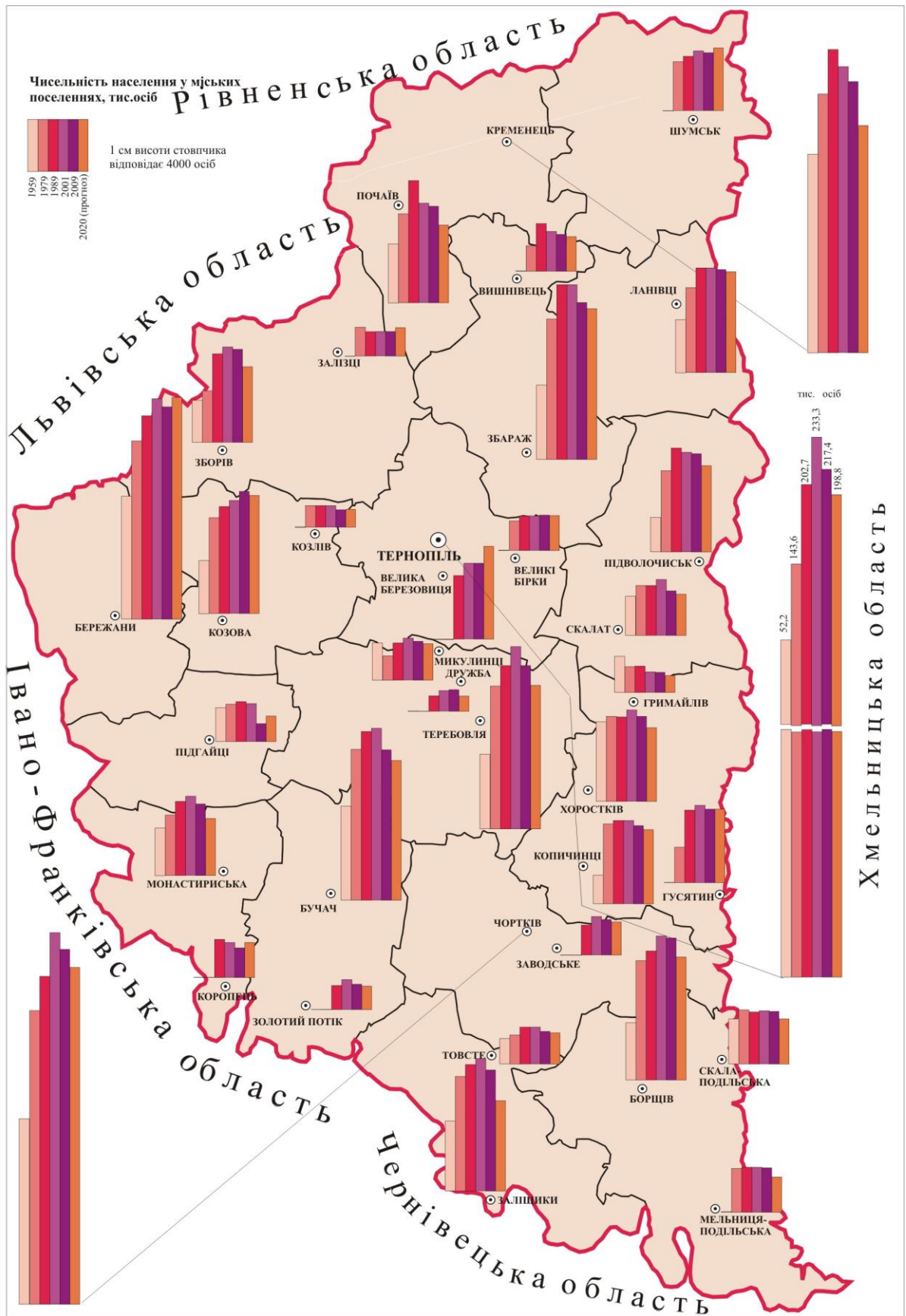
близько 20 поселень у найближчі роки можуть повністю втратити свою людність. Це найбільше загрозово для Зборівського, Збараського, Кременецького, Шумського, Тереховлянського, Березанського районів, де мережа малих сіл є доволі густою.

Прогноз чисельності населення міських поселень, здійснений із врахуванням їх сучасних темпів приросту, свідчить про те, що депопуляційні процеси будуть властиві і для міського населення (додаток М.3). Кількість міських жителів в області за 2010–2025 рр. зменшиться на 32,5 тис. осіб (на 6,8%). Питома вага міського населення до всього населення області становитиме 44,5%, середня людність одного міського поселення – 19,7 тис. осіб, а середня людність одного селища міського типу – 3,9 тис. осіб. Найбільше зменшення людності порівняно із базовим значенням згідно прогнозу буде у м. Заліщики, м. Підгайці, смт. Скала-Подільська, смт. Гримайлів, а найменше воно торкнеться м. Збараж, м. Ланівці, смт. Великі Бірки (рис. 2.13).

Людність таких міських поселень, як смт. Залізці та Коропець залишиться приблизно незмінною, а в м. Березани, м. Шумськ, смт. Гусятин, смт. Козова, смт. Велика Березовиця – збільшиться. За абсолютними показниками найбільше людність зменшиться у м. Тернопіль, м. Кременець, м. Тереховля та м. Заліщики, а найменше зменшення буде у м. Ланівці, смт. Козлів, смт. Великі Бірки, смт. Дружба та смт. Микулинці.

Якщо допустити, що в міських поселеннях буде досягнуто вищі рівні соціально-економічного розвитку, ніж існують на сьогодні, то загальне скорочення людності буде дещо менше за рахунок сповільнення темпів міграційного руху населення.

Процеси природного відтворення за найближчі 15 років ще не дадуть позитивної динаміки через сучасні показники народжуваності у містах і селищах міського типу. У наступні 10–15 років збережеться тенденція до збільшення людності міських поселень, що розташовані поблизу

Рис. 2.13 Зміна демографічного потенціалу міських поселень Тернопільської області за 1959-2009 рр. і прогноз до 2020 р.

м. Тернополя – смт. Великі Бірки та смт. Велика Березовиця (додаток М.3), це буде наслідком, передусім, міграційної рухливості населення, розвитком урбанізаційних процесів.

Всі інші міські поселення втрачатимуть людність і розподіл цих населених пунктів за людністю у 2025 р., згідно з прогнозом, матиме такий вигляд (табл. 2.8): При цьому такі міста, як Підгайці, Скалат, Монастирська, Копичинці, Хоростків, Заліщики, Зборів, Почаїв, Ланівці, Шумськ, Борщів та всі селища міського типу не досягнуть за людністю 10 тис. осіб.

Чисельність населення Тернопільської області, як свідчать прогнозні розрахунки, надалі буде зменшуватись.

Таблиця 2.8

Розподіл міських поселень Тернопільської області за людністю у 2025 р. (прогноз)

	Кількість поселень з людністю (тис. осіб):					
	до 3,0	3,1-5,0	5,1-10,0	10,1-20,0	20,1-30,0	понад 190,0
Міста	1	2	8	5	1	1
Селища міського типу	8	5	4	-	-	-

Тому актуальними є розробки заходів вдалої демографічної політики, яка би зупинила негативні демографічні процеси, змінила спрямованість їх розвитку. Заходи щодо поліпшення природного відтворення будуть дієвими (за умових їх реалізації) не менше, ніж за 20 років. Досягти поліпшення демографічної ситуації вже тепер можна тільки шляхом активізації соціально-економічного розвитку поселень, щоб призупинити міграційний відтік із них молоді і осіб середнього віку. А це передбачає конкретні заходи з розвитку економіки, соціальної сфери, з поліпшення умов життєдіяльності населення у міських поселеннях регіону.

Висновки до другого розділу

Мережа поселень регіону є результатом господарського освоєння території, дії природних, історико-географічних, соціальних чинників. В

умовах тривалого переважаючого сільськогосподарського освоєння території сформувалась поселенська мережа, яка відзначається великою щільністю сіл (переважно невеликих і середніх), малих міських поселень та наявністю одного великого міста (обласного центру). Найбільші зміни відбулися у ХХ ст., що було пов'язано зі зміною суспільних відносин у краї, зміною приналежності території до різних країн, колективізацією, реформуванням сільського господарства. Тільки у 70-і роки ХХ ст. мережа скоротилась у районах на 50-70%, а між останніми переписами – на 62 поселення. Середня людність сіл зменшилася від 1970 р. до 2011 р. на 35% (із 911,8 осіб до 595,7 осіб). Вона зазнала значних змін у різні періоди розвитку регіону. З сучасних умов відзначається зменшення чисельності населення у всіх типах населених пунктів, звуженням їх функціональної структури та зміною ролі у системах розселення. Структурна перебудова господарства, що пов'язана із трансформацією суспільних відносин у країні, зумовила зміни у функціонуванні поселень, спрямованості та інтенсивності розселенських зв'язків.

Сучасні демовідтворювальні і міграційні процеси зумовлюють постійне зменшення чисельності населення у Тернопільській області, починаючи з 90-х років ХХ ст. На основі врахування тенденцій зміни природного і механічного рухів населення, здійснено прогнозування чисельності жителів міст і сільської місцевості. Прогноз свідчить про подальшу депопуляцію сільського і міського населення, негативні процеси у структурі поселенської мережі.

Згідно з прогнозом, відбудеться зменшення показників середньої людності сільських поселень, перехід у менші за людністю групи у всіх районах Тернопільської області, крім Тернопільського. Збільшення кількості малих сіл і зменшення кількості великих є свідченням зменшення демографічного потенціалу сільської місцевості. За відсутності реальної політики щодо соціально-економічного розвитку хуторів відбудеться їх знелюднення, що призведе до звуження поселенської мережі.

При загальному зменшенні міської людності в області, найбільших демографічних втрат через демографічні та міграційні процеси зазнають міста, дещо менших – селища міського типу, а міські поселення навколо обласного центру відчують навіть деяке збільшення кількості жителів.

Для подолання негативних тенденцій, що склалися із природним відтворенням населення області й механічним рухом його жителів, необхідна зважена регіональна демографічна політика, що тісно пов'язана із активізацією соціально-економічного розвитку всієї поселенської мережі.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Економічна база міських і сільських поселень, їх економічний розвиток

Роль населеного пункту у системі розселення та його місце у економічному просторі визначається ступенем насичення його економічними об'єктами, його економічною базою. Під нею, як зазначає Б. С. Хорєв (1972) стосовно економічної бази міста, слід розуміти “сукупність всіх матеріально-технічних умов розвитку міста в єдності з їх соціально-економічним змістом і відповідними формами організації і технології виробництва”. Тип економічної бази, її структура визначають темпи і напрями розвитку населеного пункту, його місце у системі розселення регіону.

Залежно від того положення, яке займає поселення у системі розселення, від обсягів його соціально-економічного потенціалу, процес розвитку поселень у системі розселення має неоднакову інтенсивність (швидкість), а їх зміст є різноплановим. Це спричинює ситуацію, коли одні населені пункти (переважно міста) розвиваються інтенсивніше, а інші не можуть так розвиватись і обмежуються вирішенням якихось локальних завдань для забезпечення існування такого поселення.

Економічний розвиток поселень залежить великою мірою від виду господарського освоєння території. Він визначає економічну базу розвитку поселень, тобто основні виробництва, що забезпечують їх функціонування. Тип економічної бази, її галузева структура і пропорції визначають напрями й темпи розвитку населеного пункту, його економічні параметри. Рівень розвитку зумовлює величину доходів і ресурсів для життєдіяльності населення, для розвитку поселення. Ті населені пункти, що мають нерозвинену економічну базу, поступово занепадають, рівень життя їх

жителів значно нижчий, ніж у населених пунктах із розвинутою економічною базою.

В умовах Тернопільської області, що характеризується агропромисловим освоєнням (частка сільськогосподарських угідь становить 76%, ріллі – 62%, у розрахунку на одного жителя припадає 1,3 га сільськогосподарських земель, в тому числі 0,78 га ріллі), невисоким насиченням основними виробничими фондами, розвиток більшості поселень залежить від розвитку сільськогосподарського виробництва. Це стосується як усіх сільських поселень, бо сільське господарство є основою господарської діяльності всіх сільських поселень, так і невеликих міських поселень (у них функціонують підприємства, що переробляють сільськогосподарську сировину). Сільське господарство є економічною базою розвитку всіх сільських поселень регіону і важливим видом діяльності для населення більшості селищ міського типу і малих міст.

Тому зміна економічних відносин у сільському господарстві, яка відбувається в усіх регіонах України, накладає значний відбиток на виробничі функції сільських поселень, призводить до деградації цих населених пунктів, їх знелюднення, а також до посилення асоціальних явищ серед сільського населення – збільшення злочинності, поширення пияцтва та наркоманії, збільшення потоків економічних мігрантів, розпаду сімей тощо.

Декларування реформ, а не їхнє проведення, стало головним чинником занепаду сільської місцевості, який характеризується руйнацією всіх складових соціально-економічного потенціалу, передусім виробничої складової. Підтвердженням цього є показники розвитку сільськогосподарського виробництва, що проаналізовані нами за період від 1990 р. до 2008 р. для території Тернопільської області. Цей регіон відноситься до аграрно-індустріальних, сільське господарство виробляє 3,4 % продукції цієї галузі в Україні. У загальному обсязі валової доданої вартості Тернопільської області у 2009 р. частка сільського господарства становила 19,5% (у 2001 р. – 34,5%). За 1990–2009 рр. виробництво продукції цієї

галузі, загалом, зменшилось в області у 1,6 раза, зокрема рослинницької – у 1,4 раза, а тваринницької – у 2,3 раза. Внаслідок ліквідації колективних господарств (колгоспів і радгоспів) і непродуманої політики щодо використання їх матеріально-технічної бази відбулося ще більше майнове розшарування селянства, а приватизація землі ще не стала важливим засобом піднесення добробуту сільських жителів. Втрата великими виробниками позицій у виробництві сільськогосподарської продукції і пріоритет індивідуальних селянських господарств у цій справі ще не свідчить про значну роль цих господарств у соціально-економічному розвитку сільської місцевості за сучасних умов. Це пов'язано із політикою держави, яка реально не підтримує цих товаровиробників, зі слабким матеріально-технічним забезпеченням селянських господарств, умовами їх кредитування, тощо. А це зумовлює високі трудові затрати і низьку продуктивність праці у сільському господарстві області.

На початку реформування сільського господарства багато працівників цієї галузі стали займатися індивідуальним господарством і вважали, що воно дасть можливість отримувати певні прибутки і реалізовувати свій трудовий потенціал. В області створено 614 фермерських господарств, 237 приватних підприємств, 5 виробничих кооперативів, 4 державних підприємства, що функціонують поруч із 198 господарськими товариствами. За показниками землезабезпечення ці господарства переважно невеликі (до 100 га сільськогосподарських угідь – 55,9%) і середні (до 1000 га – 28,4%). Однак рівень рентабельності в них ще низький (табл. 3.1), а витрати досить високі. Все це накладає значний відбиток на рівень доходів сільського населення, більшість якого зайнята у сільськогосподарському виробництві. За останні роки на території Тернопільської області середньорічна кількість зайнятих у цій галузі значно зменшилась, порівняно із попередніми роками (у 1995 р. – 154,7 тис. осіб, у 2000 р. – 102,3 тис. осіб, у 2009 р. – 12,4 тис. осіб).

Зменшення кількості працівників у сільському господарстві регіону зумовлена їх низькими доходами і тим, що зайнятість в індивідуальному

господарстві, що майже не приносить доходів, позбавляє селян грошової допомоги по безробіттю. Загалом, у сільському господарстві рівень зарплати є найнижчим порівняно із іншими галузями, в 2009 р. він становив 1075 грн. (середньомісячна в області – 1412 грн.). Сільське населення має також найнижчі пенсії та соціальні виплати. Середньомісячний рівень грошових витрат 76,1 % сільських жителів нижчий від прожиткового мінімуму.

Таблиця 3.1

**Ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств
Тернопільської області у 2009 р. ***

	Усього	У тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	виробничі кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
Кількість підприємств	1126	191	249	10	613	4	59
Рівень рентабельності (збитковості), %	17	24,3	24,4	-5,9	34,2	16,0	9,0
Частка підприємств, які отримали від реалізації продукції сільського господарства збиток, %	30,1	31,3	26,7	75,0	-	-	46,2

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

У структурі витрат переважають споживчі грошові витрати (84,5%) а в них – продовольчі товари (53,0%). Це свідчить про бідність людей, неможливість виділити значні кошти на розвиток свого господарства, благоустрій садиб, будівництво і ремонт житла тощо. Це також зумовлює деградацію людського потенціалу, що виявляється у його звуженому відтворенні, збільшенні обсягів міграцій людей із сіл та поступовому знелюдненні сіл, посиленні їх економічної і соціальної депресивності.

Між показниками розвитку сільського господарства, як основи економічної бази сільських поселень, і показниками економічної

депресивності сільської місцевості є зв'язок. Про це свідчать показники кореляції, визначені між показниками виробництва сільськогосподарської продукції у розрахунку на одну особу і рівнем доходів населення (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Середні показники виробництва валової продукції у розрахунку на одну особу та заробітної плати найманих працівників у сільському господарстві у районах Тернопільської області у 2009 р.*

	Валова продукція сільського господарства у розрахунку на одну особу, грн.	Ранг	Середня місячна номінальна заробітна плата найманих працівників у сільському господарстві, грн.	Ранг
По області	2839,9		1058,4	
Бережанський	1942,1	17	860,0	11
Борщівський	2902,2	13	948,3	8
Бучацький	3076,4	12	1219,7	3
Гусятинський	4662,6	5	1661,2	1
Заліщицький	3217,0	10	764,1	15
Збараський	3209,3	11	834,9	13
Зборівський	3984,8	7	873,1	10
Козівський	4851,3	3	846,9	12
Кременецький	2116,5	16	572,3	17
Ланівецький	4724,6	4	1069,3	5
Монастириський	2781,4	14	828,4	14
Підволочиський	5831,5	1	1141,2	4
Підгаєцький	5336,3	2	674,7	16
Теребовлянський	4321,3	6	952,7	7
Тернопільський	3477,0	9	1069,3	6
Чортківський	2610,4	15	1284,0	2
Шумський	3670,5	8	936,3	9

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Показник рангової кореляції $r=0,81$ свідчить про значний зв'язок між показниками розвитку сільського господарства і доходами сільських жителів, що переважно зайняті у ньому. Найчіткіше це простежується на прикладі

районів із найнижчими рівнями цих показників (Кременецького, Монастириського). Так, найнижчий рівень доходу у сільських жителів Кременецького району, в якому показник виробництва валової продукції був одним із найнижчих в області. Проте, спостерігається і значна різниця в рангах таких районів, як Підгаєцький, Чортківський, Козівський та Бучацький. Це, певною мірою, є наслідком тіньової економіки і політики приховування доходів підприємствами, що впливає на об'єктивність статистичної інформації.

Дослідження показують, що деякі переваги у соціально-економічному розвитку мають села, що прилягають до обласного центру. Це місто своїм потужним соціально-економічним потенціалом притягує в “орбіту своєї взаємодії” навколишні села. Воно делегує прилеглим сільським поселенням частину своїх функцій, сприяючи тим самим розширенню економічної бази цих сіл (с. Біла, Петрики, смт. Велика Березовиця).

Незважаючи на те, що Тернопільська область належить до аграрноосвоєних і за показниками виробництва і реалізації продукції на одного жителя перевищує середньоукраїнський показник (2248 грн. на одну особу), вона значно поступається за цим показником Черкаській (4741 грн. на одну особу), Кіровоградській (4013 грн. на одну особу), Вінницькій (3822 грн. на одну особу). За показником середньої заробітної плати працівників підприємств сільського господарства та пов'язаних із ними послуг Тернопільська область поступалась Київській на 463, Донецькій на 346 грн.

Показники розвитку сільського господарства в області свідчать про його депресивність. Трансформація цієї галузі, що супроводжувалась відсутністю зваженої державної політики, призвела до деякого “перекачування” ресурсів з аграрної сфери у інші галузі, до ігнорування проблем розвитку сіл, до погіршення життя їх мешканців.

Невеликі селянські господарства з їх примітивними сільськогосподарськими знаряддями ще не стали (і не можуть бути) економічною основою розвитку сіл, позаяк не дають значних прибутків

товаровиробнику, а нерідко й є збитковими. Переважання споживчого характеру виробництва є причиною невисокого рівня життя селян, а відповідно обмеженої економічної бази розвитку сіл.

Сільські спільноти у багатьох випадках можна вважати “депривованими”, тобто позбавленими потреб [90, с. 147]. Це зумовило значні міграційні потоки селян, передусім закордон. Люди, що залишили наш регіон як заробітчани, привнесли за останні десятиліття у бюджет своїх родин значні грошові надходження, що стало додатковим економічним підґрунтям для розвитку багатьох домогосподарств. З іншого боку, це є важливим чинником байдужості сільських жителів до проведення реформ в аграрній сфері. Тому необхідний пошук науково обґрунтованих рішень, які дозволять розширити економічну базу сільських поселень та визначити оптимальну траєкторію їх розвитку.

Економічний розвиток сільської місцевості може бути пов’язаний із реальним реформуванням сільськогосподарських підприємств, а особливо з підтримкою індивідуальних селянських господарств, створенням кооперативних об’єднань товаровиробників. Досвід розвинених країн світу показує, що саме селянські господарства є основою сільськогосподарського виробництва і тому потребують підтримки з боку влади, передусім пільгової політики їх розвитку. Саме з такими господарствами зі значним землеволодінням, високою оснащеністю матеріально-технічними засобами і пов’язаний розвиток сільських поселень у регіоні. За сучасних умов відбувається укрупнення господарств, передусім фермерських. Дрібні товаровиробники у багатьох випадках не витримують конкуренції з боку більших, що мають потужнішу матеріально-технічну базу, вищий рівень доходів. Але, як вважають українські економісти О. Бородіна і І. Прокопа, “утворення великотоварних виробничих структур у сільському господарстві не є необхідною і достатньою умовою усунення бідності, рівень якої можна серйозно знизити й за існуючих обсягів виробництва, якщо це пріоритет політики” [15, с. 75]. Тому із розвитком сільського господарства важлива

увага повинна приділятися й іншим галузям, що доповнювали б економічну базу поселень.

Поруч із сільськогосподарською основою економічної бази сільських поселень тривалий час були невеликі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини, виробництва будматеріалів. Вони розміщувалися переважно в центрах великих селянських господарств (колгоспів і радгоспів) і були важливим чинником зменшення сезонності сільськогосподарської праці і додатковим джерелом прибутків для частини сільських жителів.

У сучасних умовах всі інші галузі економіки в селах майже нерозвинені. Ті підприємства, що колись переробляли сільськогосподарську сировину і видобували будівельні матеріали, майже всі занепали. Залишились поодинокими в селах спиртозаводи (с. Козлів, Нове Село, Кобиловолоки, Ковалівка, Нагірянка, Струсів, Мишковичі), а також кар'єри, майстерні з ремонту автомобілів, із виробництва меблів тощо. Вони поки що не відіграють значної ролі у економічній базі сіл (ні за доходами в бюджет, ні за кількістю працівників), але у майбутньому завдяки диверсифікації економічної діяльності та джерел доходів сільських мешканців ці виробництва можуть стати важливими у ефективному функціонуванні сільських поселень.

Зміна суспільних відносин впродовж останніх десятиріч, що супроводжувалась економічним занепадом, особливо чітко відобразилась на розвитку сільських поселень. Внаслідок кризових процесів в економіці відбулась руйнація всіх складових соціально-економічного потенціалу регіону, відбулось значне майнове розшарування населення, поглиблення рівня бідності. І хоча, на зміну ліквідованим колективним формам господарювання в сільському господарстві приходять нові, індивідуальні, фермерські господарства, вони все ж, ще не набули достатньої потужності і не можуть забезпечити належної частки в доходах і зайнятості населення сільської місцевості. Тому, економічна база сільських поселень потребує

значного реформування і підтримки у вигляді політики пріоритетного розвитку як сільського господарства, так і несільськогосподарських виробництв в регіоні.

Основною галуззю, що тривалий час формувала економічну базу міських поселень регіону є промисловість. Розміщення в містах промислових підприємств сприяло збільшенню чисельності населення, підвищенню його добробуту, розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, розширенню економічних і соціальних функцій цих поселень. Найінтенсивніший розвиток промисловості у містах регіону спостерігався у 70–90-ті роки ХХ ст. Завдяки будівництву величезних промислових підприємств у м. Тернополі (“Ватра”, “Текстерно”, “Технотерн”, “Тернопільський комбайновий завод”, заводів “Оріон”, “Сатурн” та ін.) та розміщенню їхніх філій у навколишніх містечках (Підволочиськ, Зборів, Козова, Збараж, Теремовля, Велика Березовиця, Скалат та ін.) в області сформувався потужний промисловий вузол (основні галузі – машинобудування, текстильна, харчова, промисловість будматеріалів та ін.).

У містах та селищах Тернопільської області функціонували переважно підприємства харчової промисловості – цукрової, борошномельно-круп’яної, плодоовочеконсервної, спиртово-горілчаної, тютюнової, кондитерської, молочної і м’ясної, а також швейної, будматеріалів тощо.

Потужні цукрові заводи були у Великій Березовиці, Борщові, Бучачі, Збаражі, Ланівцях, Козові, Кременці, Хоросткові, Чорткові, консервні заводи – у Мельниці-Подільській, Скалі-Подільській, Вишнівці, Теремовлі, Копичинцях, Заліщиках, Бережанах, Підволочиську, Гримайлові, м’ясокомбінати – у Тернополі і Чорткові, маслозаводи – у Шумську, Хоросткові, Підгайцях, Ланівцях, Заліщиках, сирзаводи – у Бучачі, Чорткові, Козові, Монастириськах та ін.

Підприємства легкої промисловості формували економічну базу м. Тернополя (“Текстерно”, швейна фабрика), Кременця (фабрика “Ватин”),

сmt. Вишнівець (шкіргалантерейна фабрика), м. Заліщики (галантерейна фабрика), Почаєва, Монастириська і Чорткова (швейні підприємства).

Підприємства машинобудівної і металургійної промисловості займали важливе місце у структурі економічної бази м. Тернополя (частка зайнятих у цих галузях промисловості становила 29%), в інших мали незначну роль.

Деревообробна промисловість тривалий час була у складі економічної бази м. Тернополя, Бережани, Кременця, Козови (меблева промисловість), а промисловість будівельних матеріалів – сmt. Велика Березовиця, Дружба, Монастириська, Бережани, Терехівля, Скала-Подільська.

Аналіз концентрації промислових підприємств у міських поселеннях Тернопільської області, проведений Д. В. Ткачем у 90-их роках ХХ ст., дозволив виділити серед міст багатогалузеві (таких 28) і одногалузеві промислові центри [218, с. 63]. Серед них на основі багатовимірного математичного аналізу автор виділив групи малих міських поселень за рівнем розвитку промислового виробництва, зокрема:

1) багатогалузеві промислові центри з високим рівнем розвитку промисловості, значною зайнятістю людей у промисловому виробництві (125–210 осіб на 1000 жителів) – Чортків, Збараж;

2) багатогалузеві промислові центри зі значним рівнем розвитку промислового виробництва, високою зайнятістю людей у промисловості (115–165 осіб на 1000 жителів) – Бережани, Бучач, Кременець, Терехівля;

3) нові одногалузеві промислові центри зі значною зайнятістю людей у промисловості (130–140 осіб на 1000 жителів) – Дружба, Заводське;

4) одногалузеві промислові центри з високим рівнем розвитку промислового виробництва (понад 30 млн. крб. товарної продукції і 208 працівників на 1000 жителів) – Товсте;

5) одногалузеві промислові центри з низьким рівнем розвитку промислового виробництва (менше 1 млн. крб. та 20–40 осіб на 1000 жителів) – Коропець, Гусятин, Зборів;

б) промислові центри з 1–2 галузями промисловості, невисоким рівнем розвитку промислового виробництва (2–8 млн. крб. і 95–130 осіб на 1000 жителів) – Копичинці, Козлів, Мельниця-Подільська, Вишнівець, Скала-Подільська, Гримайлів, Підволочиськ, Скалат, Підгайці, Козова, Ланівці, Борщів, Заліщики;

7) багатогалузеві промислові центри зі значним розвитком промисловості (5–15 млн. крб. та більше 150 осіб на 1000 жителів) – Микулинці, Шумськ, Золотий Потік, Почаїв, Великі Бірки, Залізці, Хоростків, Монастириська, Велика Березовиця [218, с. 63–64].

Зміни, що відбулися у суспільстві, передусім соціально-економічна криза та перехід економіки від централізовано-планової до ринкової наклали сильний відбиток на рівень розвитку промисловості, виробничі зв'язки між підприємствами, суспільні форми організації цієї галузі. Внаслідок зменшення обсягів виробництва на багатьох промислових підприємствах, із ліквідацією багатьох підприємств або призупиненням їх діяльності роль промисловості у функціонуванні поселень сильно зменшилась.

Про це свідчить, передусім те, що частка зайнятих в цій галузі значно зменшилась майже у всіх міських поселеннях (додаток Н).

У промисловості було зайнято від 4,6% до 81,5% трудових ресурсів міст, на сьогодні – від 4,8% до 65,7%. Це відбулося як за рахунок зменшення кількості підприємств, так і зміни їх спеціалізації. У багатьох райцентрах було ліквідовано великі промислові підприємства (цукрозаводи, консервні заводи, філіали “Оріону”, “Ватри”), зупинено і перепрофільовані окремі підприємства. Роль промисловості у функціонуванні міст значно зменшилася. Це відбулося як за рахунок зменшення обсягів виробництва промислової продукції, так і внаслідок зниження кількості зайнятих у цій галузі і її частки у господарстві міста (табл. 3.3). Незважаючи на деяке збільшення кількості підприємств, всі інші показники зменшились. Це стосується, передусім, випуску продукції (в натуральних величинах) і чисельності промислово-виробничого персоналу.

Розвиток промисловості у міських поселеннях Тернопільської області за період від 1994 р. до 2009 р.*

	Кількість промислових підприємств		Чисельність промислово-виробничого персоналу, осіб		Обсяг промислової продукції	
	1994	2009	1994	2009	1994 (млн. крб.)	2009 (млн. грн.)
Бережани	11	39	2954	1077	124,6	92,9
Борщів	6	54	1166	731	98,6	110,3
Мельниця-Подільська	2	13	450	32	15,5	-
Скала-Подільська	2	19	343	379	10,4	58,8
Бучач	10	57	1912	911	128,3	65,2
Золотий Потік	1	5	496	59	19,5	-
Гусятин	3	49	358	305	2,5	7,1
Копичинці	3	17	704	142	43,8	-
Хоростків	4	21	974	898	97,9	206,1
Гримайлів	1	-	124	-	8,1	-
Заліщики	7	62	993	404	62,5	40,9
Товсте	1	11	382	18	140,2	0,5
Збараж	7	86	3017	799	325,4	39,7
Вишнівець	2	14	459	35	20,2	1,4
Зборів	2	36	152	113	2,6	5,5
Заложці	3	15	493	217	19,8	60,6
Козова	6	39	1003	427	45,4	16,4
Козлів	2	7	258	362	10,2	76,9
Кременець	14	88	3017	1251	172,7	73,4
Почаїв	2	16	2116	185	51,9	3,6
Ланівці	8	50	1142	635	52,6	48,7
Монастирська	5	38	939	267	108,6	3,3
Підволочиськ	7	62	726	442	30,4	105,6
Скалат	4	17	428	313	12,0	37,7
Підгайці	4	31	386	117	13,6	7,1
Теребовля	7	68	2473	481	105,7	53,5
Дружба	1	19	252	201	2,8	-
Микулинці	5	17	987	544	55,7	407,4
Тернопіль	82	871	15642	12439	1527973	1072,8
Велика Березовиця	2	39	777	479	111,1	11,7
Великі Бірки	2	19	561	94	18,8	1,6
Чортків	12	115	3768	1206	567,4	206,1
Заводське	-	5	-	879	-	-
Шумськ	3	36	1152	448	32,8	41,1

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Обсяги ж продукції у грошовому виразі отримали нібито збільшення, але воно показане у діючих на той час цінах, вони не приведені відповідно до гривні, не враховують показники інфляції.

Міські поселення області у 2009 р. виробили 59,7% промислової продукції області, на них припадає 86,2% промислово-виробничого персоналу області (див. додаток II). Вони значно відрізняються за обсягом промислового виробництва. Найбільші частки виробництва промислової продукції від міських поселень мають такі міста як Тернопіль (43,9%), Хоростків та Чортків (по 8,4%); також виділяються м. Борщів (4,5%), смт. Підволочиськ (4,3%), м. Бережани (3,8%), м. Кременець (3,0%), м. Бучач (2,7%), смт. Залізці (2,5%), смт. Скала-Подільська (2,4%) та м. Терєбовля (2,2%). Проте частка решти міських поселень не перевищує 1–2% від виробництва промислової продукції у міських поселеннях. При порівнянні із обласними показниками виробництва виділяються лише м. Тернопіль (26,2%), м. Хоростків та м. Чортків (по 5%), а решта міських поселень загалом виробляють 23,5% промислової продукції області.

Найбільші частки промислово-виробничого персоналу є у м. Тернополі (46,3%), м. Кременці (4,7%), м. Чорткові (4,5%), м. Бережанах (4%), м. Бучачі (3,4%), м. Хоросткові (3,3%), смт. Заводському (3,3%).

Як бачимо, частка промислово-виробничого персоналу значна у міських поселеннях, де раніше були розміщені великі промислові підприємства, проте зараз цей показник не завжди відображає високий рівень промислового розвитку через занепад старих підприємств та значний рівень прихованого безробіття. Характерною рисою сучасного промислового виробництва є те, що воно розвивається не шляхом будівництва нових підприємств, а внаслідок його оновлення на якісно нових засадах (поки-що цей процес відбувається в області дуже повільно) та головним чином шляхом деконцентрації виробництва. Це особливо виявилось у створенні малих підприємств, реорганізації наявних нерідко зі зміною виробничого профілю. За інтенсивного економічного розвитку, який неодмінно наступить після

кризи, це призведе до нової територіальної організації виробництва на вже наявних підприємствах та їх територіальних системах, що є ознакою реалізації ідеї гнучкої територіальної організації виробництва, висловленої О. І. Шаблієм ще у 90-их роках ХХ ст. [247].

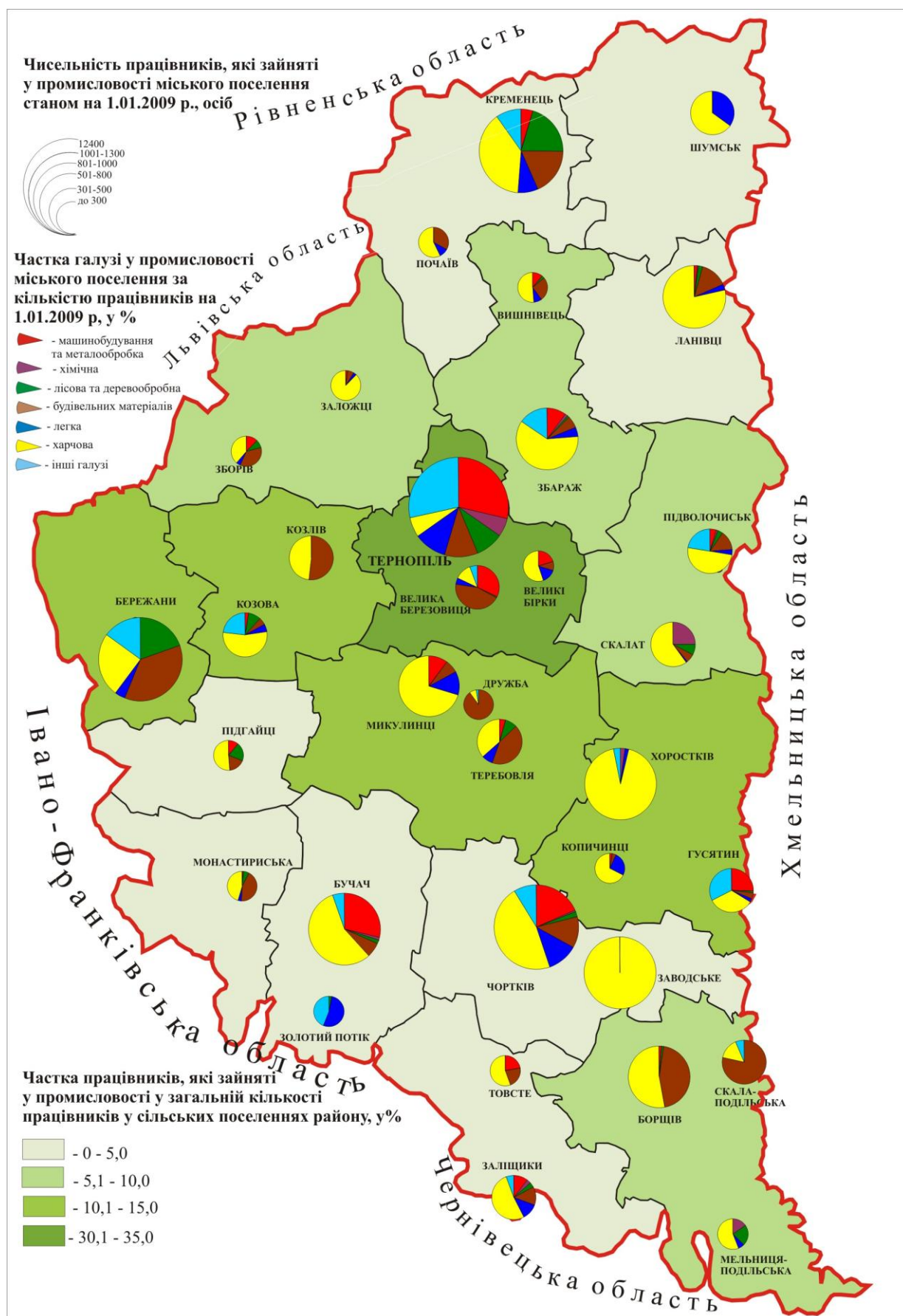
Певні зміни вже відбуваються зараз. Це виявляється у зміні структури промисловості (додаток Р та рис. 3.1). На першому місці у міських поселеннях області – харчова промисловість, її частка змінюється від 78,4% (Ланівці) до 25,2% (Бережани). Серед підприємств цієї галузі виділяються цукрові заводи у Ланівцях, Збаражі, Бучачі, Чорткові, молочний завод – у Монастириськах, сирзавод у Бучачі та ін.

Багато малих підприємств з переробки сільськогосподарської сировини, особливо з виробництва м'ясної продукції, хлібобулочних і кондитерських виробів, напоїв тощо. Їх продукція нерідко споживається не тільки в межах району, але й у Тернополі, за межами області.

Найбільші зміни сталися у машинобудуванні. Раніше воно було представлене великими промисловими підприємствами у Тернополі, Збаражі, Бережанах, Бучачі, Товстому, ремонтними підприємствами у інших містах. Тепер у цій галузі працюють переважно авторемонтні майстерні. У ній частка зайнятого населення змінюється від 1,5% (м. Монастириська) до 29,0% (м. Тернопіль).

На другому місці після харчової промисловості за кількістю працівників знаходиться промисловість будівельних матеріалів. У всіх райцентрах її частка є досить високою (додаток Р). Найвища вона у смт. Дружба, м. Монастириська, м. Бережани, м. Теремовля, м. Борщів. Вона є містоформувальною галуззю у більшості райцентрів області. Крім будматеріалів, ця галузь виробляє посуд (Бережанський склозавод один із найбільших в Україні), ялинкові іграшки (Теремовля).

Лісова і деревообробна промисловість формує структуру галузі у м. Бережани, м. Кременець, м. Підгайці, смт. Мельниця-Подільська. Вона

Рис. 3.1 Розвиток промисловості у поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2009 р.

представлена меблевими цехами, пилорамами, цехами з виробництва дерев'яних будматеріалів.

Інші галузі у промисловій структурі райцентрів області не представлені.

Позаяк малі міські поселення знаходяться в оточенні сільської місцевості, то й деяка частина їх мешканців зайнята у сільському господарстві та в об'єктах виробничої інфраструктури, які його обслуговують (додаток Н). Найвища частка працівників цієї галузі у селищах міського типу та у містах Підгайці, Почаїв, Хоростків, Шумськ (понад 20%).

На підприємствах транспорту і зв'язку зайнята відносно висока частка працівників, але вона є нижчою, ніж у 90-х роках ХХ ст. Більшість працівників задіяні в автотранспортних підприємствах, що обслуговують населення області, в станціях технічного обслуговування автомобілів, на нафто- і газозаправних станціях.

Будівництво є важливою складовою економічної бази міських поселень – райцентрів. Але зміна управління цією галуззю, передусім ліквідація райагробудів, рембуддільниць, промислово-монтажних комбінатів тощо, призвели до деякого сповільнення темпів будівництва. Тепер нові організації проводять будівельні роботи на інших засадах, багато з них є приватними.

Як показує дослідження структури зайнятості працівників господарства міських поселень Тернопільської області, у період кризи в економіці посилюється роль сфери послуг. У ній значно менше відбулося скорочення працівників, ніж у виробничій сфері, виникло багато закладів нових форм власності, почали функціонувати об'єкти ринкової інфраструктури. Завдяки розвитку галузей сфери послуг, зокрема освіти, фінансово-кредитної діяльності, туризму, страхування, торгівлі, інформаційного обслуговування та інших галузей, райцентри все більше набувають ролі “ділових центрів”. Виробництво все меншу роль відіграє у структурі економічної бази поселень, його поступово змінює сфера послуг. Це вже яскраво виявляється у містах Тернопіль, Заліщики, Збараж, Зборів,

Бережани, Бучач, Тереховля, Копичинці, Кременець, Чортків та селища міського типу Великі Бірки, Коропець та ін. (додаток Н). Зміни, що відбуваються у виробництві, призведуть до того, що модернізовані підприємства, що є у міських поселеннях області, у майбутньому стануть основою для їх економічного розвитку. Це потребує гнучкості у проведенні економічної політики в регіоні, ефективних змін у розвитку поселень. Надання міським поселенням нового імпульсу до економічного розвитку повинно знову перетворити їх так звані “полюси зростання”, вагомими соціально-економічними центрами для навколишньої сільської місцевості.

3.2. Соціальна база і соціальний розвиток поселень

Соціальна база поселень – це сукупність об’єктів соціальної інфраструктури, які визначають рівень соціального розвитку поселення.

Соціальний розвиток поселень є складним процесом, що формується під впливом різноманітних чинників впродовж тривалого часу. Обґрунтування і розроблення критеріїв для визначення рівня такого розвитку, які могли б забезпечити порівняння показників та всебічний аналіз соціального стану поселень, є важливим завданням сучасної науки. Відсутність уніфікованого підходу до оцінювання соціально-економічного розвитку окремих територій, зокрема міст і сільських поселень, посилює необхідність таких досліджень для визначення диспропорцій регіонального розвитку, для формування засад регіональної політики, забезпечення територіальної справедливості та політичної і соціальної стабільності.

Одним із найголовніших завдань сучасної регіональної політики в Україні є створення приблизно однакових умов життя і діяльності людей на всій території. У зв’язку з цим необхідна оцінка сучасного соціально-економічного стану всіх регіонів, а також міської і сільської місцевості. Особлива увага при цьому має приділятися регіонам, в яких рівень

соціально-економічного розвитку є найнижчим, щоб науково обґрунтувати темпи економічного зростання та напрями соціального розвитку.

У сучасній економічній науці ще відсутня єдність поглядів на сутність поняття “соціальний розвиток” та індикатори визначення його рівня. Традиційно вважають, що соціальний розвиток здійснюється сферою послуг і рівень її розвитку визначає соціальний стан у тому чи іншому регіоні чи населеному пункті. У сучасних умовах, коли стан соціальної інфраструктури не може бути критерієм оцінки соціального розвитку, аналізу й оцінці підлягає рівень обслуговування населення відповідно до більше чи менше розвиненої сфери послуг [228, с. 398]. Саме тому індикаторами соціального розвитку окремих поселень чи територій виступають рівень доходів і витрат населення, структура витрат, рівень забезпеченості населення послугами (освітніми, торгівельними, медичними, рекреаційними, культурними тощо), забезпечення людей житлом (і стан його благоустрою), предметами тривалого користування, якість життя людей (стан здоров'я, рівень злочинності, безробіття, тощо). Вони відображають рівень і якість життя населення: рівень життя – ступінь задоволення матеріальних і духовних благ людей; якість життя – це умови життєдіяльності та розвитку населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечити відновлення і збалансований розвиток суспільства (І. Гукалова, 2008).

Аналіз показників соціального розвитку поселень Тернопільської області (табл. 3.4) свідчить про їх значну відсталість від середньоукраїнського рівня розвитку, тобто про наявність ознак депресивності у регіоні.

За всіма показниками, окрім рівня освіти та сукупних ресурсів, Тернопільська область характеризується низьким рівнем розвитку. Важливим індикатором соціального розвитку є обсяг реалізованих послуг у розрахунку на 1 жителя, який в області становить чверть від середньоукраїнського показника. Це свідчить про значне відставання у розвитку сфери послуг.

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, середньомісячні сукупні витрати одного домогосподарства у 2009 р. становили 2687,3 грн. Міське домогосподарство витратило в середньому за місяць 2685,8 грн., сільське – 2688,6 грн.

Таблиця 3.4

Індикатори соціального розвитку Тернопільської області у 2009 р.*

	Україна	Тернопільська область	
		одиниць	% від середнього по Україні показника
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	3015,3	3067,8	101,7
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	2754,1	2687,3	97,6
Номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, грн.	1906	1412	74,1
Обсяг реалізованих послуг у розрахунку на 1 особу, тис. грн.	4,9	1,2	24,5
Рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 і більше років, що мають освіту	0,868	0,902	103
Забезпеченість населення житлом, у середньому на одного жителя, м ² загальної площі	23,1	22,7	98,3
Кількість лікарів усіх спеціальностей на 10000 жителів	56,2	48,9	87,0
Кількість лікарняних ліжок на 10000 жителів	95,1	89,6	94,2
Забезпеченість населення мережею роздрібною торгівлі та ресторанного господарства (на 10000 осіб)	20,4	20,0	98,0
Рівень безробіття, %	8,8	11,3	128,4

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Для аналізу впливу цих чинників були використані дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, які за основними характеристиками відрізняють в залежності від місця проживання (табл. 3.5).

В середньому на одного члена домогосподарства сукупні витрати становили 904,8 грн., у міських домогосподарствах – 959,2 грн., у сільських – 864,5 грн. У 2009 р. рівень сукупних витрат перевищував рівень прожиткового мінімуму для однієї особи (701 грн.) на 27% у міських поселеннях, та на 19% в сільській місцевості.

Споживчі витрати становили 90,1% (що на 1,6% більше, ніж у 2008 р.) усіх сукупних витрат домогосподарств, зокрема у міських поселеннях – 89,5%, у сільській місцевості – 90,5% (рис. 3.2).

Таблиця 3.5

Розподіл домогосподарств Тернопільської області за основними характеристиками, 2009 р.*

	Всі домогосподарства	У тому числі, які проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості
Кількість домогосподарств, %	100	100	100
Середній розмір домогосподарства, осіб	2,97	2,80	3,11
Частка домогосподарств без дітей	53,1	53,7	52,6
Частка домогосподарств з дітьми	46,9	46,3	47,4
Є працюючі особи	62,3	75,1	51,8
Немає працюючих осіб	37,7	24,9	48,2

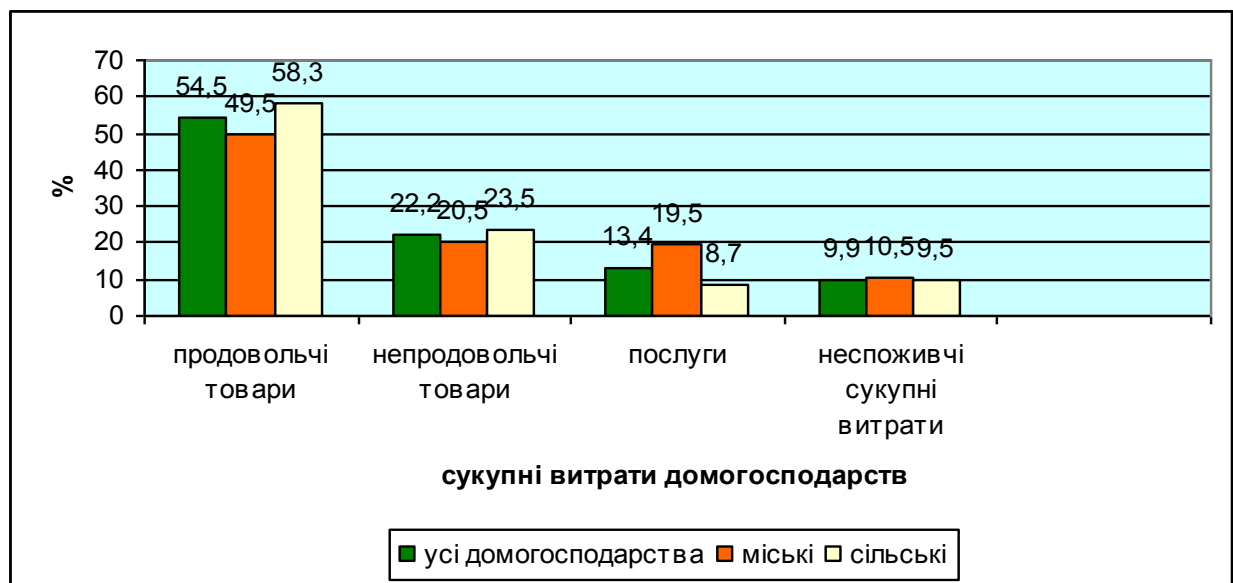
* Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Найбільшу частку сукупних витрат господарства продовжують направляти на продовольчі товари (включаючи витрати на харчування поза домом) – 54,5 %. На купівлю непродовольчих товарів та оплату послуг (без витрат на харчування поза домом) домогосподарства витрачали 22,2% усіх витрат. Частка неспоживчих сукупних витрат склала – 9,9%.

Витрати на купівлю продовольчих товарів (включаючи харчування поза домом) переважали серед інших напрямів грошових витрат.

Грошові витрати на харчування та споживання продуктів харчування одного домогосподарства у 2009 р. становили 1451,9 грн., що склало 54% від усіх сукупних витрат. При цьому у міських поселеннях витрати на харчування в структурі сукупних витрат становили на 8,8% менше, ніж у сільській місцевості середньому за місяць. Це пояснюється тим, що для жителів сільської місцевості важливу роль відіграють особисті підсобні господарства.

Збільшення середньомісячних сукупних витрат домогосподарств (за рахунок збільшення рівня мінімальної заробітної плати, зростання розмірів пенсій та окремих видів соціальної допомоги) не сприяло скороченню диференціації населення за рівнем життя та добробуту. Коефіцієнт фондів (співвідношення сукупних витрат 10% найбільш та найменш забезпеченого населення) становив 1,5 разів.

Рис. 3.2 Структура сукупних витрат домогосподарств Тернопільської області у 2009 р. (в середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, %)*

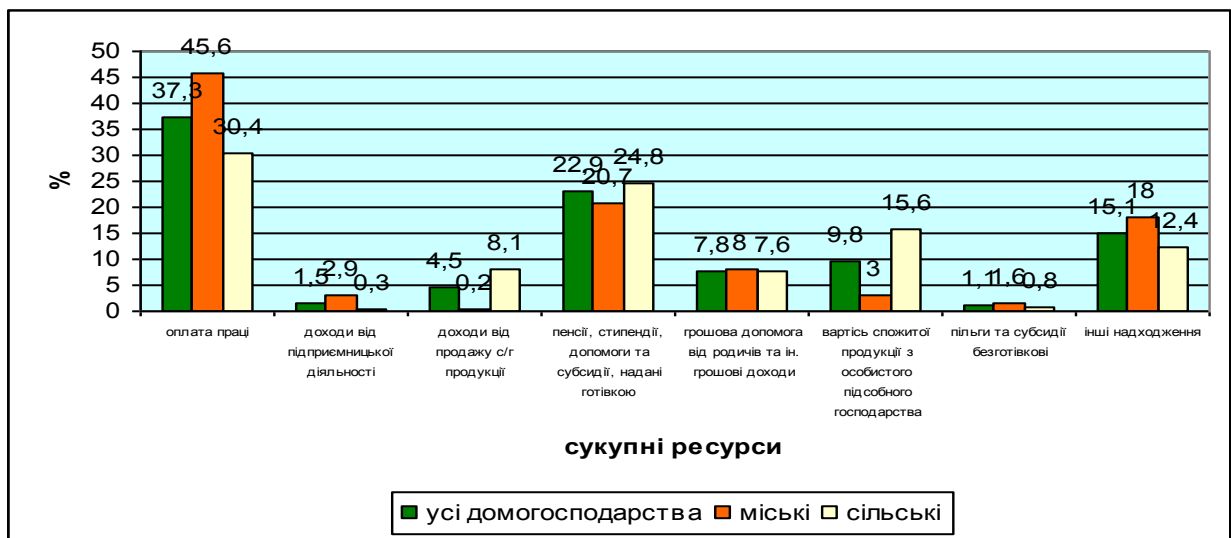
*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Розподіл населення Тернопільської області за рівнем середньодушових грошових доходів також свідчить про низький рівень матеріальної забезпеченості. Частка населення зі середньодушовими загальними доходами

в місяць нижче середнього рівня загальних доходів склала 59,7%, нижче прожиткового мінімуму – 35,0%. При чому, у сільській місцевості частка населення зі середньодушовими загальними доходами в місяць нижче прожиткового мінімуму була на 6,9% більшою, ніж у міських поселеннях.

Сукупні ресурси домогосподарств забезпечуються за рахунок різних джерел і у середньому на місяць у розрахунку на одне домогосподарство Тернопільської області становили 3067,8 грн. (міське – 3125,6 грн., сільське – 3020,3 грн.).

Частка грошових доходів у структурі сукупних ресурсів склала 74,6% (у міських поселеннях 78,0%, у сільській місцевості 71,7%). Основним джерелом грошових надходжень міських домогосподарств залишається оплата праці – 45,6% (проти 30,4% сільських господарств) (рис. 3.3).

Рис. 3.3 Структура сукупних ресурсів домогосподарств Тернопільської області у 2009 р. (в середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, %)*

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Також у міських поселеннях значно вища частка доходів від самозайнятості (на 2,6% більше, ніж у сільських). Проте для сільських поселень характерні вищі частки пенсій, допомог, пільг та субсидій, що надаються готівкою. Також, вагомою статтею грошових доходів для жителів сільської місцевості є дохід від продажу сільськогосподарської продукції –

8,1% та негрошові доходи у вигляді вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства.

Грошові доходи найзабезпеченіших домогосподарств склали 3718,9 грн., тоді як у найнезабезпеченіших домогосподарствах – 1411,4 грн. При цьому, частка доходів від оплати праці у перших та других відрізняється незначно (на 0,7%).

Співвідношення грошових доходів 10% найзабезпеченішого та найнезабезпеченішого населення становить 4,7 разів, що свідчить про значну диференціацію в доходах домогосподарств. У міських поселеннях цей показник майже в два рази перевищує відповідний у сільській місцевості.

Грошові доходи одного члена у домогосподарствах з дітьми та у найнезабезпеченіших домогосподарствах є низькими (відповідно 673,6 та 354,6 грн.). Також низький рівень доходів спостерігається у домогосподарствах, в складі яких немає осіб, які працюють (662 грн.).

Зумовлено це тим, що середній розмір одного домогосподарства з дітьми складає 4,01 особи, домогосподарства, в складі якого немає осіб, які працюють – 1,93 особи, найнезабезпеченіших домогосподарств – 3,98 особи, відповідно коефіцієнт економічного навантаження на одного працюючого більший, чим потужніший демографічний склад домогосподарства.

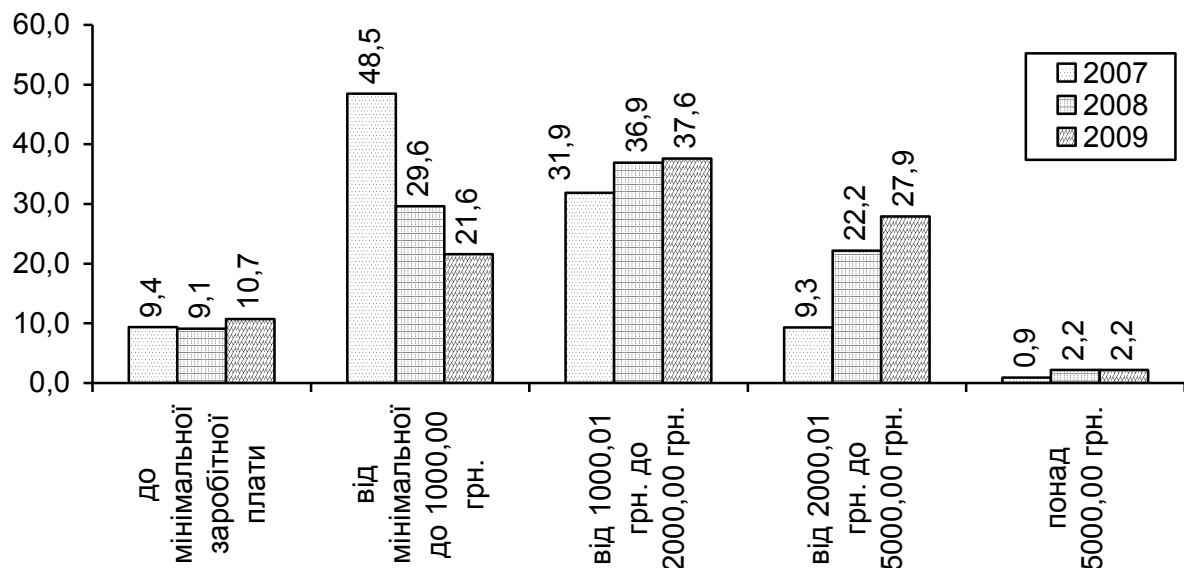
Як бачимо, основним джерелом доходів домогосподарств є оплата праці. Середньомісячна номінальна заробітна плата у 2009 р. становила 1412 грн. та перевищила на 7,5% відповідний показник у попередньому році, на 50,4% – встановлений розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб (701 грн.), в два рази – розмір мінімальної заробітної плати (744 грн.).

Збільшення рівня заробітної плати також пов'язано з підвищенням рівня мінімальної заробітної плати у законодавчому порядку. Рівень заробітної плати визначається належністю до певної сфери економічної діяльності, а не формується під впливом загальновизнаних практикою чинників, якими є кількість, якість та результати праці. Найвищою у 2009 р. номінальна заробітна плата була у працівників фінансової сфери (на 55%

більша за середньообласну), державного управління (на 37%) та транспорту і зв'язку (на 24%). Водночас найменше оплачуваними традиційно залишаються працівники рибного (на 55% менше від середньообласної заробітної плати) та сільського господарства (20%).

Відрізнялися також розміри середньої заробітної плати в 2009 р. по області. Вони коливалися в межах від 1250,5 грн. в Збараському до 1397,6 грн. в Чортківському районах. Найвищий рівень середньої зарплати був у м. Тернополі – 1534,3 грн., що свідчить про значний розрив у доходах жителів області і обласного центру. Такі райони, як Чортківський, Зборівський, Тернопільський та Козівський характеризувались найвищими рівнями заробітної плати, порівняно зі середньообласним показником, тоді як Підгаєцький, Заліщицький, Монастириський і Шумський – найнижчими.

Під впливом економічного зростання та постійного підвищення законодавчо встановленого розміру мінімальної заробітної плати в області спостерігається стійка тенденція до зменшення частки низькооплачуваних і відповідно збільшення середньо та високооплачуваних працівників (рис. 3.4).

Рис. 3.4 Розподіл найманих працівників за рівнем номінальної заробітної плати в грудні 2007–2009 років*

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Загалом, за останні роки спостерігається тенденція до збільшення як сукупних витрат, так і доходів у домогосподарствах області. Така ситуація пояснюється реалізацією урядових програм щодо підвищення мінімальної заробітної плати, підвищення розмірів державної соціальної допомоги інвалідам із дитинства та дітям-інвалідам, виплат підвищеної одноразової допомоги при народженні дитини, виплат компенсацій, надбавок, підвищень, доплат до пенсій, призначених за різними пенсійними програмами, виплати доплат по перерахунку пенсій тощо.

Важливим показником є забезпеченість поселень житловим фондом. рівень їх благоустрою. У Тернопільській області в середньому на одного жителя припадає $22,4 \text{ м}^2$ загальної площі житлового фонду, при чому у міських поселеннях на одного жителя припадало $20,7 \text{ м}^2$, а в сільській місцевості $23,6 \text{ м}^2$.

Щодо забезпеченості населення власне житлом, то в середньому на одного жителя міських поселень найбільше загальної площі припадало у 2009 р. у Підгаєцькому ($31,2 \text{ м}^2$), Підволочиському ($26,4 \text{ м}^2$), Монастириському ($25,9 \text{ м}^2$) та Бережанському ($24,1 \text{ м}^2$) районах області. Найгірші показники забезпеченості населення житлом у міських поселеннях Чортківського ($16,7 \text{ м}^2$), Лановецького ($18,1 \text{ м}^2$) та Теремовлянського ($18,8 \text{ м}^2$) районів. При чому, в сільській місцевості забезпеченість житлом на одного жителя була більшою, ніж у міських (в середньому по області на $2,8 \text{ м}^2$), окрім Підгаєцького, Бережанського, Підволочиського, Буцацького та Шумського (на $4; 1; 0,8; 0,4; 0,1 \text{ м}^2$ менше відповідно, ніж у міських поселеннях) районів (додаток С.1).

Негативною характеристикою рівня забезпеченості житловим фондом є те, що лише $0,2\%$ від загальної кількості тих, хто перебував на квартирному обліку на кінець попереднього року в області, отримали житло.

Для стимулювання індивідуального житлового будівництва в області діє програма “Власний дім”, згідно з нею надаються пільгові кредити

селянам на будівництво і облаштування житла, вартість основних фондів введених в дію складає близько 5,5 млн грн. на рік.

Рівень благоустрою житлового фонду області характеризувався такими показниками. У міських поселеннях питома вага загальної площі, обладнаної водопроводом становила 78,6%, що на 52,5% більше, ніж у сільській місцевості; каналізацією – на 77,7%, тоді як в сільській місцевості – на 59% менше; опаленням – на 82,3% проти 41,2% у селах; гарячим водопостачанням – на 66,3% проти 12,3% у сільських населених пунктах тощо. За рівнем благоустрою міські і сільські поселення значно відрізняються. Лише за показником газифікації міські і сільські поселення мають розрив у 6% (рівень газифікації сільської місцевості в 2009 році становив 88,8%) (додаток С.2).

Щорічно сільськогосподарські підприємства всіх форм власності освоюють капітальні інвестиції на суму 100–120 млн. грн., однак через відсутність відшкодувань державою витрат цих підприємств на будівництво соціальної інфраструктури на селі відбувається зменшення інвестицій у капітальне будівництво.

Важливою галуззю, що займається обслуговуванням населення, є охорона здоров'я. Просторове розміщення закладів цієї сфери загалом відповідає системі розселення, що склалася. Водночас села з людністю до 200 осіб, а подекуди і до 500 осіб, позбавлені закладів для надання елементарної медичної допомоги.

Внаслідок реформування системи охорони здоров'я, що відбулася наприкінці ХХ ст., значно скоротилась кількість лікарняних закладів (з 1990 до 2009 р. на 23 одиниці), особливо це стосується сільських амбулаторій та лікарень. У багатьох районах області лікарні та амбулаторії залишилися тільки у районних центрах та містечках (рис. 3.5). Сільські лікарні функціонують тепер тільки у с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Язловець Бучацького району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нове Село Підволочиського району, с. Золотники і с. Буданів Тербовлянського району, с. Великі Гаї, Плотича і Великий Глибочок Тернопільського району,

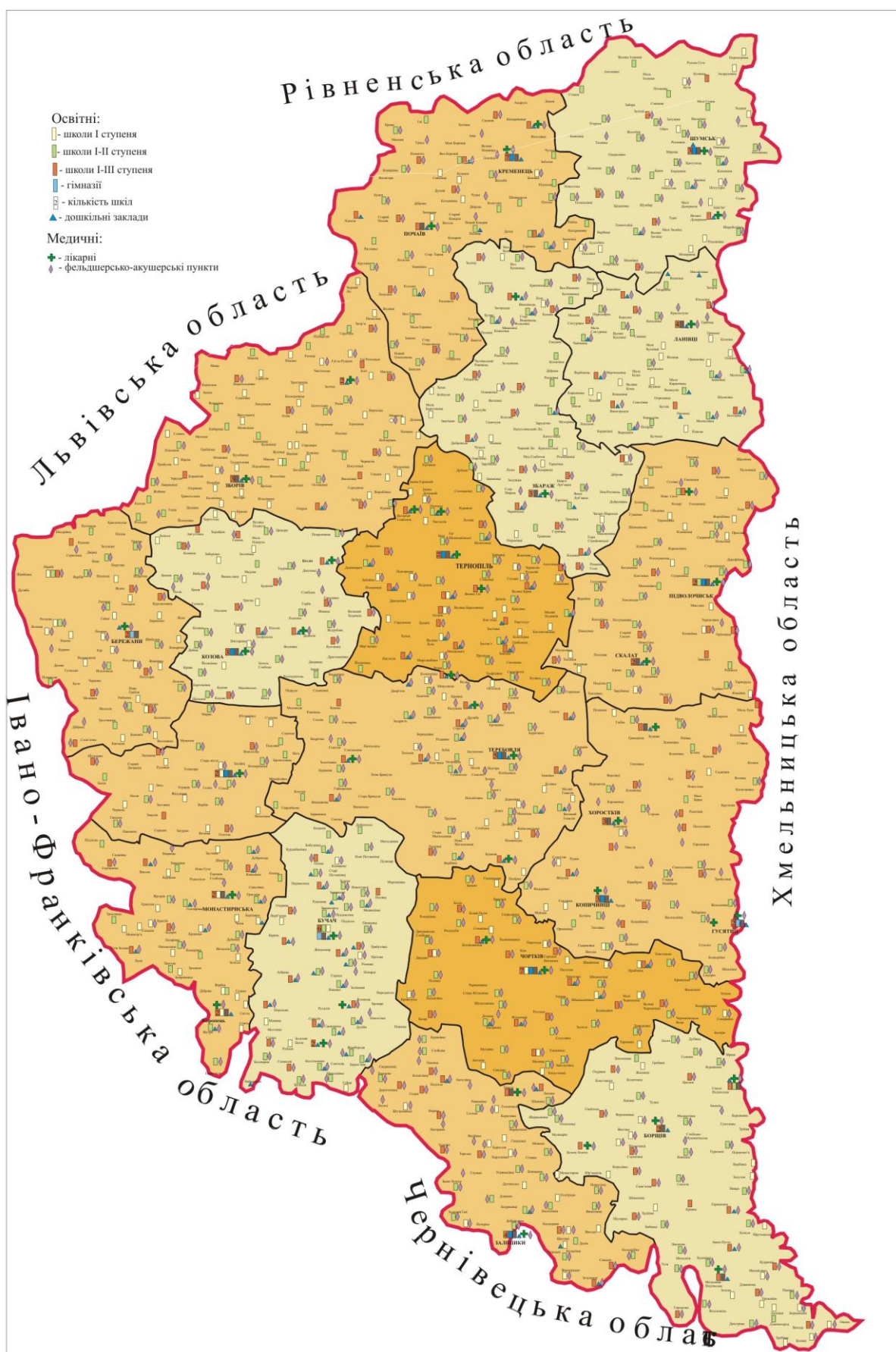

Рис. 3.5 Соціальна база та соціальний розвиток поселень Тернопільської області

с. Білобожниця Чортківського і Великі Дедеркали Шумського району. Таке розміщення лікарняних закладів зменшує доступність селян до них, що призводить до збільшення показників захворюваності і смертності людей у сільській місцевості. Чисельність населення у пересічній зоні обслуговування лікарні в області становить 15,7 тис. осіб (оптимальна – 5 тис. осіб). Значно вищі від середньоукраїнського показника (14,2 км) показники радіуса доступності до лікарняних закладів у Підволочиському, Лановецькому, Монастириському, Бережанському районах. Також значно зменшилась кількість фельдшерсько-акушерських пунктів (порівняно із 2000 р. їх кількість скоротилась на 26 одиниць).

Найбільше скорочення їх мережі торкнулось сільських поселень Чортківського (на 4 одиниці), Борщівського, Гусятинського, Збарзького, Лановецького, Підволочиського (на 3 одиниці в кожному) районів. Нові ФАПи були створені лише у Тернопільському та Терехівському районах (по 1) (додаток Т.1).

Щодо рівня організації охорони здоров'я, то важливими показниками його є кількість медичного персоналу на 10000 осіб населення та кількість лікарняних ліжок на 10000 населення (додаток Т.2). Аналіз цих показників свідчить про недостатню забезпеченість потреб населення у медичних послугах та власне закладами охорони здоров'я в більшості поселень області.

Найвища забезпеченість лікарями усіх спеціальностей в м. Тернополі і становить 51,6 на 10 тис. жителів, що на 5,5% вище середньообласного показника. Проте у жодному районі області цей показник навіть не наближається до середньообласного. Порівняно вищий він у поселеннях Бережанського, Чортківського та Підгаєцького районів (на 30%, 32,3% та 33,1% менше від пересічнообласного показника відповідно), а найнижчий він у поселеннях Шумського, Козівського та Терехівського районів (54,2%, 51,7% та 49,9% менше від пересічнообласного показника відповідно).

В той же час, за забезпеченістю лікарняними ліжками м. Тернопіль випереджає лише поселення Тернопільського, Борщівського, Збарзького та

Теребовлянського районів, поступаючись решті районів області. При цьому в Тернопільському районі найгірша забезпеченість лікарняними ліжками в області (на 59% менше від середнього для області показника). Але вона компенсується близькістю до обласних закладів охорони здоров'я, де населення району значною мірою задовольняє потреби у медичних послугах.

Досить високий в області рівень освіти її жителів. Кількість населення, яке мало вищу та повну загальну середню освіту складала 613 023 тис. осіб, що перевищило відповідний показник перепису населення 1989 року на 22,3%. Підвищення рівня освіти в цілому характерне як для міського, так і для сільського населення. Кількість осіб, які мали повну вищу освіту у розрахунку на 1000 осіб населення у віці 6 років і старше, збільшилася порівняно з даними перепису 1989 року у містах на 41%, а у селах – на 100%. Тому це дає можливість говорити про те, що населення Тернопільської області характеризується високою освіченістю порівняно з середніми по Україні показниками. Це чи не єдина сфера, в якій проявляється висока якість населення області, адже в усіх адміністративних районах рівень освіти населення на 1000 жителів перевищує середній по Україні.

Мережа шкіл та інших освітніх закладів загалом відповідає сучасному розселенню та нормативам забезпечення населення місцями в освітніх закладах (додаток У).

Переважно малі села мають початкову школу, середні – неповну середню, а великі – середню. Але в області є багато сіл, переважно хуторів, де початкові школи були закриті у часи ліквідації цих поселень (70–80-і роки ХХ ст.). Потреби у їх відновленні зараз немає через невелику кількість дітей (або їх відсутність) (рис. 3.5).

Не мають шкіл 238 (23,6%) поселень області, з них 127 сіл мають менше 200 жителів (в них проживає переважно населення пенсійного віку). Найбільше сіл, де відсутні школи, у Збаразькому (22), Зборівському (23), Кременецькому (24), Шумському (18), Бережанському (17) районах. У селах,

що мають від 200 до 500 жителів найбільше відсутніх шкіл у Кременецькому (14), Шумському і Терехівському (по 10), Збаразькому (8) районах.

Серед змін, які відбулися у структурі загальноосвітніх навчальних закладів, слід відмітити збільшення кількості закладів I–III ступеня за рахунок зменшення кількості закладів нижчих ступенів, розширення мережі закладів нового типу – гімназій, ліцеїв, колегіумів. Це переважно характерно для міських поселень.

Деяко гірша забезпеченість населення області дитячими дошкільними закладами. Мережа цих закладів, що склалася у 70–90-і роки XX ст. була зруйнована внаслідок зменшення потреби у них у період масового безробіття у часи економічної кризи (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Дошкільні заклади у поселеннях Тернопільської області*

	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009
Кількість закладів, од.	676	553	474	499	478	498	498
у міських поселеннях	161	120	107	100	101	101	101
у сільській місцевості	515	433	367	399	377	397	397
У них місць, од.	44119	38338	21275	22386	22962	23474	236112
у міських поселеннях	24039	20927	13063	12146	12527	12600	12795
у сільській місцевості	20080	17411	8212	10240	10435	10874	10816
Кількість дітей у закладах, осіб	40486	26719	19073	21630	23565	25075	25176
у міських поселеннях	24467	16058	13111	14275	15479	16402	16467
у сільській місцевості	16019	10661	5962	7355	8086	8673	8709
Охоплення дітей закладами, відсотків до кількості дітей відповідного віку	43	31	29	41	43	45	44
у міських поселеннях	56	37	44	63	63	65	64
у сільській місцевості	31	24	16	24	27	29	28
Кількість дітей у закладах у розрахунку на 100 місць	92	70	90	97	103	107	107
у міських поселеннях	102	77	100	118	124	130	129
у сільській місцевості	80	61	73	72	77	80	81

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Тільки за період з 1990 до 2009 р. кількість цих закладів у міських поселеннях зменшилася зі 161 до 101 (на 37%), а у сільських поселеннях – з 515 до 397 (на 33%). Кількість дітей у закладах у містах змінилась із 24,4 тис. осіб до 16,5 тис. осіб (на 32%), а у сільських поселеннях – з 16,0 до 8,7

тис. осіб (на 46%). Особливо значне зменшення кількості дітей у закладах сільської місцевості супроводжувалось також різким зниженням рівня охоплення дітей ними. Проте, охоплення дітей у міських поселеннях області зросло на 8%, а у сільських поселеннях – скоротилось на 3%.

Навіть у багатьох великих селах ці заклади не функціонують (24% таких сіл), особливо у Борщівському, Зборівському, Кременецькому районах. Відродження закладів дошкільного виховання відбудеться найближчим часом через необхідність усім дітям підготовчого до школи віку навчатись у дитсадках.

Підготовку кваліфікованих робітників у 2009 р. здійснювали 23 професійно-технічних навчальних заклади, в них здобували професію 12,9 тис. осіб, що на два заклади і 1,6 тис. осіб менше рівня 1990 р. Із кожних десяти учнів зазначених закладів вісім одночасно з професією здобувають повну загальну середню освіту.

У системі доступу громадян до здобуття вищої освіти все відчутніший вплив ринкової економіки. На початок 2009/10 навчального року за рахунок фізичних та юридичних осіб навчалася більша половина студентів (58,5%). Майже з кожним роком збільшується питома вага абітурієнтів, зарахованих до вищих навчальних закладів для навчання на платній основі. Так, якщо в 1995/96 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 32,2% студентів, то в 2009/10 – 58,5%.

У 2009 р. вищими закладами різних рівнів акредитації було підготовлено 3,5 тис. магістрів, 6,4 тис. спеціалістів, 11,1 тис. бакалаврів і 3,0 тис. молодших спеціалістів.

На початок 2009/10 навчального року у вищих навчальних закладах усіх рівнів акредитації працювало 4,5 тис. педагогічних та науково-педагогічних працівників, з них 0,3 тис. докторів та 1,6 тис. кандидатів наук, 0,2 тис. професорів і 1,0 тис. доцентів. У вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації навчалися 692 студенти – іноземні громадяни.

На початок 2010 р. аспірантуру мали чотири вищі навчальні заклади III–IV рівня акредитації, з них три – Міністерства освіти і науки і один – Міністерства охорони здоров'я. Порівняно з 1990 р. кількість аспірантів збільшилась в 10,7 раза, а з 2000 р. – на 10 %. Із загальної кількості аспірантів 406 (86,0%) навчалися за рахунок держбюджету, 66 (14,0%) осіб – на комерційній основі.

Незадовільно функціонують в області і заклади культури. У містах їх мережа різко скоротилась, у селах – збереглася, але недостатня матеріальна база, стан приміщень та відсутність у багатьох випадках висококваліфікованих спеціалістів зумовлюють низький рівень обслуговування споживачів.

Дослідження, проведені нами щодо економічного і соціального розвитку міських поселень, свідчать про істотну залежність між цими показниками в сучасних умовах. Загальний коефіцієнт кореляції при цьому становить 0,67 (помітний зв'язок). За допомогою ковзного середнього на основі рангових показників економічного та соціального розвитку було побудовано мультиплікатор, який наглядно демонструє позицію міських поселень у залежності соціального і економічного розвитку (рис. 3.6).

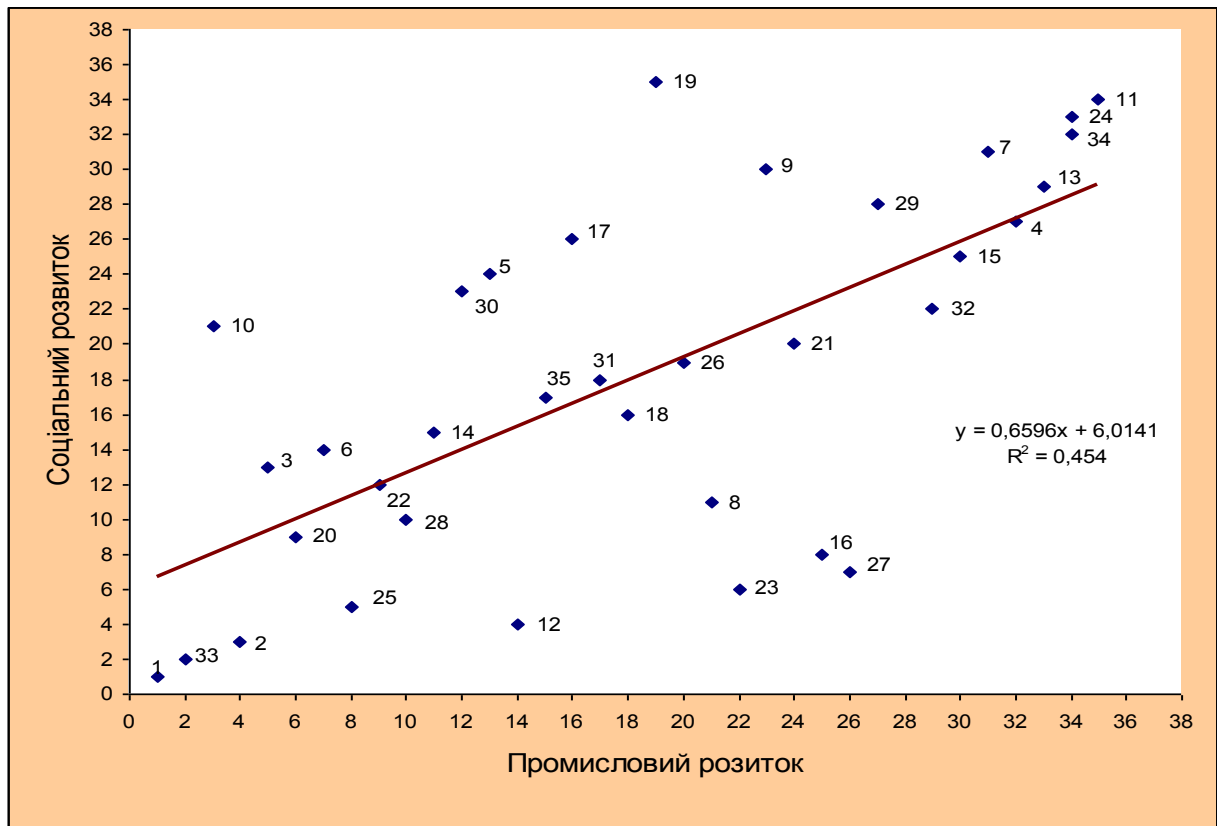
У таких міських поселеннях Тернопільської області, як смт. Мельниця-Подільська, м. Ланівці, м. Скалат, смт. Вишівець, смт. Товсте, смт. Велика Березовиця, м. Шумськ, м. Кременець, що розміщені найближче лінії тренду мультиплікатора, зв'язок між соціальним та економічним розвитком найпомітніший.

Проаналізувавши ряд чинників соціального розвитку поселень, було проведено оцінку рівня соціального розвитку поселень Тернопільської області в розрізі районів (табл. 3.7).

Зокрема, брались до уваги такі чинники, як: середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, рівень освіти, забезпеченість населення житлом, забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, обсяг реалізованих послуг

підприємствами, кількість лікарів усіх спеціальностей, книжковий фонд бібліотек та рівень безробіття.

Рис. 3.6 Залежність між економічним і соціальним розвитком міських поселень

Цифрами позначено міські поселення: 1.Тернопіль, 2. Бережани, 3. Борщів, 4. Мельниця-Подільська, 5. Скала-Подільська, 6. Бучач, 7. Золотий Потік, 8. Гусятин, 9. Копичинці, 10. Хоростків, 11. Гримайлів, 12. Заліщики, 13. Товсте, 14. Збараж, 15. Вишнівець, 16. Зборів, 17. Залізці, 18. Козова, 19. Козлів, 20. Кременець, 21. Почаїв, 22. Ланівці, 23. Монастирська, 24. Коропець, 25. Підволочиськ, 26. Скалат, 27. Підгайці, 28. Терехів, 29. Дружба, 30. Микулинці, 31. Велика Березовиця, 32. Великі Бірки, 33. Чортків, 34. Заводське, 35. Шумськ

Проаналізувавши дані, ми отримаємо такі результати. Найвищу заробітну плату одержують у м. Тернополі (на 14,1% більше, ніж в середньому по районах), при цьому всі райони області характеризуються рівнем середньомісячної заробітної плати нижчим за середньообласний показник. Це свідчить про значну диференціацію в рівнях доходів населення поселень області. Ще більші відмінності бачимо при аналізі інших індикаторів соціального розвитку.

**Ранжування районів Тернопільської області
за рівнем соціального розвитку, станом на 01.01.2010 р.***

	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, зайнятих у галузях економіки, грн.	Рівень освіти на 1000 осіб у віці 6 і старше мають освіту	Забезпеченість населення житлом, у середньому на одного жителя; м ² загальної площі	Забезпеченість населення приватними легковими автомобілями, на 1000 населення; шт.	Обсяг реалізованих послуг у розрахунку на 1 особу, тис. грн	Кількість лікарів усіх спеціальностей на 10000 населення	Книжковий фонд бібліотек, примірників	Рівень безробіття, %	Сумарний ранг	Ранг
Бережанський	9	6	8	7	2	2	9	14	57	4
Борщівський	10	13	7	8	12	15	16	8	89	13
Бучацький	11	11	18	14	9	10	17	9	99	14
Гусятинський	5	15	10	12	8	9	12	17	88	12
Заліщицький	16	5	6	9	11	5	4	3	59	5
Збараський	18	14	13	11	13	6	11	13	99	14
Зборівський	3	9	11	18	6	11	6	12	76	9
Козівський	6	8	12	17	17	17	8	15	100	15
Кременецький	7	16	5	3	7	14	14	16	82	10
Лановецький	14	17	9	10	15	12	2	10	89	13
Монастирський	15	12	2	5	16	7	1	7	65	7
Підволочиський	8	4	3	16	10	8	5	6	60	6
Підгаєцький	17	7	1	6	18	4	7	11	71	8
Теребовлянський	12	10	16	15	4	16	10	4	87	11
Тернопільський	4	2	4	2	3	13	18	1	47	2
Чортківський	2	3	15	13	5	3	13	2	56	3
Шумський	13	18	14	4	14	18	3	18	102	16
м. Тернопіль	1	1	17	1	1	1	15	5	42	1

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Зокрема, якщо за показниками заробітної плати та рівня освіти виділяються приблизно однакові групи (найвищий рівень розвитку у м. Тернополі, Тернопільському, Чортківському районах, а найнижчий – у Підгаєцькому та Шумському районах), то вже за показником забезпеченості населення поселень району житлом ситуація практично докорінно відрізняється (найвищі рівні забезпеченості характерні для поселень Підгаєцького, Підволочиського і Монастирського районів, тоді як найнижчі

– для м. Тернополя, поселень Бучацького, Тербовлянського, Чортківського районів).

Щодо рівня забезпеченості населення приватними легковими автомобілями, то знову провідне місце займає м. Тернопіль, поселення Тернопільського та Кременецького районів. Важливим є показник обсягу реалізованих послуг у розрахунку на одну особу. В області найвищий рівень мають м. Тернопіль і поселення Бережанського та Тернопільського району, а найнижчий – Монастириського і Козівського районів.

Рівень охорони здоров'я характеризується показниками забезпеченості лікарняними ліжками на 10000 жителів та кількістю лікарів усіх спеціальностей на 10000 жителів. Найбільше лікарів у м. Тернополі, Бережанському та Чортківському районах, а найменше їх в Козівському, Тербовлянському та Шумському районах.

Щодо рівня розвитку культури як індикатора соціального розвитку, то в дослідженні брався до уваги показник забезпеченості населення бібліотечним фондом. Найнижчий рівень зафіксовано в м. Тернопіль, Борщівському, Бучацькому, Тернопільському районах, тоді як найкращою є забезпеченість таких районів, як Монастириський, Лановецький, Шумський.

Ще однією характеристикою соціального розвитку області є рівень безробіття. За цим показником найкраща ситуація в Тернопільському, Чортківському, Заліщицькому та Тербовлянському районах, а найвищий рівень безробіття у Шумському, Гусятинському та Кременецькому районах.

Територіальні особливості розвитку окремих складових соціального розвитку поселень Тернопільської області дають можливість виділити райони, що характеризуються відмінностями. В результаті проведеного ранжування за рівнем забезпеченості населення різними видами послуг встановлено такі групи районів:

1) з найвищим в області рівнем соціального розвитку (м. Тернопіль, Тернопільський та Чортківський райони);

2) з середнім рівнем соціального розвитку (Бережанський, Заліщицький, Підволочиський, Монастириський, Підгаєцький, Зборівський, Кременецький, Теремовлянський, Гусятинський, Зборівський райони);

3) з найнижчим в області рівнем соціального розвитку (Борщівський, Бучацький, Збаразький, Козівський та Шумський райони).

Окремо виділяється м. Тернопіль, де рівень соціального розвитку є найвищим за основними показниками доходів та витрат населення. Проте недостатня забезпеченість населення міста житлом, закладами охорони здоров'я та культури знижують його рейтинг за соціальним розвитком.

Внаслідок дослідження поселень сільської місцевості і міських поселень районів області отримано досить суперечливі результати. Наприклад, якщо за показниками матеріального забезпечення і реалізованих послуг, рівнем освіти, забезпечення населення приватними легковими автомобілями, забезпечення медичним персоналом м. Тернопіль займає провідні позиції, то при врахуванні таких показників як забезпеченість житлом та місцями в закладах культури, місто втрачає лідерство і поступається Підволочиському району, який займає високі місця в рейтингу лише за показниками забезпеченості легковими автомобілями і місцями у залах для демонстрування фільмів, а за рештою – має середні значення.

Результати дослідження можуть значно відрізнятись, якщо ввести вагові коефіцієнти кожного з показників, адже використані показники не є співмірними для порівняння в різних групах поселень (для поселень з населенням із високими доходами рівень значимості показників культурного рівня чи охорони здоров'я буде значно вищий, ніж у найбільш бідніших поселеннях, для яких першочергове значення мають власне рівень доходів чи забезпеченість житлом). А отже, питання встановлення вагових коефіцієнтів для вибірки показників, які застосовувались для дослідження, мають суб'єктивний характер і тому не застосовуються.

3.3. Функціональні типи поселень

Населені пункти є місцями концентрації людей і їх господарської діяльності. Найсуттєвішою ознакою, що відрізняє їх одне від одного є, як відзначає Є. Шувалов, “виробнича чи інша суспільна діяльність, яка спрямована на зв’язок із зовнішнім у відношенні до нього світом...” [260, с. 151]. Вона визначає той чи інший функціональний тип поселення, його зв’язки. Головними критеріями для визначення функцій населених пунктів є рівень розвитку їх економічної і соціальної бази, види селищеформувальних і селищеобслуговувальних зв’язків.

В умовах давньоосвоєної території руральна діяльність визначила особливості формування сільських поселень, їх величину і функції. У Тернопільській області, як і в Подільському регіоні загалом, основу мережі поселень становлять сільські населені пункти, малі міські поселення та одне велике місто (див. п. 2.1). Аналіз економічної і соціальної бази цих поселень свідчить про те, що вони виконують різні функції в системах розселення, причому ці функції зазнали значних трансформацій в процесі зміни суспільних відносин у країні. Особливо ці зміни виявились у функціонуванні міських поселень. Ці поселення є найскладнішими за функціональною структурою, вони концентрують як економічні, так і неекономічні функції, є “центрами, які всебічно обслуговують населення і господарство навколишньої території” [2, с. 136].

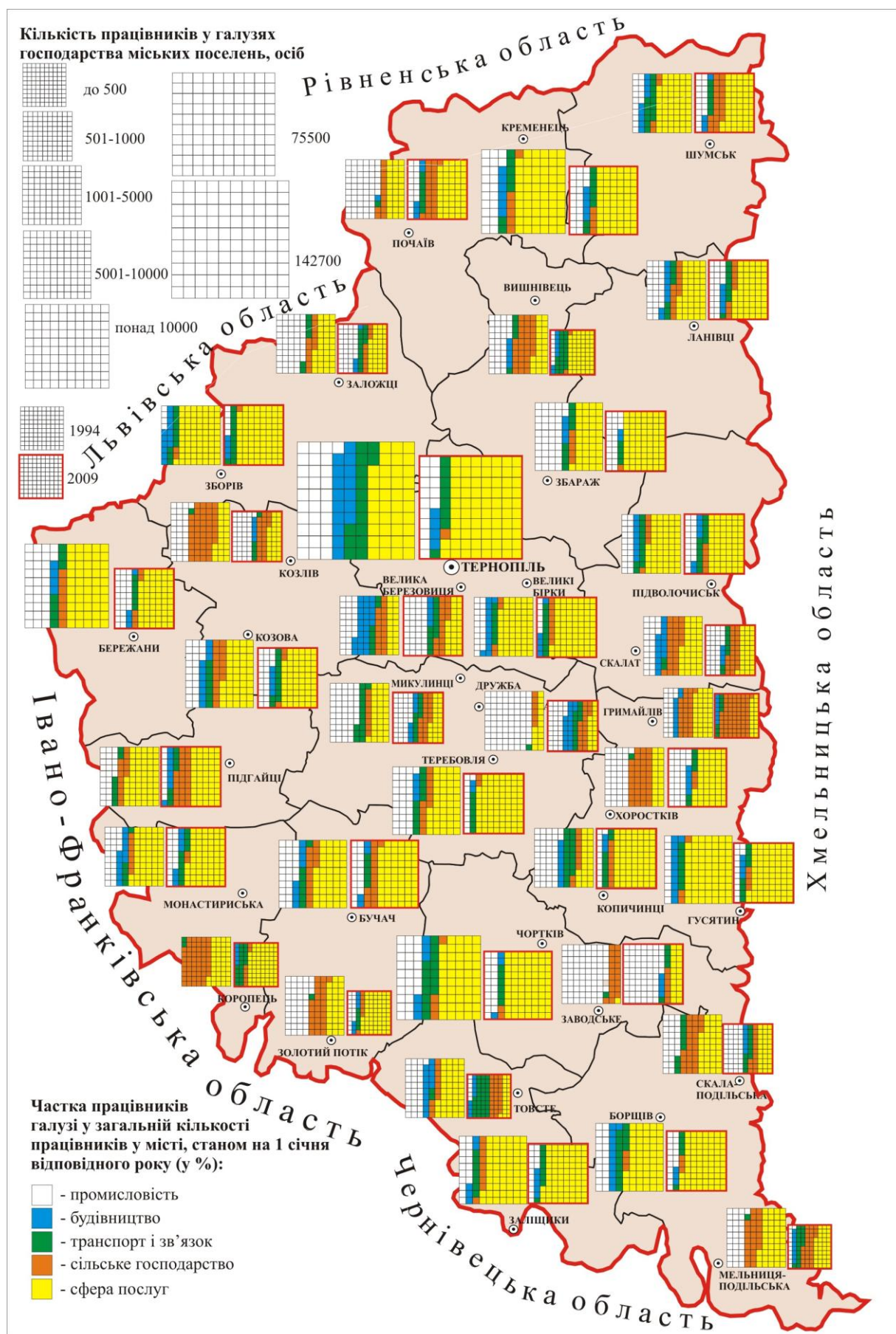
Дослідження виробничої та соціальної діяльності міських поселень Тернопільської області свідчить про те, що більшість із них виконують функції адміністративно-управлінські: одне місто (Тернопіль) – обласний центр, 12 міст і 5 селищ міського типу – районні центри, 5 міст і 12 селищ міського типу – місцеві центри. Внаслідок посилення процесів централізації та зростання контрастності міських поселень м. Тернопіль у другій половині ХХ ст. різко виділялося на фоні навколишньої сільської місцевості і решти малих міських поселень. Внаслідок розвитку промислового виробництва,

зосередження установ і закладів обласного значення це місто майже в 5 разів збільшило свою людність (додаток К.2), набуло рис великого багатофункціонального центру в Тернопільській області. Таким воно залишається і тепер, хоча його функціональна структура дещо змінилася. Залишаючись найбільшим в області промисловим центром, наприклад, місто значно зменшило обсяги промислового виробництва, змінилась його галузева і управлінська структури (рис. 3.7). Зараз на території міста є 63% промислових підприємств, зосереджено 70% промислово-виробничого потенціалу області.

Але більшість із підприємств – це малі і середні (в докризовий період – великі (“Ватра”, “Комбайновий завод”, “Текстерно”, “Оріон”, “Сатурн” та ін.). Існує ситуація, коли у місті присутні галузі так званої “старої” і “нової” економік з різною кон’юнктурою на їх товари і послуги. На території міста функціонує понад 2,3 тис. малих підприємств (46,9 % від таких в області), з них 392 – у галузі промисловості (у 2009 р.). Найбільше таких підприємств у переробній промисловості, передусім харчовій, а також у гумовотехнічній, машинобудівній (виробництво електричного і електронного устаткування), меблевій, текстильній тощо.

У місті постійно збільшується кількість підприємств, що займаються будівництвом, виготовляють різноманітні будматеріали, таких в 2009 р. нараховують 551. Ця галузь дещо зменшила обсяги виробництва в останні роки, коли посилились кризові процеси в економіці, але вже у 2010 р. знову почала нарощувати ці обсяги.

Місто Тернопіль – важливий транспортний вузол області. Через нього проходять шляхи державного значення, що сполучають Київ із Чопом, Львовом, Чернівцями, Донецьк і Луганськ зі Львовом та іншими містами. Тернопіль сполучений за допомогою залізниць із Чортковом, Бережанами, Заліщиками, Зборовом, Ланівцями, Збаражем, Гусятином та ін., а за допомогою автомобільних доріг – з усіма містами і селищами області, з багатьма селами.

Рис. 3.7 Розподіл працівників за галузями господарства у міських поселеннях Тернопільської області

На території міста знаходяться 128 автопідприємств із загальним парком 2267 легкових і 3928 вантажних автомобілів (на початок 2010 р.). Ними перевозиться 35,1% від загального обсягу вантажів автомобільного транспорту області. Обсяги вантажообороту цього виду транспорту м. Тернополя становлять 37,8% від цього показника в області. У приватній власності знаходиться понад 45,0 тис. легкових автомобілів (36,6% від таких в області).

Все більша роль м. Тернополя як центра обслуговування населення всієї області. Цьому сприяє розвиток сфери послуг, передусім видавничої діяльності, торгівлі, освіти, науки, культури, охорони здоров'я. Це зумовлено розташуванням в межах міста значної кількості підприємств, закладів і установ, які надають послуги вищої освіти, оптової торгівлі, спеціалізованої медичної допомоги, здійснюють управлінську, фінансову діяльність, інжиніринг та надають послуги підприємцям. Так, із 14 наукових установ області 12 розміщено у обласному центрі, тут функціонують три вищих навчальних заклади I і II рівнів акредитації та чотири – III і IV рівнів акредитації, в них у 2009/10 н. р. навчалось, відповідно, 2,2 тис. студентів і 47,1 тис. студентів (30,8% і 91,4%), або, загалом, 87,8% від усіх студентів, що навчаються в області.

У Тернополі зосереджена 1/3 підприємств роздрібною торгівлі області, тут надається найбільші обсяги послуг населенню (близько 30,9% від обсягу в області). Обсяг реалізованих послуг в розрахунку на 1 людину тут становить 6030 грн. (в області – 1479 грн. у 2009 р.). Серед них переважають послуги пошти і зв'язку, пасажирського транспорту, торгівлі, інжинірингу, операцій з нерухомістю та ін.

Завдяки зосередженню у м. Тернополі медичних закладів обласного значення (обласної лікарні, спеціалізованих диспансерів, санітарно-епідеміологічних станцій), а також приватних клінік, що надають спеціалізовану допомогу, місто є центром медичного обслуговування для жителів області.

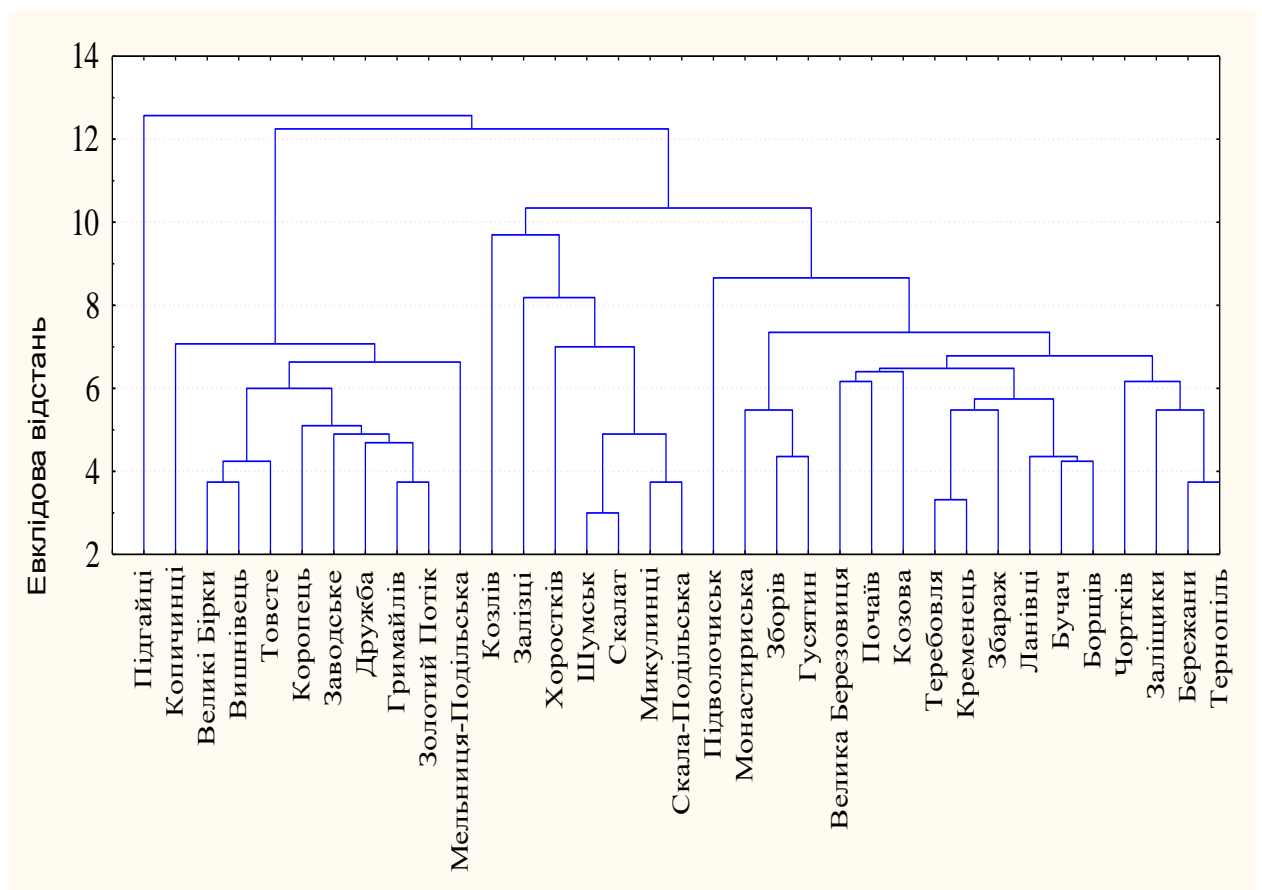

Отже, маючи найбільший в області демографічний і соціально-економічний потенціал, м. Тернопіль виділяється в окремий функціональний тип серед поселень області (рис. 3.9).

Близькість міських поселень у багатовимірному просторі за показниками економічного і соціального розвитку ілюструє дендрограма (рис. 3.8 та додаток Ф), складена за показниками рангів промислового і соціального розвитку й людності міст та селищ міського типу області.

Виділено чотири кластери за рівнем подібності показників, а саме:

I кластер – міські поселення з низькими показниками людності, промислового і соціального розвитку (Підгайці, Копичинці, Великі Бірки, Вишнівець, Товсте, Коропець, Заводське, Дружба, Гримайлів, Золотий Потік, Мельниця-Подільська);

Рис. 3.8 Дендрограма кластерів міських поселень Тернопільської області за рангами промислового і соціального розвитку та людності на 01.01.2009 р.*

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

II кластер – поселення з відносно високими показниками промислового розвитку і низькими іншими показниками (Козлів, Залізці, Хоростків, Шумськ, Скалат, Микулинці, Скала-Подільська);

III кластер – поселення з високими рангами людності та низькими – інших показників (Підволочиськ, Монастириська, Зборів, Гусятин, Велика Березовиця, Почаїв, Козова, Теремовля, Кременець, Збараж, Ланівці, Бучач, Борщів);

IV кластер – міста з високими рангами людності і соціального розвитку, відносно високим рівнем промислового розвитку (Чортків, Заліщики, Бережани).

Ця кластеризація не враховувала ролі поселення у системах розселення. При врахуванні цієї ознаки окремо виділяється обласний центр – м. Тернопіль.

Друга група поселень – районні центри. Вони становлять 50% від міських поселень області. В них проживає 38,9 % міського населення області. Вони відрізняються за кількістю населення (табл. 3.8).

Більшість із них має людність від 5,1 до 20,0 тис. осіб, тільки м. Підгайці – 2,9 тис. осіб, а м. Кременець та м. Чортків – понад 20,0 тис. осіб.

Таблиця 3.8

**Розподіл районних центрів Тернопільської області
за кількістю жителів на 01.01.2009 р.***

Районні центри	Міські поселення з кількістю населення (тис. осіб)			
	до 5,0	5,1–10,0	10,1–20,0	20,1–30,0
Міста	1	5	5	2
Селища міського типу	-	3	-	-
Всього населення	2946	61243	69544	50545

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Районні центри, маючи подібний “набір” установ і закладів районного значення, дуже відрізняються між собою за особливостями розвитку

виробництва і сфери послуг. Про це певною мірою свідчить розподіл працівників у галузях господарства (додаток Н та рис. 3.7).

Серед райцентрів найбільшими є м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, як і раніше, є промисловість (відповідно 18,7% та 24,6%) та сфера послуг (відповідно 69,8% та 59,6%), хоча у цих галузях відбулися великі зміни. На зміну великим підприємствам (“Ватин” у Кременці, кондитерська і перо-пухова фабрики у Чорткові) з’явилися малі підприємства у будівельній, деревообробній, харчовій промисловості.

Ці зміни є характерними для інших районних центрів області, промисловість залишилась у них містоформувальною ще у містах Бережани, Бучач, Терехівля (харчова промисловість), Ланівці, Збарж.

У районних центрах зосереджені підприємства і установи районного значення – для обслуговування сільського господарства, соціальної і управлінської інфраструктури (районні адміністрації та ради, фінансові установи, податкова та соціальні служби, суд і прокуратура, управління зв’язку, освіти і культури тощо).

У багатьох містах розвивається рекреаційна й освітня діяльність, ці галузі поступово стануть потужними містоформувальними поруч з промисловістю (а іноді і замість неї). Сприятливі природні умови (мінеральні води, кліматичні ресурси) є основою для розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації у м. Заліщики та смт. Гусятин, ці галузі поступово змінюють містоформувальну промисловість.

Наявність у таких поселеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів (у Кременці – педагогічний інститут, медичне училище, лицей, у Терехівлі – вище училище культури, у Бережанах – інститут агробізнесу, у Бучачі – християнський колегіум, інститут менеджменту, у Чорткові – медичне училище, педагогічний коледж, інститут Тернопільського національного економічного університету), а також пам’яток архітектури і культури перетворює ці містечка в освітні і культурні центри, місця відпочинку не тільки місцевого населення, а й людей з інших

регіонів України. Цьому сприяє відновлення старовинних будівель – пам'яток історії та архітектури, організація масових заходів (фестивалів, виставок, змагань, концертів, урочистих зібрань для населення області) та відзначення пам'ятних дат, вшанування відомих особистостей тощо.

У зв'язку з розвитком міст як ділових, культурно-освітніх та рекреаційних центрів посилюється роль торгівлі у містоформуванні. Ця галузь має значення не тільки для самого населеного пункту, але й для поселень району. Тому рівень забезпечення цих поселень закладами торгівлі високий (перевищує нормативи на 70%).

Окремий тип міських поселень – це міста і селища міського типу, які виконують роль центрів обслуговування населення. Серед них велика група поселень, які в минулому були райцентрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Залізці, Вишнівець). У кожному з них були промислові підприємства, комплекс закладів із обслуговування населення і господарства району. Тепер у багатьох із них промислові підприємства майже не функціонують. Населення зайняте переважно у сфері послуг та сільськогосподарській діяльності (див. рис. 3.7).

У селищах міського типу висока зайнятість людей у сільському господарстві; найвища вона у Мельниці-Подільській, Гримайлові, Козлові, Коропці та ін. (див. рис. 3.7). Зайнятість є значно вищою, ніж у докризовий період за показниками частки зайнятих, але нижчою за абсолютними показниками; це пов'язано з трансформаційними процесами в сільському господарстві та промисловості.

Є в області селища міського типу, які є промисловими центрами – це смт. Дружба, Заводське, Скала-Подільська, Велика Бере зовиця. Економічна база цих поселень – це в основному промисловість будматеріалів і цукрова промисловість.

В окремих поселеннях (Микулинці, Золотий Потік) розвивається рекреація, тут функціонують курорти для населення області, у всіх них є

лікарні, поліклініки. Ця галузь поступово перетворюється у містоформувальну в смт. Вишнівець та Микулинці.

Своєрідною базою розвитку м. Почаєва є паломництво та сакральний туризм, сільськогосподарська діяльність (виращування ягід та овочів), а м. Хоросткова – наука (розміщений дендропарк і виробничо-наукове об'єднання “Еліта”).

Для всіх поселень названого типу селищеформувальною галуззю є охорона здоров'я. Лікарні та амбулаторії розраховані на обслуговування не тільки жителів свого селища, але й навколишньої сільської місцевості. Але в умовах соціально-економічної кризи деякі з лікарняних закладів функціонували не на повну потужність внаслідок обмеженого фінансування їх діяльності. А населення селищ міського типу і сіл обслуговуються у районних та обласних медичних закладах.

Отже, міські поселення Тернопільської області можна об'єднати у такі функціональні типи (рис. 3.9):

1) *обласний центр* – багатофункціональне місто, адміністративний, промисловий, транспортний, культурно-освітній центр (м. Тернопіль);

2) *районні центри*:

а) багатофункціональні міста з відносно високим рівнем промислового виробництва та соціальної сфери, які виконують роль міжрайонних центрів обслуговування населення – Чортків, Кременець;

б) багатофункціональні містечка та селища, в яких зосереджені об'єкти соціальної сфери для обслуговування населення і господарства району, промисловість яких представлена 1–2 потужними підприємствами – Бережани, Бучач, Борщів, Терехів, Підволочиськ, Ланівці, Збарж;

в) містечка і селища, в яких є комплекс підприємств і установ сфери послуг районного значення, промислові функції майже не виражені через зупинку промислових підприємств – Козова, Шумськ, Монастирська, Зборів, Підгайці;

г) містечка, в яких поруч із комплексом установ районного значення містоформувальну роль відіграє рекреаційна сфера – Гусятин, Заліщики;

3) *центри обслуговування місцевого населення:*

а) одногалузеві промислові центри з відносно добре розвиненою сферою послуг – Заводське, Дружба, Велика Березовиця, Хоростків, Копичинці, Скалат, Скала-Подільська, Заложці;

б) селища, які втратили промислові функції і розвинули рекреаційну галузь – Почаїв, Микулинці, Вишнівець, Золотий Потік;

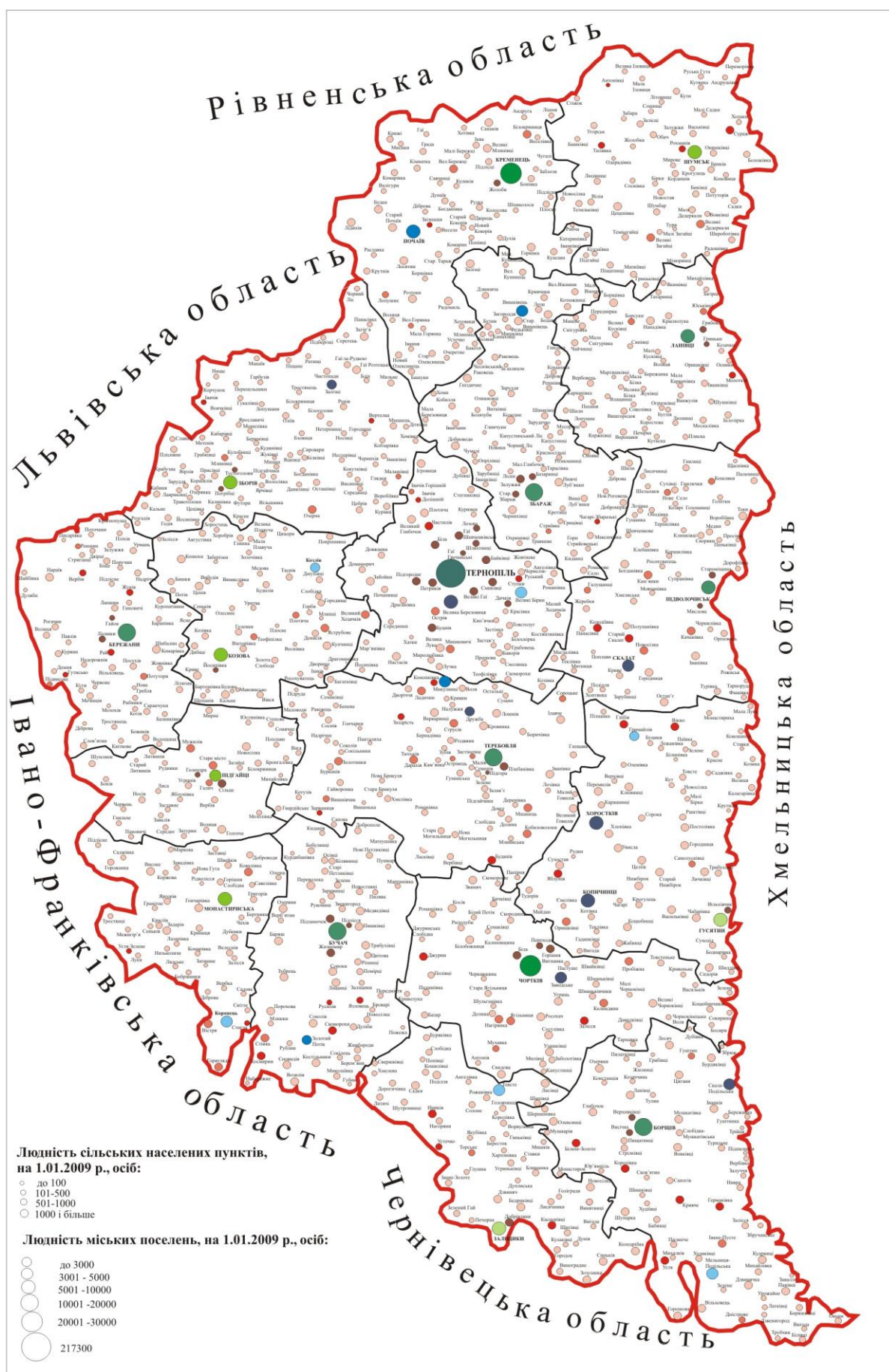
в) селища, в яких сфера послуг (торгівля, освіта, охорона здоров'я) виконує міжпоселенні функції – Великі Бірки, Коропець, Гримайлів, Мельниця-Подільська та ін.

Рівень розвитку функцій міських поселень, що виконують роль районних і місцевих центрів, визначений нами за методикою Ю. І. Пітюренка (1977) і Д. В. Ткача (1997). Він представлений у таблиці, кожна функція у якій подана у балах (табл. 3.9).

Найвищий рівень розвитку функцій у таких малих міських поселеннях, як містах Чортків, Кременець, Збараж та Заліщики, тоді як найнижчим він виявився у селищах міського типу Козлів, Коропець, Гримайлів, Заводське та Золотий Потік.

Нами встановлено взаємозв'язок між функціональним розвитком поселень і їх величиною (див. табл. 3.10). Кореляційні відношення між людністю і бальною оцінкою функцій визначаються за формулою Спірмена (див. п. 1.3) і має значення 0,86, що свідчить про пряму і значну залежність між показниками.

Велику групу поселень області складають сільські населені пункти. В сучасних умовах внаслідок змін у сільському господарстві та через ліквідацію переробних підприємств у сільській місцевості переважна більшість із них – це типово сільськогосподарські села. В них більшість

Рис. 3.9 Функціональні типи поселень Тернопільської області

Умовні позначення до рис. 3.9

Функціональні типи міських поселень:

- Обласний центр - багатофункціональне місто, адміністративний, промисловий, культурно-освітній центр

Районні центри:

- Багатофункціональні міста з відносно високим рівнем промислового виробництва та соціальної сфери; які виконують роль міжрайонних центрів обслуговування населення
- Багатофункціональні міста і селища, в яких зосереджені об'єкти соціальної сфери, районного значення, промисловість яких представлена 1–2 промисловими підприємствами;
- Міські поселення, в яких є комплекс установ сфери послуг районного значення, промислові функції не виражені через зупинку промислових підприємств;
- Міські поселення з комплексом установ соціальної сфери районного значення, в яких містоформувальну роль має рекреаційна сфера.

Центри обслуговування місцевого значення:

- Одногалузеві промислові центри з відносно добре розвинутою сферою послуг;
- Селища – рекреаційні центри;
- Селища, в яких сфера послуг виконує міжпоселенські функції.

Функціональні типи сільських населених пунктів:

- Приміські села;
- Сільські поселення із розвинутою рекреаційною сферою;
- Сільськогосподарські поселення, в яких є переробка сільськогосподарської сировини чи виробництво будматеріалів, сфера послуг має міжпоселенське значення, - центри первинних або кущових систем розселення;
- Сільськогосподарські поселення – центри первинних систем розселення і т. зв. периферійні села.

**Рівень розвитку функцій малих міських поселень
Тернопільської області, у балах***

Міста і селища міського типу	Функції						Загальна бальна оцінка
	адміністративно- управлінські	виробничо- організаційні	культурно-освітні	лікувально- профілактичні	торговельні	надання побутових та фінансових послуг населенню	
Бережани	35	69	28,5	26,5	59	24,6	242,6
Борщів	35	106	14	16	45,5	23,1	239,6
Мельниця- Подільська	10	34	2,8	4	2,5	2,6	55,9
Скала- Подільська	10	41	2,2	6	8,5	4,5	72,2
Бучач	35	96	27	6,5	26	14,2	204,7
Золотий Потік	10	12	2,5	5	3	5	37,5
Копичинці	10	30	6,9	8,5	11	4,8	71,2
Хоростків	10	55	9,1	5	10	10,4	99,5
Гусятин	35	82	14,6	14	23	10	178,6
Гримайлів	10	6	7,3	2,5	5,5	4	35,3
Заліщики	35	121	27,9	29	35	21,2	269,1
Товсте	10	17	7,8	4,5	10	8,4	57,7
Збараж	35	173	29	11	46,5	20,4	314,9
Вишнівець	10	24	7,3	4	5,5	3	53,8
Зборів	35	50	17,6	8,5	25	13,6	149,7
Залізці	10	29	2,5	5,6	3	4,6	54,7
Козова	35	60	14,6	11	26	14,8	161,4
Козлів	10	11	1,8	4	2	1,3	30,1
Кременець	35	151	34,2	15,5	57,5	24,5	317,7
Почаїв	10	33	7,6	6	5	5,8	67,4
Ланівці	35	91	16,1	8,5	22,5	11	184,1
Монастириська	35	66	9,6	8	16,5	9,3	144,4
Коропець	10	6	11,1	3,5	3	1,5	35,1
Скалат	10	32	7,3	4,5	10,5	3,8	68,1
Підволочиськ	35	115	18,3	11	57,5	16,2	253
Підгайці	35	41	12,6	6,5	11,5	9,7	116,3
Теребовля	35	118	24,9	14	24	14,6	230,5
Дружба	10	35	1,3	0,5	15,5	1,5	63,8
Микулинці	10	34	5,8	7	7	1,8	65,6
Велика Березовиця	10	64	2,3	1,5	20	5,9	103,7
Великі Бірки	10	31	10,3	0,5	11,5	1,3	64,6
Чортків	35	186	37,7	13,5	95	43,2	410,4
Заводське	10	13	4,3	0,5	5	2,5	35,3
Шумськ	35	53	11,8	6	13,5	9,3	128,6

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Таблиця 3.10

**Залежність між людністю міських поселень Тернопільської області
і рівнем розвитку їх функцій, 2009 р.**

Міста і селища міського типу	Ранг за людністю	Ранг за бальною оцінкою функцій	Різниця рангів	Квадрат різниці рангів	Результат за формулою Спірмена $r = 1 - \frac{6 \cdot \sum a^2}{n(n^2 - 1)}$
Тернопіль	1	1	0	0	$r=0,86,$ підтверджує високий рівень прямого зв'язку
Бережани	4	7	-3	9	
Борщів	8	8	0	0	
Мельниця-Подільська	23	28	-5	25	
Скала-Подільська	21	20	1	1	
Бучач	7	10	-3	9	
Золотий Потік	32	31	1	1	
Гусятин	17	12	5	25	
Копичинці	18	21	-3	9	
Хоростків	15	19	-4	16	
Гримайлів	33	33	0	0	
Заліщики	9	5	4	16	
Товсте	27	27	0	0	
Збараж	5	4	1	1	
Вишнівець	26	30	-4	16	
Зборів	14	14	0	0	
Залізці	31	29	2	4	
Козова	10	13	-3	9	
Козлів	34	35	-1	1	
Кременець	3	3	0	0	
Почаїв	13	23	-10	100	
Ланівці	11	11	0	0	
Монастириська	19	15	4	16	
Коропець	25	34	-9	81	
Підволочиськ	12	22	-10	100	
Скалат	22	6	16	256	
Підгайці	30	17	13	169	
Теребовля	6	9	-3	9	
Дружба	35	26	9	81	
Микулинці	24	24	0	0	
Велика Березовиця	16	18	-2	4	
Великі Бірки	28	25	3	9	
Чортків	2	2	0	0	
Заводське	29	32	-3	9	
Шумськ	20	16	-4	16	

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

жителів зайняті у сільськогосподарському виробництві, але переважно у індивідуальних селянських господарствах. У колективних і фермерських господарствах частка жителів сіл є не дуже великою (19% від усіх зайнятих у сільському господарстві).

Наявність у окремих із них майстерень для обслуговування і ремонту сільськогосподарської техніки чи автомобілів не впливає значно на, загалом, переважаючу зайнятість населення села у сільськогосподарському виробництві. Дещо більше людей зайняті у несільськогосподарських галузях у тих селах, де ще збереглися промислові підприємства (с. Новосілка Підволочиського району, с. Ковалівка Монастирського району, с. Струсів, с. Золотники, с. Кобиловолоки Терехівського району, с. Білокриниця Кременецького району, с. Нагірянкa Чортківського району, с. Мишковичі Тернопільського району, с. Озерна Зборівського району, с. Яструбове і с. Великий Ходачків Козівського району та ін.), їх ще називають агропромисловими селами. Таких сіл в області небагато (див. рис. 3.7), хоча в докризовий період вони становили 9% у структурі поселенської мережі. Зараз ми їх відносимо до сільськогосподарських поселень, позаяк більша частина працездатного населення в них зайнята в сільськогосподарському виробництві (підприємства мають по 5–20 працівників).

Серед сіл області певним чином відрізняються села, що знаходяться поблизу міст. У них значно вищий рівень забезпечення населення різноманітними послугами, вищий рівень зайнятості населення (внаслідок винесення до них з міст установ і підприємств оптової торгівлі і громадського харчування, переробних і будівельних підприємств тощо). Завдяки цьому люди мають вищий рівень життя через більші доходи, високий рівень благоустрою поселень (с. Біла, смт. Велика Березовиця, смт. Великі Бірки, с. Великі Гаї, с. Гаї Шевченківські, с. Великий Глибочок, с. Смиківці, с. Петрики, с. Підгородне та ін.), що знаходяться поблизу м. Тернополя. Це відображено у показниках зайнятості населення сіл Тернопільського району (табл. 3.11).

Розподіл найманих працівників за галузями господарства у сільських поселеннях Тернопільської області станом на 01.01.2009 р.*

Райони	Всього зайнятих	З них (%):				
		у промисловості	у будівництві	у транспорті та зв'язку	у сільському господарстві	у соціальній сфері
Бережанський	2218	11,2	2,3	9,1	7,3	70,1
Борщівський	1538	5,4	1,4	12	11,7	69,5
Бучацький	2407	4,3	0,4	12,7	10	72,6
Гусятинський	1563	11,8	2,2	6,8	26,8	52,4
Заліщицький	2352	0,4	0,6	4,5	36,2	58,3
Збаразький	2583	7,4	4,8	8,5	35,4	43,9
Зборівський	1851	5,4	1,6	0,6	7,1	85,3
Козівський	1811	11,2	0,8	4,4	16	67,6
Кременецький	3008	3,4	1,5	7,3	30,6	57,2
Лановецький	1957	0,6	2,2	5,9	21,1	70,2
Монастириський	1655	4,9	0,3	3,1	40,2	51,5
Підволочиський	2882	5,4	1,2	4,6	10,2	78,6
Підгаєцький	1154	0	0,6	3	33,5	62,9
Теребовлянський	3445	13,2	2,3	5,8	18,5	60,2
Тернопільський	8182	30,4	2,9	6,3	16,9	43,5
Чортківський	3801	2,6	3,2	12,2	23,5	58,5
Шумський	1266	0	1,8	9,7	0,7	87,8

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Отже, ці села під впливом міста набувають міського вигляду. У них дещо вищі показники природного приросту населення, ніж в інших сільських поселеннях, збільшується людність. Завдяки діяльності людей у несільськогосподарських галузях цих сіл і міста Тернополя, у приміських селах досить високий рівень зайнятості населення.

Жителі приміських сіл, на думку В. Кубійовича, що не працюють на землі, а у промисловості, в торгівлі, зайняті в інтелектуальних сферах діяльності, треба вважати ні сільськими, ані міськими [120, с. 470], при цьому дуже важливо встановити серед них міську і місцеву людність. Це, пропонує вчений, можна здійснити шляхом “докладного аналізу ландшафту міста і його околиць, його осадницьких і професійних відносин, зокрема професійних” [120, с. 470].

В окремих селах області все більше значення набуває рекреаційна діяльність внаслідок розміщення в них або цінних рекреаційних об'єктів (печера Кришталева у с. Кривче, дендропарк у с. Гермаківка, духовний центр греко-католицької церкви у с. Зарваниця, травертинові скелі у с. Рукомиш, бази відпочинку у с. Скоморохи, с. Касперівці та ін.) або збереження традиційних форм діяльності (с. Королівка Борщівського району), або місць проведення фестивалів (сmt. Коропець, с. Стіжок Шумського району, с. Чагарі Гусятинського району, с. Посухів Бережанського району та ін.), або місць розміщення санаторіїв (сmt. Гусятин, с. Конопківка Тербовлянського району, с. Яблунів Гусятинського району, с. Манюки Зборівського району, с. Петрики Тернопільського району).

Є села, де вже починає розвиватися сільський зелений туризм (с. Нирків Заліщицького району, с. Жуків Бережанського району, с. Личківці, с. Вікно Гусятинського району та ін.), але садиб небагато і поки-що у цих селах рекреаційна діяльність не охоплює значної кількості населення (у ній зайняті, як правило, члени однієї родини).

Внаслідок зменшення чисельності селян, що зайняті у виробничій сфері, у структурі зайнятості частка сфери послуг сильно збільшується, про що свідчать показники табл. 3.11. Ця кількість тим більша, чим більший населений пункт, чим центральніше його положення у первинній системі розселення. Зокрема, найвищою частка зайнятості у цій галузі є в сільських поселеннях Шумського, Зборівського та Підволочиського районів.

Серед сільських населених пунктів є такі, що виконують роль місцевих центрів і так звані периферійні поселення. До місцевих центрів відносяться: 1) села, в яких розміщений центр сільради; 2) села, в яких розміщені господарські об'єкти, що мають міжпоселенське значення (підприємства з обслуговування техніки, переробні підприємства, лікарні, школи, залізничні станції тощо). Ці села є центрами низових систем розселення: перші – первинних, другі – первинних і кущових.

У центрах первинних систем розселення (таких в області 580; Л. Заставецька, 2008) зосереджені господарські об'єкти, які обслуговують населення села і навколишніх периферійних сіл (як правило, невеликих). Тут забезпечуються щоденні потреби населення, здійснюється їх життєдіяльність.

Великі села відіграють роль центрів кущових систем розселення. Завдяки зосередженню в них більшого соціально-економічного потенціалу, ніж у навколишніх поселеннях, вони “притягують” останні за допомогою розселенських зв'язків. Серед них переважають зв'язки з обслуговування населення, поширені також виробничі і трудові, але вони за останні роки значно звузились. На території Тернопільської області нараховується 273 села-центри кущових систем розселення. Як показує дослідження, показники їхнього функціонального розвитку за останні десятиліття значно зменшились через ліквідацію у багатьох із них переробних підприємств, лікарень, закладів побутового обслуговування, тощо. Ті з них, в яких розвинені несільськогосподарські види діяльності, ще “утримують у сфері свого впливу” навколишні поселення, але із поліпшенням інформаційного обслуговування, розвитку транспорту і зв'язку, населення сіл все частіше звертається за послугами до районних і обласного центрів, де спектр цих послуг задовольняється повніше і ширше. Тому функції кущових центрів серед сільських поселень виконуються за сучасних умов все менше.

Отже, серед сільських поселень Тернопільської області можна виділити такі типи:

1) сільськогосподарські поселення – це переважно малі і середні села, в яких більшість мешканців задіяна у сільськогосподарському виробництві та сфері послуг місцевого значення:

а) центри сільрад із адміністративно-територіальними функціями;
б) так звані аграрні пункти – малі села, в яких розвинена переважно сільськогосподарська діяльність, елементи первинних систем розселення;

2) сільськогосподарські поселення, у яких є заклади і підприємства сфери послуг (освіти, охорони здоров'я, торгівлі, відпочинку)

міжпоселенного значення (так звані кущові центри) – це переважно великі села;

3) сільськогосподарські поселення, в яких є переробка сільськогосподарської сировини або виробництво будматеріалів, сфера послуг має внутрішньопоселенне або міжпоселенне значення; вони є центрами первинних або кущових систем розселення;

4) сільські поселення – рекреаційні центри;

5) приміські села – сільські поселення навколо міст, в яких діяльність населення пов'язана з забезпеченням потреб населення міста; у них більшість працездатного населення працює на підприємствах і в установах містах, там і задовольняє свої потреби у послугах; сільськогосподарська діяльність здійснюється переважно в індивідуальних селянських господарствах.

Переважна більшість поселень відноситься до першого типу (див. рис. 3.9). В умовах трансформації суспільства села, що відносяться до другого, третього і четвертого типів є поодинокими, а п'ятого типу – розміщені навколо м. Тернополя.

Такі райони, як: Чортківський, Кременецький, Терехівський, Підволочиський, Козівський та Бережанський відзначаються порівняно більшою кількістю сільських поселень другого та третього типів, а Борщівський, Буцацький та Заліщицький – четвертого типу. Найодноріднішими за функціональними типами сільських поселень є Підгаєцький, Шумський, Монастириський, Зборівський та Гусятинський райони (в них переважають села першого типу), рис. 3.9.

Зі зміною парадигми сільського розвитку, яка задекларована, а також у процесі проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні функції поселень будуть значно змінюватись.

Висновки до третього розділу

Процес розвитку поселень залежить від їх економічної та соціальної бази. Основою діяльності населення всіх сіл області, а також багатьох малих міських поселень є сільське господарство. Тому сучасні процеси у сільськогосподарському виробництві (зміна форм власності, відсутність підтримки державою реальних товаровиробників, зменшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та ін.) призводять до деградації сіл, їх знелюднення внаслідок негативних демовідтворювальних процесів, посилення міграційної мобільності сільських жителів, зниження показників рівня і якості життя. Це також стало причиною монофункціональності сіл – 90% сільських поселень регіону є сільськогосподарськими, тільки 4% – агропромисловими, 3% – приміськими, менше 3% – рекреаційні центри.

Кризові процеси у промисловості, що відбулися у міських поселеннях регіону, зумовили послаблення її ролі у функціонуванні цих поселень. Це відбулося через зменшення кількості підприємств та обсягу промислового виробництва, кількості зайнятих працівників. Особливо позначилося на цьому ліквідація великих машинобудівних підприємств, цукрових заводів, текстильного комбінату тощо. Створення малих промислових підприємств та реорганізація наявних відбувається дуже повільно і ще не впливає на посилення ролі промисловості у функціонуванні поселень. У таких містечках, як: Монастирська, Гримайлів, Товсте, Зборів, промисловість зовсім не присутня.

На зміну промисловості провідну роль у розвитку міських поселень займає сфера послуг, передусім ринкова інфраструктура, освіта, фінансово-кредитна діяльність, туризм, страхування та ін., завдяки чому міські поселення набувають рис так званих “ділових центрів”. Серед них – обласний центр із найскладнішою функціональною структурою, 17 – районні центри, 17 – міські ділові центри.

Функціональний розвиток поселень залежить від їх людності та соціально-економічної бази (показники кореляції 0,86 свідчать про високу і пряму залежність). Між економічним і соціальним розвитком міських поселень Тернопільської області існує помітний зв'язок (показник кореляції становить 0,67).

Мережа поселень регіону в сучасних умовах зазнає значних змін, але внаслідок властивості інерційності, яка характерна для розселення, ці зміни ще не є радикальними, вони за своєю інтенсивністю ще відстають від змін у економіці. Вони ще не зумовлюють значної трансформації мережі, але впливають на людність та структуру поселень (функціональну, територіальну, управлінську). Тому необхідна розробка заходів для збереження мережі поселень, попередження їх від подальшої соціально-економічної деградації.

РОЗДІЛ 4

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ АКТИВІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСЕЛЕНЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Тривала деградація сільських і малих міських поселень аграрно-промислових регіонів країни, посилення диспропорцій регіонального розвитку, що відбуваються з кінця ХХ ст., зумовлюють необхідність розробки заходів із стимулювання соціально-економічного розвитку населених пунктів. Подолання негативних тенденцій у розселенні, демографічному, соціальному і економічному розвитку поселень можливе тільки за умови проведення зваженої регіональної політики.

Сучасна регіональна політика має бути спрямована, згідно з “Державною стратегією регіонального розвитку на період до 2015 р.”, на досягнення економічного зростання регіонів, впровадження механізмів активізації використання їх ресурсного потенціалу. Загальні засади активізації розвитку регіонів викладені в Законі України “Про стимулювання розвитку регіонів”, “Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р.”, “Загальнодержавній програмі розвитку малих міст України”, у регіональних стратегіях соціально-економічного розвитку.

Ці документи передбачають здійснення заходів щодо надання підтримки населеним пунктам, створення умов для збереження і розвитку сільських поселень, сприяння підвищенню рівня доходів населення, державне регулювання демографічних процесів сільського розвитку, сприяння збільшенню зайнятості населення шляхом державної підтримки підприємництва тощо. Щодо Тернопільської області, як одного з депресивних регіонів, передбачається розробка програм подолання такої депресивності. Щодо міських і сільських поселень напрямки активізації економічного і соціального розвитку можуть бути дещо специфічними, однак у багатьох випадках розвиток сільських поселень необхідно розглядати у

тісному взаємозв'язку з міськими, позаяк вони завдяки соціально-економічним зв'язкам утворюють територіальні системи розселення.

4.1. Перехід до політики сільського розвитку як основа соціально-економічної активізації сільських поселень

У сучасних умовах трансформації суспільства відбулася зміна парадигм регіонального розвитку, зокрема розвитку сільських територій. Це пов'язано значною мірою з тим, що “через багаторічне ототожнення аграрного сектора та сільської місцевості, ліквідацію багатоукладності сільських поселень відбулось посилення деградації сільських територій, згорання їх традиційних функцій, занепад об'єктів соціальної інфраструктури” [11, с. 35]. Тому пошук шляхів стимулювання сільських територій потребує зміни концепцій сільського розвитку.

На зміну аграрно-галузевої парадигмі, коли розвиток сіл ототожнювався з сільськогосподарським виробництвом, поступово приходить концепція багатофункціональності села [90, с. 150]. Згідно з нею, для відновлення сіл, збереження їх від занепаду необхідний сталий розвиток виробничої бази, підвищення якості життя сільського населення, підвищення його життєвих стандартів. Така концепція передбачає як поліфункціональність сільських територій, так і їх різнопрофільність (економіка, рекреація, сфера послуг тощо), різноплановість сільської економіки та деаграризацію сільської місцевості.

Українські економісти В. Юрчишин та О. Онищенко трактують розвиток сільських територій як досягнення “чітко спрямованого і реально досяжного стратегічного майбутнього сільського господарства, села і селянства в інтересах кожного з них, усіх разом і країни в загальному” [158, с. 11]. При цьому визначальна роль відводиться селу, сільському соціуму, а не тільки сільському господарству, як це було донедавна. Тепер розвиток сіл

розглядається не тільки як результат дії аграрного сектора, а він виступає необхідною умовою успішного функціонування цього сектора. Через це подальший розвиток села необхідно розглядати з врахуванням сільського соціуму.

Як зазначав М. Барановський, при розробці механізмів стимулювання сільських територій потрібно “сільський соціум розглядати у широкому трактуванні, тобто з врахуванням їх духовної, культурної й етнічної особливості” [9, с. 144]. Важливим є також збереження сільських ландшафтів, підтримка соціальної освоєності території. Саме так розуміють сільський розвиток у розвинених країнах світу [197, с. 14].

У такому аспекті сільський розвиток базується на двох системах: 1) село і сільський соціум; 2) сільське господарство. Як зазначає І. Прокопа, головною передумовою подолання занепаду села є перехід до політики сільського розвитку [184, с. 59–66]. Напрями сільського розвитку мають охоплювати людські, господарські, інфраструктурні, фінансово-економічні та інші форми людської діяльності.

Українські економісти, які займаються питаннями зайнятості сільського населення (О. Амосов, О. Здоровців, Д. Богиня, М. Долішній, К. Якуба та ін.), пов’язують підвищення її ефективності і рівня продуктивності як із розвитком аграрної сфери, так і інших видів діяльності. Вони вважають, що сучасна аграрна політика не спроможна вирішувати проблеми розвитку мережі сільських поселень, подолання бідності сільських жителів. Тому все більше усвідомлюється необхідність проведення такої політики, яка б створила умови для комплексного розвитку сільських територій.

Про це йдеться у наукових дослідження українських географів В. Джамана (2003), О. Шаблія (2003), А. Доценка (2003), Я. Олійника і А. Степаненка (2003), М. Барановського (2005), П. Сухого (2005), М. Заячука (2005), М. Пістуна (2005). Вони наголошують не тільки на необхідності реструктуризації сільськогосподарського виробництва, але й на необхідності

розвитку переробної промисловості та соціальної інфраструктури у сільській місцевості.

4.1.1. Розвиток аграрної сфери економічної бази сіл.

Тривалий час провідну роль у розвитку сіл відігравала аграрна сфера. Ті процеси, що відбувалися в ній впродовж ХХ ст. (колективізація, ліквідація колгоспів і створення нових форм господарювання) і відбуваються й тепер, сприяли занепаду сіл, зменшенню їх людського і соціально-економічного потенціалів. Тому вдосконалення аграрної сфери розглядається зараз як важливий напрям розвитку сільських поселень.

Аграрний сектор в сучасних умовах представлений трьома видами господарств: 1) великотоварні підприємства; 2) селянські господарства товарного типу (фермерські); 3) індивідуальні селянські господарства споживчого типу. У Тернопільській області переважають особисті господарства населення, у їх володінні знаходиться 42,8% землі, близько 10% землі мають фермерські господарства, 2,8% – великотоварні сільськогосподарські підприємства. Про виробництво сільськогосподарської продукції у цих категоріях господарств свідчить табл. 4.1.

В області більшу частину продукції виробляють особисті господарства населення (61,3%), причому обсяги виробництва у цих господарствах постійно збільшуються. Водночас господарські підприємства поступово втрачають свої позиції щодо обсягів виробництва як рослинницької, так і тваринницької продукції. Серед таких господарств збільшується частка фермерських, але виробництво сільськогосподарської продукції в них ще незначне (2,5% від виробництва в області).

Дослідження показують, що селянські господарства в області, як і в Україні загалом, є засобом виживання сільських мешканців. Вони дуже обмежено формують економічну базу сільських поселень, але є основою життя і добробуту великої кількості сільських мешканців. Тому ці господарства заслуговують на підтримку з боку як держави, так і органів

місцевого самоврядування. Але, не зважаючи на те, що в Україні існує закон “Про особисте селянське господарство” (2003), ще відсутня підтримка таких господарств як з боку держави, так і органів місцевого самоврядування.

Таблиця 4.1

**Продукція сільського господарства
за категоріями господарств, у 2009 р., у порівняних цінах 2005 р.,
млн. грн ***

	усього	відсотків до загальної кількості
Усі категорії господарств	3105,0	100,0
Сільськогосподарські підприємства	1124,0	36,2
у тому числі фермерські господарства	77,6	2,5
Господарства населення	1903,4	61,3

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Забезпечення таких господарств технікою, створення можливостей для реалізації надлишкової сільськогосподарської продукції та інші заходи можуть сприяти підвищенню продуктивності праці в таких господарствах, збільшенню доходів селян від праці в особистих господарствах. Особливо це актуально для малих сіл області, які знаходяться на межі деградації.

Досвід постсоціалістичних європейських країн, де вже відбулись реформи у сільському господарстві, свідчить про те, що належний рівень розвитку і фінансової забезпеченості можуть мати ті індивідуальні селянські господарства, у володінні яких є щонайменше 15–20 га сільськогосподарських угідь [25, с. 39]. На території області ще є понад 27,4% індивідуальних селянських господарств із земельними наділами, що є меншими від встановлених. Тому важливим напрямком реформування діяльності таких господарств є їх кооперація. Це дасть можливість краще забезпечити господарства паливом, мастильними матеріалами, сільськогосподарською технікою, засобами транспортування продукції, її реалізації на ринку тощо. Сільськогосподарські кооперативи – це особливий тип підприємств, створений добровільним об’єднанням своїх капіталів та зусиль сільськогосподарських виробників, які одночасно є і власниками і

клієнтами, залишаючись при цьому самостійними господарюючими суб'єктами [35, с. 375].

У Тернопільській області необхідні реформування і подальший розвиток великотоварних сільськогосподарських підприємств. Як свідчить досвід Польщі та інших східноєвропейських держав, такі господарства позитивно впливають на розвиток сільської місцевості, а саме [25, с. 39]:

- 1) сільське населення, що в них працює, має стабільні доходи;
- 2) збільшуються доходи інших мешканців сіл за рахунок ефективності використання сільськогосподарських земель;
- 3) господарства можуть взяти певні зобов'язання з утримання об'єктів сільської соціальної інфраструктури;
- 4) забезпечується утримання соціального контролю над територією. Крім цього, на основі створення промислових підприємств на базі переробки сільськогосподарської сировини збільшується рівень доходів сільського населення і надходження у бюджет села.

Особливої уваги потребують фермерські господарства. Середній розмір сільськогосподарських угідь у користуванні одного фермерського господарства зріс з 15,3 га у 1996 р. до 93,8 га у 2009 році, тобто у 6 разів. На сьогодні 85,3% сільськогосподарських угідь, які знаходяться у користуванні фермерських господарств взяті в оренду, основну частину серед яких займають земельні частки (паї). Необмежене використання оренди земельних паїв призвело до створення в області, разом з іншими, 11 великих фермерських господарств з площею сільськогосподарських угідь більше 1000 га. Станом на 01.01.2009 р. в регіоні налічувалося 94 фермерські господарства з площею землі у користуванні до 5 га. Найбільше фермерських господарств у Тернопільській області із площею землі від 5 до 50 га, які складають 62% від загальної кількості фермерських господарств. Однак, 83% усієї площі сільськогосподарських угідь зосереджена у великих фермерських господарствах із площею землі понад 500 га, що складають лише 15,1% загальної кількості фермерів.

Ними отримано 35,4 млн. грн. чистого прибутку (що майже у два рази більше показника 2006 року). Рівень рентабельності від усієї діяльності у фермерських господарствах зріс із 23,4% у 2006 р. до 32,4% у 2009 р. Кількість збиткових підприємств склала 21,7%, ними отримано 0,6 млн. грн збитку, що складає лише 44% від попереднього року.

Деякі фермерські господарства збільшили свої прибутки за рахунок надання платних послуг, як із обробітку землі, так і з ремонту техніки, а також виконанням інших робіт. За рахунок цих робіт фермери збільшили свій дохід у 2009 р. на 2,6 млн. грн. Із загальної кількості фермерських господарств 58 займалися, крім виробництва сільськогосподарської продукції, ще і додатковими видами економічної діяльності, а саме: 29 – виробництвом харчових продуктів, 14 господарств надавали транспортні послуги, 12 – займалися торгівлею тощо.

Основним джерелом доходу для фермерських господарств є вирощування та реалізація продукції рослинництва, зокрема зернових. У загальному обсязі валової продукції, виробленої фермерськими господарствами на частку рослинництва припадає 95%. У 2009 р. під зернові та зернобобові культури було відведено 74% усієї посівної площі в цієї категорії господарств, під технічні культури – 23% посівних площ, на усі інші сільськогосподарські культури припадає лише 3% усієї посівної площі фермерських господарств.

У загальному обсязі виробництва окремих культур всіма категоріями господарств, частка фермерських господарств залишається незначною, зокрема зернові та зернобобові 8%, цукровий буряк – 7%, картопля – 2%. Невелика частка продукції фермерських господарств також у загальному виробництві аграрної продукції серед сільськогосподарських підприємств. Проте, основна кількість картоплі у цієї категорії господарств виробляється саме фермерами. Тваринницька галузь залишається збитковою для більшості фермерів (лише 7% фермерських підприємств зайняті у цій галузі).

За сучасних умов, як відзначає П. Сухий, дуже важко передбачити, яка складеться структура сільського господарства. Але це буде “структура, що складається з дрібних і сімейних господарств, великих фермерських господарств корпоративного типу, різноманітних кооперативів і об’єднань орендарів, що виникнуть на основі існуючих колективних господарств” [214, с. 136]. Їх базою стане поселенська мережа; невеликі за людністю села можуть бути основою сімейних ферм, але вони розвиваються повільно через невеликі доходи селян. Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва є важливим чинником “закріплення” людей у селах, запорукою стабілізації людності поселень.

Для Тернопільської області, як і кожного регіону України, важливо забезпечити оптимальне поєднання та рівноцінно залучити до сільськогосподарського виробництва всі типи господарств. У цьому велика роль органів місцевої влади. Саме за їхньою участю у селах має бути здійснена концентрація власності в руках ефективного виробника, створення умов для продуктивної зайнятості сільського населення. Перші кроки до укрупнення господарств вже зроблено: за останні роки відбувається зосередження землі в руках великих землевласників. Вже ведеться робота з організації великих молочних і відгодівельних комплексів у селах Осівці, Заривинці, Медведківці Бучацького району, з відгодівлі свиней у Підволочисьькому районі.

Стимулювання розвитку аграрного сектора відбувається через фіксовану підтримку держави. Однак дослідження українських економістів свідчать, що державні дотації сільського господарства не завжди дають позитивний результат: при значних фінансових вливаннях в аграрну сферу відбувається подальша деградація сіл, субсидування сільського господарства більше псує (розбещує), ніж стимулює, розвиток аграрного сектора [199, с. 189]. Тому вони більше схиляються до способу підтримки аграрного сектора, який існує в країнах Євросоюзу, по лінії: “активна підтримка цін на агропродукцію – традиційна підтримка сільськогосподарського виробництва

– підтримка розвитку сільських територій”. Отже, державну підтримку необхідно надавати не сільському господарству, а вкладати бюджетні гроші у наукомісткі технології, розвиток сфери послуг та розвиток несільськогосподарських видів діяльності на сільських територіях. Тобто, держава має підтримувати аграрну сферу у комплексі із сільським розвитком загалом. У селах має бути створена нова сільська економіка, у складі якої повинні тісно поєднуватись аграрні і неаграрні види діяльності.

Важливу роль у розвитку сільських поселень відіграватимуть філії великих компаній, які є конкурентноздатними у ринковому середовищі. Це, перш за все, ті, які можуть надавати послуги з агробізнесу, ремонту сільськогосподарської техніки і автомобілів. Активізації соціально-економічного розвитку сіл можуть сприяти новітні технології внаслідок розширення інформаційної бази господарств набудуть чинності виробничо-наукові інформаційні центри.

4.1.2. Розвиток неаграрних видів діяльності в сільських поселеннях.

Виходячи з поліфункціональності населених пунктів, засоби стимулювання їх розвитку мають охоплювати різноманітні види діяльності. Одними з таких, поруч із сільськогосподарською діяльністю, є неаграрні види. Доцільність їх розвитку була доведена ще у середині ХХ ст. і вже тоді, а особливо у 70-і роки було створено в селах малі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини і виробництва будматеріалів, майстерні з ремонту сільськогосподарської техніки та ін. У часи загальної економічної кризи малі підприємства, що не мали збуту продукції, збанкрутували. Тепер постає проблема створення (відродження) несільськогосподарських видів діяльності. Диверсифікація сільської економіки, що відбувається за рахунок розвитку неаграрних видів діяльності, сприятиме вирішенню низки проблем сільських територій, кращому використанню людського потенціалу, збільшенню рівня життя громадян [225, с. 125].

Позитивний вплив неаграрних видів діяльності на поліпшення умов і якості життя селян полягає, передусім, у тому, що вони розширюють сферу зайнятості населення, дають селянам додатковий заробіток та можуть вплинути на стабілізацію соціально-економічного розвитку села і скоротити міграцію сільського населення до міст і за межі країни. Ці види діяльності дадуть можливість працевлаштувати значну кількість незайнятого населення. Адже показник рівня економічної активності сільського населення віком від 15 до 70 років, за даними Держкомстату України, зберігає тенденцію до зростання і становить 65,1% (найвищий у віці 30–50 років (84,2–83,4%)).

Поряд із зниженням рівня безробіття, розвиток неаграрних форм діяльності дає можливість позбутися ще кількох важливих економічних і соціальних проблем, а саме [126, с. 118]:

а) зменшиться соціальна напруга у суспільстві, що викликана різкою диференціацією доходів;

б) завдяки підвищенню зайнятості зросте купівельна спроможність селян, а за рахунок цього збільшиться обсяг споживання сільськогосподарської і промислової продукції, соціальних послуг;

в) збільшаться надходження до сільських бюджетів, що дасть змогу формувати бюджети розвитку, а не проїдання;

г) підвищення зайнятості збільшує доходи населення, які можуть бути інвестовані у соціальну інфраструктуру, у сферу надання платних послуг.

Несільськогосподарські види діяльності у селах дозволяють зменшувати рівень бідності населення, підвищуючи його доходи. Вищий ступінь диверсифікації сільської економіки зменшує залежність доходів від сільськогосподарської діяльності, які визначаються мінливими цінами на сільськогосподарську продукцію, врожайністю культур та ін.

Впровадження нових форм і видів виробничої діяльності у селах регіону має здійснюватись, виходячи із ресурсного потенціалу території (людського, поселенського, природного та ін.), особливостей розміщення поселення, з врахуванням традиційних занять його жителів, їх кваліфікації і

бажання. Для Тернопільської області це може бути переробка сільськогосподарської сировини, виробництво будівельних матеріалів, зелений (аграрний і екологічний), сакральний, спортивний та інші види туризму, підприємництво у сфері послуг, розвиток народних промислів та ін.

Однією з форм неаграрних видів діяльності є переробка сільськогосподарської сировини. Тому важливими є створення так званих інтегрованих ланок “виробник сільськогосподарської продукції – переробник – реалізатор” із відповідним паритетним поділом отриманих прибутків.

Зараз у селах області є понад 100 підприємств із виробництва продуктів харчування, тари, будматеріалів, деякі з них відомі далеко за межами області (“Добра вода” у с. Млинівці Зборівського району, підприємства з розливу мінеральної води у с. Глібів Гусятинського району, спиртзаводи у с. Ковалівка Монастирського району, с. Новосілка Підволочиського району, с. Зарубинці Збараського району, с. Кобиловолоки Теремовлянського району, с. Нагірянкa Чортківського району, с. Мишковичі Тернопільського району та ін.). Але більшість підприємств – це невеликі підприємства з переробки м’яса, виробництва круп’яних, кондитерських і хлібобулочних виробів. Розширення мережі малих підприємств у сільській місцевості дозволить рівномірніше впродовж року зайняти сільське населення, забезпечити його товарами народного споживання.

У регіоні є сприятливі умови для розвитку сільського зеленого туризму: невисокий рівень забруднення довкілля, густа річкова і ставкова мережа, велика кількість природних заповідних об’єктів та пам’яток історії і культури у сільській місцевості. Такі умови є на всій території області, але найбільше – у мальовничих територіях Опілля, Медоборів, Кременецького горбогір’я та Придністров’я. В них своєрідні форми рельєфу поєднуються із залісненими територіями, густою гідромережею, своєрідним мікрокліматом. Саме в них сільське господарство в агрооселях може бути однією з атракцій для міських жителів. Для області, де переважає сільське населення, а жителі міст ще не втратили зв’язку з сільською місцевістю (мають родичів, дачні

ділянки), зелений туризм може мати обмежений розвиток через незначний внутрішній попит. Але ця галузь може бути зорієнтована на зовнішнього (з-за меж області) споживача. Це можна здійснити за рахунок належного облаштування садиб, розвитку транспорту, соціальної інфраструктури, реклами тощо.

Розвиток сільського зеленого туризму є привабливим для сільського населення завдяки низьким капіталовкладенням і низькому підприємницькому ризику. Господар агрооселі, займаючись туризмом, може забезпечити роботою як членів своєї родини, так і ще 8–10 осіб у торговельному і транспортному обслуговуванні тощо. Це дозволяє збільшити прибутки сільських жителів, підвищити їх рівень життя.

На території Тернопільської області ще небагато облаштованих садиб для сільського зеленого туризму – садиба “Вікторія” у с. Нирків Заліщицького району, садиби у м. Збараж, у м. Почаїв Кременецького району, с. Личаківці і с. Вікно Гусятинського району, с. Жуків і с. Куряни Бережанського району та ін.

Але вже створено прогресивне організаційне утворення у Бережанському районі – кластер сільського зеленого туризму. Задля сприяння розвитку цього виду туризму в сільській місцевості і організації та проведенні заходів, які популяризують села області у Бережанському районі, власники агросадиб об’єднались у громадську організацію-кластер сільського зеленого туризму “Мальовнича Бережанщина”. Ідеєю створення цього кластеру є сприяння розвитку туризму в сільській місцевості, задоволення та захист законних економічних, соціальних, творчих, національно-культурних та інших спільних інтересів своїх членів [40, с. 66]. Задля досягнення зазначених цілей визначено основні види діяльності кластеру “Мальовнича Бережанщина”, зокрема: участь у розробці програм та проектів розвитку туризму; організація і проведення заходів, які популяризують села Бережанщини як рекреаційну зону; визначення потреби в спеціалістах та професійно підготовлених кадрах для сільського туризму;

правовий захист членів організації; формування культури в галузі сільського туризму; поширення набутого досвіду, організація виставок, ярмарок, конференцій, фестивалів та інших культурно-масових заходів; презентація Бережанщини як туристичного району на міжнародних і внутрішніх виставках, ярмарках; об'єднання можливостей та потужностей партнерів, створення єдиного туристичного продукту; участь у грантових програмах.

Переваги створення кластеру суб'єктів господарювання сільського туризму полягають у тому, що із розрізнених підприємців – власників садиб, місцевих майстрів, представників сфери послуг, громадськості та місцевого самоврядування тощо – утворюються об'єднання, які шляхом координації спільних зусиль створюють та реалізують туристичний продукт сільського туризму, що зрештою веде до всебічного розвитку села за рахунок ефективного використання ресурсів [40, с. 67].

Окрім умов для розвитку сільського зеленого туризму в області є унікальні природні карстові печери (таких понад 100) у Борщівському, Чортківському і Гусятинському районах. Вони є об'єктами зацікавлення не тільки професійних спелеологів, але й широкого загалу туристів. Належне облаштування окремих печер для відвідувачів, створення поблизу них закладів розміщення та харчування, торгівлі тощо дозволить також отримати деякі прибутки жителям навколишніх сіл, підвищити рівень їх зайнятості.

Зосередження на території області унікальних природних об'єктів – каньйону р. Дністер, геологічних відслонень у с. Трубчин, що мають світове значення, а також мальовничих ландшафтів, історико-культурних пам'яток (замки і палаци, археологічні пам'ятки тощо) роблять наш край перспективним для розвитку туризму. А розміщення мінеральних вод у селах Тереховлянського (с. Конопківка, с. Настасів) та Гусятинського (с. Глібів) районів роблять ці села перспективними щодо розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації. Те саме стосується і с. Більче-Золоте Борщівського району, с. Скоморохи Буцацького району, с. Буданів Тереховлянського

району, в яких цим видом діяльності вже тривалий час займається значна кількість населення.

Сприяє розвитку туристичної діяльності у селах області і наявність сакральних об'єктів: старовинних церков і костьолів, монастирів. Особливо виділяється у цьому плані с. Зарваниця Терехівського району, де знаходиться духовний центр української греко-католицької церкви. Розбудова цього центру, що відвідують тисячі прочан, сприяла розвитку в селі об'єктів соціальної інфраструктури, підвищенню доходів селян від обслуговування прочан.

Розвиток різних видів туристичної діяльності у селах не тільки підвищить фінансове забезпечення їх функціонування, але й сприятиме поліпшенню їх санітарного стану, транспортного і побутового обслуговування у сільських поселеннях. Це також є частиною внутрішніх джерел інвестицій для розвитку сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня життя мешканців села.

Досвід європейських країн, де зелений туризм функціонує (Польща, Угорщина, Румунія та ін.) вже досить давно, свідчить про те, що для його розвитку необхідно створити дієвий податковий механізм, який сприяв би залученню до цієї діяльності тих людей, які вміють надавати послуги, вміло господарюють на своїх садибах. А також необхідна реклама таких садиб, щоб люди з інших регіонів України прагнули відпочивати у нашому регіоні, який за мальовничістю ландшафтів і гостинністю людей не поступається Карпатам (зараз там цей вид туризму розвивається швидкими темпами).

Створення консультаційних центрів для розвитку сільського зеленого туризму, а також забезпечення системи підготовки фахівців з менеджменту та маркетингу, є важливими напрямками підготовки організаційної бази сільського зеленого туризму у регіоні.

У межах сільської місцевості Тернопільської області ще збереглися народні обряди, звичаї, традиції, що формують духовну культуру українського народу, тут також є значні подієві ресурси (місця проживання і

перебування видатних людей, місця військових та інших історичних подій, тощо). Це також сприяє розвитку поруч із сільським зеленим і пізнавального та інших видів туризму (фестивального, ностальгійного, наукового та ін.).

Вже постійними в області стали щорічні фестивалі “Дзвони Лемківщини”, “У нашому краї цвітуть вишиванки”, “Коропфест” у селах області, на які з’їжджаються тисячі людей з України та з-за кордону.

Розвиток різних видів туризму не тільки підвищить рівень життя селян у пунктах зосередження туристичного об’єкта, але й вздовж доріг, де розміщуватимуться заклади харчування і розміщення, заправки тощо.

Відродження малих переробних підприємств і розвиток туризму у селах дозволить підвищити рівень зайнятості селян впродовж року, збільшити їх доходи.

Важливою галуззю, що може активізувати розвиток сільських поселень області, збільшити доступність поселення до інших поселень, є транспорт та зв’язок. Для успішного функціонування населеного пункту необхідне регулярне сполучення його із сусідніми селами, районними і обласними центрами. Ця проблема в області є досить гострою для так званих периферійних сіл, а особливо малих (найбільше таких сіл у Шумському, Кременецькому, Зборівському, Бережанському і Монастириському районах). Необхідне налагодження регулярного транспортного сполучення між всіма поселеннями цих районів, поліпшення стану автомобільних доріг. У селах ще недостатній рівень забезпечення засобами стаціонарного зв’язку (48 апаратів на 100 сімей), але він повною мірою компенсується розвитком мобільних видів зв’язку.

Ще однією галуззю, яка має істотне значення і в якій зайнята значна частина мешканців сільської місцевості, є сфера послуг. Розміщення її закладів загалом відповідають розселенню жителів у населених пунктах, найбільше це стосується торгівлі, первинних закладів медичного обслуговування та освіти. Водночас, в окремих районах лікарняні заклади у селах відсутні взагалі (Підгаєцький, Лановецький, Шумський, Кременецький

райони), а в окремих селах (переважно з людністю до 100 жителів) відсутні й фельдшерсько-акушерські пункти. Трансформація сфери охорони здоров'я у сільській місцевості повинна відбутися шляхом збільшення кількості лікарняних і амбулаторних установ, які повинні бути у всіх великих селах для обслуговування жителів свого і навколишніх населених пунктів.

Значного поліпшення вимагає і система дошкільних закладів. Зараз у сільській місцевості функціонує 377 дошкільних закладів, якими охоплено 27% дітей відповідного віку (в області – 43%, у міських поселеннях – 63%). Найменший рівень забезпечення дитсадками у селах Кременецького і Зборівського районів (менше 10% дітей), Бережанського, Шумського і Збараського районів (близько 15%). Створення нових і відновлення колишніх дитсадків у селах області сприятиме підвищенню рівня зайнятості сільського, передусім жіночого населення.

Певна частина жителів сіл зайняті у торгівлі. Вона тим більша, чим більше поселення, особливо значна у приміських селах, куди винесені з міст оптові бази, торговельні центри, ринки.

Соціальна інфраструктура у сільській місцевості зазнає значних змін у процесі здійснення адміністративно-територіальної реформи. Вона має бути реформована згідно зі зміною територіальної організації розселення у регіоні. Як зазначає Л. Шевчук, “на зміну ступінчастій територіальній організації цієї галузі поступово прийде організація логістично-мережевої структури видів обслуговування, що орієнтуватиметься на потреби верств населення з різним рівнем доходів” [253, с. 66].

Це стане можливим у суспільстві з ринковою економікою, за умови вдосконалення його геопросторових форм організації, що може бути досягнуто внаслідок його адміністративно-територіального реформування. При цьому органи державної влади і місцевого самоврядування повинні здійснювати стимулювання розвитку неаграрних видів діяльності в селах, спрямовувати ресурси на розвиток несільськогосподарської зайнятості не в ті сільські поселення, які мають потенціал зростання, а у депресивні, що мають

низький рівень підготовки робочої сили, недосконалі умови для переробки продукції та маркетингу [126, с. 118]. Таким чином, територіальні громади поступово перетворюються у так звані соціальні кластери, що забезпечуватимуть належний рівень обслуговування людей на території громади та приблизно однаковий рівень життя її мешканців.

4.2. Напрямки активізації економічного і соціального розвитку міських поселень

Вивчення сучасної економічної і соціальної бази міських поселень, знаючи особливості трансформації їх функціональної структури і зміни людності, може стати основою для вироблення основних засад їх подальшого соціально-економічного розвитку. Ці засади передбачають, насамперед, комплексність у розвитку міських поселень. Вона, як зазначає А. Степаненко, передбачає “взаємообумовлений і пропорційно взаємозв’язаний розвиток міста як єдиного цілого, що забезпечує зв’язок і єдність в розвитку його елементів” [208, с. 10]. Основними його компонентами є населення, виробництво, соціальна сфера і навколишнє середовище. Всі вони взаємодіють між собою, забезпечуючи розвиток міста.

Розвиток міських поселень як цілісних систем відбувається в сучасних умовах у напрямі трансформації їх функцій, які визначаються рівнем розвитку і структурою їх економічного і соціального (в тому числі, демографічного) потенціалів (див. п. 3.1 і п. 3.2).

За сучасних умов найважливішим завданням є активізація розвитку економічної бази міст. Його розв’язання значною мірою залежить від структурної перебудови цієї бази, від оптимізації всього господарського комплексу міста. Перебудову галузевої структури міст доцільно здійснювати, як вважає А. Степаненко, як шляхом прискореного розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, так і методом ліквідації

неперспективних підприємств, згоранням застарілих виробництв і зміною їх спеціалізації [208, с.10].

Про це для Тернопільської області йдеться у науковій розробці Д. Ткача (1997). У ній він встановив проблеми активізації економічного і соціального розвитку малих міських поселень, що виникли наприкінці ХХ ст., запропонував шляхи розв'язання таких проблем. Але внаслідок того, що науково обґрунтовані пропозиції залишились поза увагою економістів та управлінців, деструктивні процеси в економіці міст відбувалися дуже швидко, змінюючи функціональну структуру міст зовсім в неоптимальному напрямку. Це виявилось в тому, що на зміну багатофункціональності в розвитку економічної бази міст приходять їх монофункціональність.

Особливо це стосується малих міських поселень, які становлять основу мережі міського розселення в регіоні. Значною мірою це зумовлено ліквідацією великих промислових підприємств, яка відбулася у період економічної кризи. Це, передусім, підприємства машинобудування, які не вдалося перепрофілювати на випуск необхідної продукції, перевести на форми господарювання, які характерні для ринкової економіки. Недостатні кошти, брак новітніх технологій та причини організаційного характеру призвели і до занепаду підприємств інших галузей промисловості. На зміну великим підприємствам приходять малі і середні, але їх концентрація ще не відзначається гнучкістю і різноманіттям організаційних форм, хоча вони вже становлять в окремих містах важливу складову економічної бази. Так, із 909 малих промислових підприємств 292 розміщені у м. Тернополі (33,5% від усіх промислових підприємств міста), переважна їх більшість у харчовій та деревообробній промисловості.

Малі міста і селища міського типу розміщені у сільськогосподарських зонах, де виробляється значна кількість сільськогосподарської сировини, знаходяться родовища будівельних матеріалів. Тому активізація економічного розвитку таких поселень має бути пов'язана із переробкою цієї сировини. Невеликі переробні підприємства (консервні заводи, хлібопекарні,

цегельні, м'ясопереробні і молокопереробні підприємства) можуть бути розміщені у кожному міському поселенні.

Потребують реконструкції і модернізації підприємства, які існують. Це стосується, передусім, цукрових і спиртових заводів, підприємств легкої промисловості, будівельних матеріалів тощо. Створення і реконструкція підприємств пов'язані з тим, що дані населені пункти, маючи сприятливі транспортні умови, водні ресурси, резервні території для забудови, певну соціальну інфраструктуру, потребують менших затрат в освоєнні ресурсів, ніж великі міста. В останніх, за підрахунками В. Поповкіна, на створення нових робочих місць необхідно витратити на 20–50% капіталовкладень більше, ніж у малих містах [178, с. 21].

Важливим чинником соціально-економічного розвитку поселень регіону є інноваційна діяльність. Вона має значний потенціал, передусім науково-технічний, але за останні роки він дещо зменшується. При збільшенні кількості працівників із науковими ступенями (з 1990 до 2009 р. – на 15 %), зменшується кількість організацій і людей, що виконують науково-технічні роботи. Основним джерелом фінансування при цьому залишаються власні кошти підприємств, чисельність їх зменшується (за 2000–2009 рр. на 47%).

Необхідними є переорієнтація економіки районів на інноваційну модель розвитку, інтеграція науково-інтелектуального потенціалу області у виробничу і невиробничу сферу, механізм впровадження дослідно-конструкторських розробок у практичну діяльність окремих підприємств. У кожному районі та м. Тернополі, враховуючи специфіку їхнього потенціалу, потрібно визначити “точки зростання”, насамперед у виробництві конкурентоспроможної високотехнологічної продукції, створення високотоварних сільськогосподарських комплексів, розвитку середніх та малих підприємств, особливо у сфері сервісного обслуговування, туристично-рекреаційного бізнесу тощо [213].

Серед промислових підприємств області інноваційною діяльністю займається тільки 16 підприємств, найактивніше впроваджують інновації підприємства обробної промисловості, передусім легкої (25%).

Важливою галуззю, яка буде впливати на активізацію соціально-економічного розвитку міських поселень, є туризм. Розміщення на території області близько 20 старовинних містечок (Теребовля, Кременець, Шумськ, Микулинці, Бучач, Бережани, Вишнівець, Скалат, Збараж, Зборів та ін.) з їх цінними історико-культурними ресурсами (палаці, замки або їх руїни, цвинтарі, церкви, костьоли, місця розкопок тощо) робить їх неповторними об'єктами пізнавального, наукового, сакрального, сентиментального туризму. Концентрація у м. Тернополі основних об'єктів історії і культури області, а також щорічні фестивалі (дитячий музичний фестиваль “Кришталевий жайвір”, фестиваль козацької пісні “Байда”, всеукраїнський фестиваль “Цвіт вишиванки”, всеукраїнський релігійний фестиваль “О, мати Божа, О, Райський Цвіте”, рок-фестиваль “Нівроку”), наявність красивого ставу приваблюють до міста відвідувачів з усієї області та з-за її меж. Місцями фестивального туризму можуть стати м. Зборів (фестиваль “Зборівська битва”), м. Борщів (фестиваль борщу і вишиванки) та ін.

Заклади оздоровчо-відпочинкового туризму є у смт. Микулинці і Гусятин, їх потрібно розширювати і реконструювати, щоб надавати людям різноманітні послуги на високому рівні.

Містом сакрального туризму поступово стає м. Почаїв, де розміщена Лавра, яка займає друге місце (після Київської) за значенням в православній церкві. Розвиток туризму, активізує роботу багатьох галузей сфери послуг, передусім, готельного і ресторанного господарства, торгівлі, а це зумовить підвищення рівня зайнятості населення міст та навколишніх сільських поселень. Зараз у містах області є 36 готелів, з них – 9 у м. Тернополі. Майже у всіх районних центрах і в окремих селищах міського типу є готелі, відсутні вони поки-що у містах Зборів, Підгайці, Монастирська. Багато з готелів у містечках області ще не відповідають вимогам, що ставляться до подібних

закладів, вони розміщені у пристосованих приміщеннях і нездатні забезпечити високий рівень надання послуг. Готелі мають площу 4,3 тис. одноразових місць, їх відвідує близько 7,2 тис. осіб. Тільки у 9 з них є автостоянки, у 18 – кафе, бари чи ресторани, у 7 – заклади торгівлі. Тому коефіцієнт використання місткості готелів невисокий – 0,23 по області загалом (від 0,01 у Шумську до 1,12 – у Заліщиках).

Розбудова готельного господарства внаслідок активізації різних видів туризму в області буде одним зі шляхів активізації соціально-економічного розвитку міст і селищ міського типу області. Для реалізації туристичної діяльності необхідна також розбудова соціальної інфраструктури у містах, поліпшення стану міжміських і внутрішньо міських шляхів, житлового фонду, систем водо-, газо- і енергопостачання міських поселень, належне облаштування шляхів закладами туристичної інфраструктури (мотелі, кемпінги, нафтові і газові заправки, сервісні зони, кафе тощо). Важливим є також налагодження регулярного транспортного сполучення між всіма містами і селищами області.

Важливу роль у розбудові соціальної сфери області відіграватимуть малі підприємства. Ще недостатньо таких підприємств у малих містах області. Підприємства у сфері торгівлі, громадського харчування, матеріального постачання, видавничої діяльності розміщені переважно в обласному і районних центрах, вони майже повністю задовольняють потреби жителів цих міст у своїх послугах. Але ще недостатньо розвинені підприємства, що виробляють товари народного споживання (продукти, одяг, взуття тощо). Значні перспективи має також створення невеликих (але з сучасним оснащенням) підприємств для ремонту сільськогосподарської техніки і автомобілів, для виробництва запчастин до них. Це значною мірою задовольнило б потреби аграрної сфери та автомобілістів в інфраструктурних послугах, а молоді – у кваліфікованій праці.

Для всіх міських поселень області важливою проблемою є розширення видового складу послуг, що надаються населенню об'єктами соціальної

сфери. З цією метою організуються кооперативи, організовується індивідуальна підприємницька діяльність людей.

Для деяких міських поселень Тернопільської області існують певні екологічні обмеження розвитку. Це, передусім, стосується м. Тернополя, що для подальшого розвитку потребує додаткової території (близько 1200 га). У місті є також нерозв'язаною проблема переробки сміття. Сміттєзвалище, що у с. Малашівці вже не приймає сміття, саме звалище знаходиться у другому поясі санітарної охоронної зони Тернопільського міського водозабору.

До проблем, що потребують вирішення у населених пунктах області відноситься і забруднення поверхневих вод неочищеними та недостатньо очищеними зворотними водами підприємств системи житлово-комунального господарства, частка яких у загальному скиді забруднених вод складає 85 %. Через неефективну роботу каналізаційних очисних споруд та відсутність очисних споруд у населених пунктах багатьох районів області у відкриті водойми щороку скидається близько 4 млн. м³ недостатньо очищених та неочищених стічних вод. Одним із основних забруднювачів водних об'єктів області є чортківські підприємства, а Чортківське виробниче управління водоканалізаційного господарства входить до „Переліку екологічно-небезпечних об'єктів України”. Діючі очисні споруди забезпечують лише механічну очистку стічних вод. У ріку Серет щорічно скидається 1,3–1,5 млн. м³ недостатньо очищених стічних вод, що істотно погіршує екологічний стан р. Серет, створює небезпеку для розташованих нижче по течії населених пунктів [213].

Значні збитки народногосподарському комплексу області, соціально-культурній та житловій сферам завдають надзвичайні ситуації природного характеру. Так, в період 2000-2006 років збитки склали: 2000 рік – 121,9 млн. грн.; 2001 рік – 3,5 млн. грн.; 2002 рік – 32,6 млн. грн.; 2004 рік – 41,6 млн. грн.; 2006 рік – 11,7 млн. грн.

В області 186 потенційно-небезпечних об'єктів, 84 об'єкти житлово-комунального комплексу, 44 мостів різних типів, що потребують як негайного, так і довгострокового реагування, вірогідність руйнувань гребель, дамб і водопропускних споруд, часті пожежі та дорожно-транспортні пригоди, розташування на території області військових складів з вибухопожежонебезпечними засобами, розвиток процесів карстоутворення, постійне підтоплення територій Борщівського, Заліщицького, Монастириського районів свідчать про реальну загрозу виникнення надзвичайних техногенних та природних ситуацій на території області [213].

Зважаючи на величину та структуру соціально-економічного потенціалу міських поселень, екологічні умови їх розвитку, можна виділити групи поселень щодо їх перспективного розвитку, а саме:

1) міста із певними екологічними обмеженнями для розвитку, із значними можливостями для промислового виробництва, в них можна розміщувати великі, середні і малі підприємства, що використовували б дешеву робочу силу і переробляли б сільськогосподарську сировину, які мали б безвідхідні технології та модерне устаткування; зосередження у таких містах закладів соціальної сфери обласного і міжрайонного значення робить їх центрами обслуговування для населення всієї області – м. Тернопіль;

2) міста з обмеженими можливостями промислового виробництва (невеликі модернізовані підприємства з видобутку і переробки будівельної і сільськогосподарської сировини, швейні підприємства), але зі значними можливостями розвитку туризму та сфери послуг міжрайонного значення – Кременець, Бережани, Чортків, Терехів;

3) міста – агропромислові, культурно-освітні і туристичні центри із розвитком сфери послуг районного значення – Бучач, Заліщики, Збарж, Зборів, Борщів;

4) міста і селища міського типу – агропромислові центри із розвитком сфери послуг районного значення – Козова, Монастириська, Підгайці, Підволочиськ, Ланівці, Шумськ;

5) міста і селища міського типу – рекреаційні центри – Микулинці, Гусятин, Почаїв, Золотий Потік;

б) міста і селища міського типу з необхідним першочерговим розвитком сфери послуг міжпоселенського значення та невеликих підприємств для переробки сільськогосподарської та будівельної сировини – Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Козлів, Гримайлів, Скалат, Копичинці, Хоростків, Велика Березовиця, Великі Бірки.

4.3. Шляхи підвищення ефективності управління поселеннями в умовах реформування територіально-адміністративного устрою

Важливою ознакою реалізації сучасної регіональної політики в нашій країні є “ліквідація ряду положень централізму в управлінні життєдіяльністю поселення взагалі та його територіальної організації, зокрема” [173, с. 22].

Це може бути досягнуто на основі конкретизації політики регіонального розвитку (Голіков А., 2002; Данакін А., Лазарєв В., 1997; Лісовський С., 2004; Лаженцев В., 1996; Шаблій О., 2000, 2003; Мезенцев К., 2006; Пістун М., Мельничук А. 2009, 2010), що передбачає “сукупність позитивних структурних і функціонально-територіальних змін соціально-економічної, екологічної та інших видів діяльності людей за певний відрізок часу” [173, с. 24]. Одним із напрямів реалізації Державної концепції регіонального розвитку є стратегічне планування. Згідно з ним, в Україні створено так звані “стратегії регіонального розвитку” для адміністративних областей, в тому числі і для Тернопільської. Вона передбачає пріоритетні напрями розвитку області на період до 2015 року, зокрема: розвиток високопродуктивного агропромислового комплексу; технологічне оновлення машинобудування, переробної промисловості; впровадження високих технологій в освіті та медицині; розбудова та модернізація транспортної інфраструктури; розвиток галузі зв’язку та телекомунікацій; розвиток

туристично-рекреаційного комплексу. Задля реалізації цих напрямків поставлено стратегічні завдання, а саме [213]:

1) збільшення інвестиційної привабливості області та створення конкурентної економіки, що передбачає:

а) розвиток виробничої та соціальної інфраструктури місцевого та загальнодержавного значення;

б) збільшення обсягів інвестицій у пріоритетні галузі економіки області;

в) сприяння створенню та впровадженню інновацій, ресурсо- та енергозберігаючих технологій, систем управління якістю та екологічного управління;

г) сприяння розвитку малого і середнього підприємництва;

д) створення та реалізація конкурентних переваг та інвестиційних проектів;

2) перетворення області на регіон із чистим природним середовищем, високорозвиненою культурою; розвиток туризму та рекреації, зокрема:

а) розбудова інфраструктури охорони навколишнього середовища, покращення екологічної ситуації;

б) раціональне використання природних ресурсів, підвищення рівня лісистості;

в) підтримка мистецького та культурного потенціалу і традицій;

г) розвиток і промоція туристично-рекреаційного потенціалу;

д) розвиток сучасної туристично-рекреаційної інфраструктури та туристичних продуктів;

3) пріоритетним напрямком є розвиток людських ресурсів у регіоні, а також забезпечення продуктивної зайнятості населення, ефективної системи надання соціальних послуг, для чого необхідними є:

а) забезпечення високих стандартів навчання, перенавчання та підвищення кваліфікації кадрів;

- б) активізація міждержавного та міжрегіонального співробітництва у сфері освіти і науки;
- в) адаптація системи освіти і науки до вимог ринку праці;
- г) створення умов для продуктивної зайнятості працездатного населення, запобігання безробіттю;
- д) функціонування ефективної системи надання соціальних послуг.

Для досягнення поставлених завдань визначено основні заходи здійснення стратегії на галузевому та територіальному рівнях, створено середньострокові програми соціально-економічного розвитку.

Але тривала деградація сільських і міських поселень у регіоні, запровадження нових підходів до розвитку поселень, зокрема відмова від їх ототожнення з виробничим сектором, посилюють необхідність розробки заходів для вдосконалення локального рівня управління. Це, передусім, пов'язано із вдосконаленням органів місцевого самоврядування, які, згідно з Конституцією України (ст. 143), “затверджують програми соціально-економічного і культурного розвитку і контролюють їх виконання”. Їх функції конкретизовані у Законі України “Про місцеве самоврядування” (1997 р.), зокрема у ст. 26 визначаються головні з них, а саме: залучення населення до участі у вирішенні питань місцевого і загальнодержавного значення; управління комунальною власністю; забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку відповідної території; надання соціальних послуг населенню; забезпечення законності, правопорядку, охорона свобод і законних інтересів громадян та ін. У сферу компетенції місцевого самоврядування, як зазначається у Європейській хартії місцевого самоврядування (1985 р.), входить також регулювання і управління суттєвою часткою державних справ в інтересах місцевого населення (ст. 3, 4).

Локальний рівень управління має забезпечити конкретну реалізацію рішень на рівні територіальних громад, в сучасних умовах він пов'язаний зі змінами у складі і межах цих громад внаслідок реформування системи адміністративно-територіального устрою України. Органом управління у

таких громадах стануть самоврядні ради (агенції регіонального розвитку). У аграрних регіонах територіальні громади об'єднуюватимуть декілька сільрад, що складаються переважно з сільських поселень. Такі громади, згідно з Проектом Закону України “Про територіальний устрій України” будуть територіальною основою для створення і діяльності органів місцевого самоврядування громади та надання населенню громади визначеного рівня адміністративних, соціальних та культурних послуг” [180].

У сучасних умовах актуальним стає питання обґрунтування меж нових одиниць адміністративно-територіального поділу, зокрема громад, районів, регіонів. Значну роботу у цьому напрямку виконали М. Дністрянський (2000), А. Доценко (1998, 2003), З. Тітенко (2007), Г. Заваріка (2007), Л. Заставецька (2008).

Для території Тернопільської області така схема перспективного адміністративно-територіального устрою створена Заставецькою Л. Б. (2008). При цьому автор виходила із необхідності збільшення території і людності громад, принципів їх територіальної організації [71, с. 12].

Вона запропонувала замість сучасних 580 сільрад утворити 135 громад, які одночасно будуть і первинними системами розселення у Тернопільській області (табл. 4.2 і рис. 4.1).

При цьому населені пункти у такій громаді будуть розвиватися у тісному взаємозв'язку один з одним, на відміну від сучасних сільрад, що відзначаються низьким економічним потенціалом, недостатньо розвиненою виробничою та соціальною інфраструктурою. Маючи у своєму складі по 5–10 населених пунктів, значну територію (понад 90 км²) та кількість населення (5–7 тис. осіб), такі громади забезпечуватимуть комплексний розвиток території. На їх основі буде здійснено оптимізацію територіальної організації розселення населення регіону, формуватимуться нові системи так званої “мережевої організації”, з широким розвитком горизонтальних зв'язків.

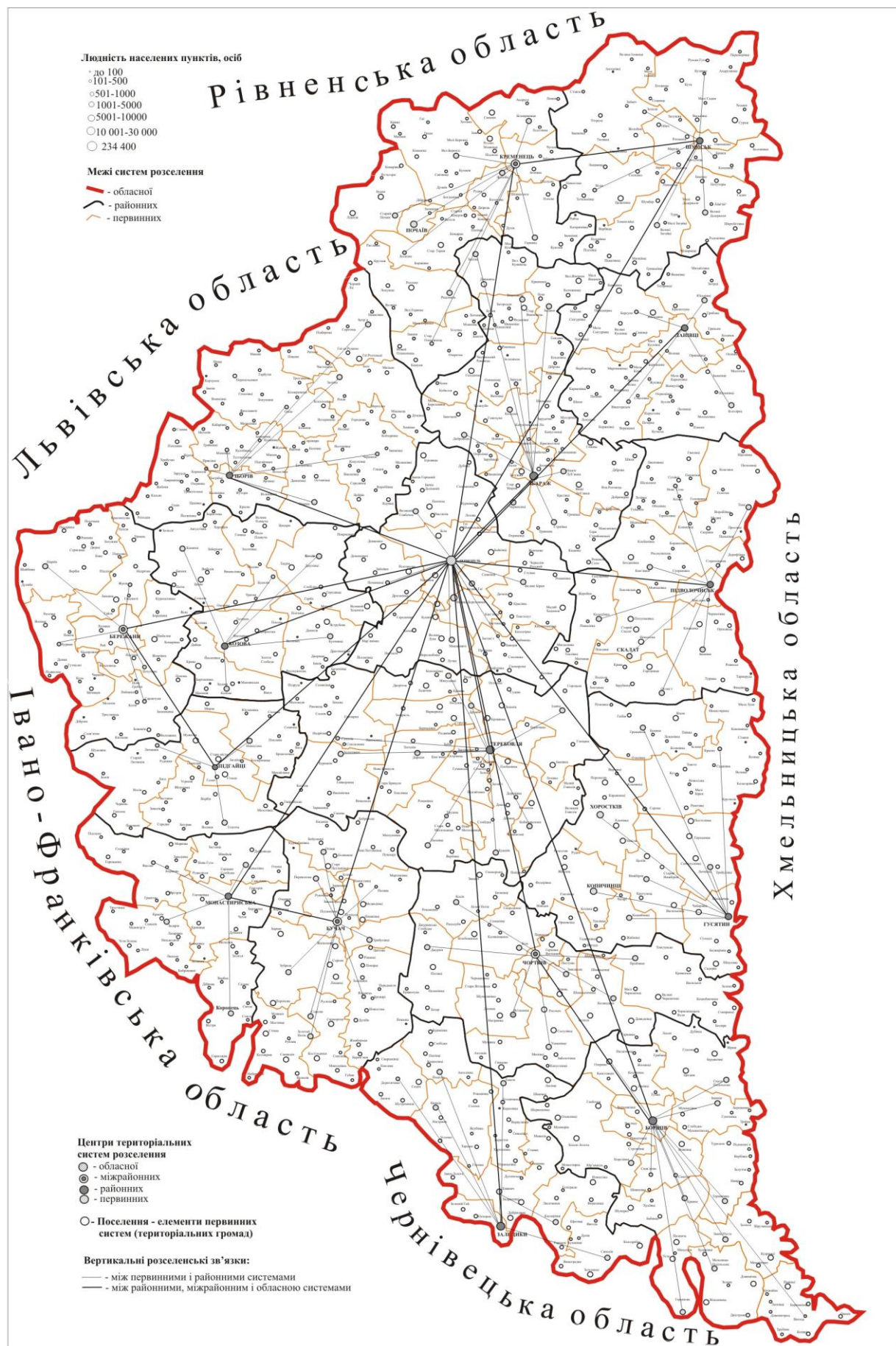
Параметри ймовірних низових систем розселення Тернопільської області [71, с. 12]

Райони	Кількість низових систем (громад)	Середня кількість населення у низовій системі, осіб	Середня кількість поселень у системі	Середня площа системи, км ²
Бережанський	9	7241	10	76,0
Борщівський	12	6288	7	83,3
Бучацький	14	7529	8	96,4
Гусятинський	9	7411	7	112,2
Заліщицький	8	6614	7	85,0
Збаразький	10	6035	7	86,0
Козівський	9	7121	10	118,7
Кременецький	15	6506	7	106,0
Ланівецький	7	6166	10	123,0
Підволочиський	8	5789	8	105,0
Теребовлянський	12	6950	8	102,7
Тернопільський	11	7035	7	96,7
Чортківський	9	8985	6	100,0
По області	135	6848	8	99,3

Населені пункти, що входять у громаду, розвиватимуться згідно з їх місцем і роллю у цій громаді. Звичайно, найбільший соціально-економічний розвиток має бути передбачений для центрів громад, якими визначені великі села і селища міського типу.

У них мають бути зосереджені важливі виробничі і соціальні об'єкти, що забезпечуватимуть населення роботою і різноманітними послугами. Такий пункт повинен мати добре транспортне сполучення зі всіма селами громади, з районним центром. Це будуть “полюси зростання”, які стануть своєрідними центрами нових систем розселення і сфери територіального управління.

Інші поселення громади повинні також отримати соціально-економічний імпульс, позаяк вони не повинні стати “периферійними” у прямому значенні. У випадку нерозвитку в них позааграрних видів діяльності, а також внаслідок невисокої транспортної доступності такі села можуть стати знелюдненими і поступово ліквідованими.

Рис. 4.1 Схема перспективної територіальної організації системи розселення Тернопільської області (Заставецька Л. Б., 2008)

Тому населені пункти у кожній громаді мають розвиватися відповідно до встановлених для них функцій, згідно з їх соціально-економічним потенціалом.

На цьому наголошують сучасні географи і економісти (А. Доценко, О. Максимюк, А. Новікова, Я. Олійник, М. Пістун, І. Прокопа, А. Степаненко, Д. Стеченко, Л. Шепотько та ін.), що займаються питаннями розселення людей. Вони застерігають управлінців щодо підтримки розвитку тільки перспективних сіл – центрів громад; неувага до інших сіл може стати причиною їх подальшого занепаду і поступового зникнення. Щоб цього не сталося, необхідне “обґрунтування структурних і трансформаційних процесів у господарстві, перспективних форм його функціонування” [173, с. 25].

Внаслідок того, що у виробничій сфері відбувається перехід від строгої ієрархічності до мережевої просторової організації, що характерно для інформаційно-організованої економіки, то й у розселенні відбуваються процеси деієрархізації. Системи розселення, які існували дотепер, поступово перетворюються у так звані кластери, тобто у мережі поселень, які тісно пов’язані між собою для виконання спільного завдання – реалізації спільних програм соціально-економічного розвитку на певній території [173, с. 25]. Перехід до політики соціального розвитку стане основою поступу різних за людністю і функціями сільських поселень, умовою їх соціально-економічного зростання.

Запровадження кластерної моделі територіальної громади стане додатковим механізмом удосконалення системи управління “для ефективного використання інвестицій із державного і місцевого бюджетів, які передбачаються на демографічний, матеріальний і соціальний розвиток села, подолання бідності, освіти і охорону здоров’я селян, умов проживання, культурне і побутове обслуговування” [258, с. 125]. Застосування кластерного підходу до нової територіальної організації виробництва і розселення стане важливою умовою оптимізації територіальної організації суспільства, підвищення ефективності його управління.

Отже, кластерні моделі територіальних громад утворюються внаслідок посилення виробничих, інформаційних, соціальних зв'язків між окремими поселеннями, налагодження тісних управлінських зв'язків. Спільна праця людей над зміцненням місцевої економіки, залученням ресурсів території у виробництво, розвитком інфраструктури – це переваги кластерної організації життєдіяльності населення певної території [67, с. 102]. Саме завдяки тому, що учасники кластеру не залежать один від одного, це дає їм можливість використати власний потенціал і залучені інвестиції за цільовим призначенням. На основі добровільної кооперації учасників кластеру і взаємодії їх із органами влади можна досягнути ефективного використання інвестицій із бюджетів для відродження сільських територій.

У процесі функціонування громад може бути вирішена проблема забезпечення місцевих бюджетів, які мають відповідати вартості гарантованих громадянам різноманітних послуг. Для успішного функціонування таких громад М. П. Пістун обґрунтував оптимальну модель муніципальної структури – форму організації управління і влади на рівні кожної самоуправної одиниці [172].

Також необхідні зміни у бюджетно-податковій політиці, системі місцевого оподаткування. Зокрема, через зміни до Бюджетного Кодексу України пропонується перевести до категорії місцевих податків плату за землю, збір за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення довкілля та ін.; пропонується надавати місцевим громадам кредити тощо.

За сучасних умов, коли в Україні формується інноваційно-інвестиційна парадигма регіонального саморозвитку на базі врахування інтересів регіонів і завдань їх збалансованого розвитку, важливим є “використання всіх видів ресурсів і обсягів виробництва, які повинні узгоджуватися з потребами населення на певний проміжок часу” (С. Лісовський, 2004).

За ринкових умов конкретним проявом реалізації процесу регіонального розвитку є структуризація і трансформація продуктивних сил країни, що виявляється у зміні функціонування населених пунктів та їх ролі у

нових системах територіальної організації суспільства. Саме для цього періоду властивими є нові риси регіональної політики щодо міських поселень. У першу чергу, пріоритет надається найбільшому місту системи (обласному центру), у ньому першочергово здійснюватиметься модернізація виробництва, виникатимуть нові галузі та ін. Тільки за 2007 р. із 45 млн. дол. США інвестицій в економіку області на місто Тернопіль припадало близько 45%. Позитивним прикладом інвестиційної діяльності є німецька фірма “СЕ Борденетце Гмбх”, що виробляє автомобільні кабельні системи (понад 16 млн. євро). Успішне впровадження в області цього інвестиційного проекту є добрим знаком для іноземних інвесторів щодо їх входження на економічний ринок регіону. Значна роль у їх розвитку відводиться малому бізнесу. Він певною мірою здатний вирішувати проблеми зайнятості, створення джерел доходів для населення, залучення зовнішніх інвестицій та приватного капіталу, наповнення бюджетів різних рівнів.

За очікуваними даними кількість діючих структур малого підприємництва становитиме у 2012 р. – 5500 одиниць, що на 5% більше, ніж на початку року. Однак, у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення кількість малих підприємств ще значно менша, ніж в Україні загалом (39 проти 63 підприємств). Необхідна зміна структури малих підприємств за видами економічної діяльності на користь виробничих видів (в сучасних умовах 27,7% малих підприємств функціонує у сфері торгівлі, 19,4% – у промисловості, 13,6% – у сільському господарстві, 7,6% – у будівництві), надомної праці. Цей вид бізнесу має стати важливою складовою наповнення місцевого бюджету (тепер – 1,4 загального бюджетного наповнення регіону) у містах і сільській місцевості. У районах області і її обласному центрі кількість малих підприємств постійно збільшується (табл. 4.3).

Серед районів існують диспропорції у розвитку малого бізнесу: кількість діючих малих підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб коливається від 88 – у м. Тернополі до 16 – у Монастирисьькому районі, а суб’єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб: від 509 та 573 – у Тернополі та

Тернопільському районі до 162 у Зборівському та 171 у Монастириському районах. Варто відмітити, що у територіальному розрізі основна маса (70 %) малих підприємств розташована у м. Тернополі (44,9%), Тернопільському (6,6%), Борщівському (5,2%), Збаразькому (4,6%), Чортківському (4,6%) та Тербовлянському (4,1%) районах.

Таблиця 4.3

Основні показники діяльності об'єктів малого підприємництва в Тернопільській області*

	Кількість малих підприємств, одиниць на 10 тис. осіб наявного населення			Кількість малих підприємств, одиниць на 10 тис. осіб наявного населення за 2008 р., у відсотках до середнього показника по області	Кількість діючих підприємств, фізичних осіб на 10 тис. осіб наявного населення		
	2006	2007	2008		2006	2007	2008
По області	42	45	39	х	296	319	284
Бережанський	29	38	29	74,4	248	263	277
Борщівський	31	35	27	69,2	232	242	282
Бучацький	19	20	20	51,3	232	248	256
Гусятинський	20	21	22	56,4	186	212	218
Заліщицький	22	25	27	69,2	240	327	335
Збаразький	39	38	29	74,4	188	236	244
Зборівський	33	34	24	61,5	149	156	162
Козівський	25	27	24	61,5	167	172	184
Кременецький	24	24	24	61,5	219	241	264
Лановецький	35	36	27	69,2	185	199	218
Монастириський	19	22	16	41,0	155	163	171
Підволочиський	34	35	30	76,9	266	298	305
Підгаєцький	26	27	26	66,7	180	194	203
Тербовлянський	28	30	26	66,7	190	197	203
Тернопільський	45	53	47	120,5	471	492	509
Чортківський	25	29	29	74,4	334	352	372
Шумський	26	28	21	53,8	304	313	327
м.Тернопіль	99	104	88	225,6	524	550	573

* Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Інші міста у регіоні розвиватимуться як районні центри і центри територіальних громад. Їх розвиток у Тернопільській області пов'язаний, передусім із розвитком харчової і легкої промисловості, виробництвом

будматеріалів. Ці міста у системі нового адміністративного устрою держави стануть центрами інноваційних технологій, інформаційними та управлінськими центрами.

У процесі управління міськими поселеннями важлива роль відводиться поруч із загальнодержавною, муніципальній власності. Тільки вона може забезпечити комплексний соціально-економічний розвиток міста, задоволення потреб населення у різноманітних послугах. Саме органи місцевого самоврядування у містах розробляють програми соціально-економічного розвитку цих поселень, контролюють їх виконання, залучають до виконання завдань місцеве населення, управляють комунальною власністю. Від них значною мірою залежить стан всіх підсистем міст, їх розвиток загалом.

Для сучасного рівня розвитку суспільства та поліпшення його організації в основу управлінських рішень мають бути закладені такі принципи [80, с. 127]:

- 1) утворення так званих “центрів стимулювання” – малих міст на головних планувальних осях регіону, що сприятиме створенню суцільних смуг впливу центрів обслуговування населення;
- 2) спрямування найбільших приростів соціальних інвестицій на периферії зон впливу найбільших міст, тобто на окраїни області;
- 3) у випадку, коли частина регіону не попадає в зону впливу наявних центрів, можливим є створення на основі наявного населення нових центрів.

Висновки до четвертого розділу

Багаторічна деградація сільських і малих міських поселень, зміна їх функцій, занепад економічної і соціальної бази зумовлюють необхідність зміни парадигми їх розвитку. Передусім, на зміну парадигмі аграрного розвитку сіл має прийти парадигма сільського розвитку, що базується на багатофункціональності сільських територій, збереженні сільських

ландшафтів, враховує особливості духовної і матеріальної культури сільських жителів регіону. Ця парадигма передбачає поруч із розвитком аграрної сфери розвиток неаграрних видів діяльності. Реформування аграрного сектора, зокрема підтримка великих сільгоспідприємств, фермерських та індивідуальних господарств, збільшення доходів селян від господарювання в них може стати реальним економічним підґрунтям для подальшого розвитку сіл.

До неаграрних видів діяльності у селах регіону відноситься переробка сільськогосподарської сировини, видобуток і переробка будівельної сировини, ремонт сільськогосподарської техніки і автомобілів, розвиток сільського зеленого туризму, сфери послуг та ін.

Для активізації соціально-економічного розвитку міських поселень необхідні: створення нових невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської і лісової сировини, виробництва будматеріалів, легкої промисловості, які були б конкурентоспроможними на ринку товарів, модернізація та реконструкція окремих наявних підприємств, інноваційна діяльність; розвиток туризму, сфери послуг та ін. Ці населені пункти стануть своєрідними “полюсами зростання” для навколишньої території. Їх роль зросте у процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою, вони стануть центрами територіальних і районних громад. Водночас вони стануть центрами інноваційних технологій та інформаційними центрами. Першочерговий розвиток матиме при цьому обласний центр та міста, які розміщені на головних планувальних осях регіону.

Зважаючи на величину і структуру соціально-економічного потенціалу та екологічні умови розвитку можна виділити групи поселень щодо їхнього перспективного розвитку:

- 1) обласний центр – місто із значними можливостями для промислового розвитку, розміщення соціальної сфери обласного і міжрайонного значення, але з певними екологічними обмеженнями для свого розвитку (Тернопіль);

2) міста зі значними можливостями розвитку туризму та сфери послуг, але обмеженими можливостями промислового виробництва (Кременець, Бережани, Чортків, Терехів);

3) міські поселення – агропромислові і туристичні центри із розвитком сфери послуг між поселенського значення (Бучач, Заліщики, Збараж, Зборів, Борщів, Козова, Монастирська, Підгайці, Підволочиськ, Ланівці, Шумськ);

4) міські поселення рекреаційні центри (Микулинці, Гусятин, Почаїв, Золотий Потік);

5) міські поселення з необхідним першочерговим розвитком сфери послуг міжпоселенського значення та невеликих промислових підприємств (Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Козлів, Гримайлів, Скалат, Копичинці, Хоростків, Велика Березовиця, Великі Бірки).

ВИСНОВКИ

Проведення дослідження сучасного стану соціально-економічного розвитку поселень у давньоосвоєному агропромисловому регіоні дозволило зробити ряд висновків, що мають теоретичне і практичне значення, а саме:

1. Сучасний економічний і соціальний розвиток населених пунктів регіону відбувається під впливом трансформації суспільних відносин, переходу від централізованої до ринкової економіки. Ці процеси супроводжуються тривалий час кризовими явищами, що накладає негативний відбиток на формування і використання демографічного потенціалу, економічну і соціальну базу міських і сільських поселень, особливості їх функціонування у територіальних системах розселення.

В агропромислових регіонах сформувалась мережа поселень, що відзначається високою щільністю сільських та невеликих міських поселень. Їх розвиток визначається значною мірою аграрним сектором економіки і галузями, що переробляють сільськогосподарську сировину. Зміна аграрних відносин, що відбувається, зумовила звуження функцій сіл, зниження рівня життя селян, зменшення людності сіл, погіршення структури сільського трудового потенціалу тощо.

Кризові процеси в економіці є важливим чинником депресивності малих міських поселень, виробнича база яких пов'язана переважно із переробкою сільськогосподарської сировини і використанням трудових ресурсів. Ліквідація багатьох промислових підприємств, зменшення обсягів виробництва, збільшення рівня безробіття зумовили не тільки погіршення економічного стану міських поселень, але й зменшення їх людності через негативні демовідтворювальні процеси і посилення відтоку працездатного населення з цих поселень (як правило, на заробітки за кордон).

Для суспільно-географічного вивчення населених пунктів, виявлення тенденцій їх соціально-економічного розвитку, визначення шляхів їх оптимального функціонування необхідне використання загальнонаукових

(системний підхід, аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння та ін.) та конкретно наукових методів (математичне та картографічне моделювання, статистичний, історико-географічний, експедиційний та ін.). Тільки у їх поєднанні можна вивчити особливості формування мережі поселень, їх економічну і соціальну базу, особливості трансформації функціональної структури та ролі населеного пункту у територіальних системах розселення.

2. Сучасна мережа поселень Тернопільської області сформувалась в умовах тривалого сільськогосподарського освоєння території, розвитку на ній напівруральних видів діяльності (переробка сільськогосподарської сировини, видобування будівельних корисних копалин). Вона характеризується значним переважанням сіл (96,6% від усіх поселень), наявністю одного великого міста (обласний центр) і густою мережею малих міських поселень. Тип розташування населених пунктів, визначений за показником ентропії, є регулярним (рівномірним). А висока транспортна освоєність, визначена за допомогою коефіцієнта Енгеля, властива для центральних районів області.

Формування і розвиток поселенської мережі зумовлений процесами заселення території, особливостями її соціально-економічного розвитку та природними умовами. Початки заселення території відносяться до VI–X ст., а інтенсивне заселення – до давньоруського періоду. У цей період виникають перші міські поселення як оборонні пункти, центри ремесел і торгівлі та села навколо них. Основна мережа сіл і міст сформувалась у XV–XVII ст., на їхній розвиток наклали відбиток суспільно-економічні та історичні події, що відбувалися у краї.

Найбільші зміни у поселенській мережі регіону відбулися у XIX ст. через ліквідацію кріпосного права та у XX ст. під впливом парцеляції та столипінської реформи (утворення хуторів), розвитку капіталістичних відносин (розширення функцій міст), колективізації сільського господарства (реконструкція сільського розселення) і розвитку промисловості (розвиток

міських поселень), кризові процеси в економіці та перехід на нові засади господарювання (занепад поселень).

Важливою ознакою сучасного соціально-економічного розвитку поселень є постійне зменшення їх демографічного потенціалу з 90-х років ХХ ст. Ця тенденція збережеться у майбутньому, про що свідчить демографічний прогноз. Згідно з ним, в області до 2015 р. сільське населення зменшиться на 3,5%, а до 2020 р. – на 6%; міське – відповідно на 3,4% та 5%. Відбудеться зменшення контрастності розвитку міських поселень, але існує загроза для існування 15 населених пунктів.

3. Розвиток населеного пункту, його місце у системі розселення визначається значною мірою типом економічної бази міста, її структурою. В умовах агропромислового регіону розвиток більшості поселень залежить від стану сільськогосподарського виробництва. Тому зміна економічних відносин у сільському господарстві, яка відбувається у період переходу суспільства до ринкових засад господарювання, накладає значний відбиток на виробничі функції сільських поселень, призводить до деградації цих населених пунктів, їх знелюднення через погіршення демовідтворювальних процесів та міграції населення. Ліквідація великих колективних господарств та відсутність підтримки з боку держави індивідуальних селянських господарств, що призвели до майнового розшарування селян, зменшення їх доходів, зумовили погіршення умов життєдіяльності сільських жителів, до соціально-економічного занепаду сіл у регіоні.

Поодинокими в селах є кар'єри, майстерні з ремонту автомобілів, виробництва меблів, спиртзаводи та невеликі підприємства з переробки сільськогосподарської сировини (ковбасні цехи, пекарні, млини тощо). Вони поки-що не відіграють значної ролі в економічній базі сіл, але у майбутньому завдяки диверсифікації економічної діяльності та джерел доходів сільських мешканців ці виробництва можуть стати важливими в ефективному функціонуванні поселень.

В економічній базі міських поселень за останні десятиліття значно зменшилась роль промисловості внаслідок ліквідації та зупинки багатьох великих підприємств у м. Тернополі та багатьох центрах (переважно машинобудівні заводи та фабрики легкої промисловості). Але вже поступово промислове виробництво змінюється на якісно нових засадах шляхом деконцентрації промислового виробництва (створення малих підприємств, реорганізація існуючих зі зміною виробничого профілю). Це найкраще відбувається у харчовій промисловості, промисловості будівельних матеріалів та лісовій і деревообробній. Незначна роль і будівництва та транспорту в структурі економічної бази міст області.

За рівнями соціального розвитку для поселень Тернопільської області встановлено такі групи районів:

1) із найвищим в області рівнем соціального розвитку (м. Тернопіль, Тернопільський та Чортківський райони);

2) із середнім рівнем соціального розвитку (Бережанський, Заліщицький, Підволочиський, Монастирський, Підгаєцький, Зборівський, Кременецький, Терехівський, Гусятинський, Зборівський райони);

3) із найнижчим в області рівнем соціального розвитку (Борщівський, Бучацький, Збаразький, Козівський та Шумський райони).

4. Дослідження процесів трансформації функціонування поселень у процесі переходу суспільства до ринкових відносин дозволяє визначити такі особливості:

а) відбувається звуження функціональної структури всіх міських поселень за рахунок зменшення ролі виробничої сфери, передусім промислового виробництва;

б) міські поселення регіону через розвиток у них сфери послуг міжпоселенного значення розвиваються як так звані “ділові центри” для навколишньої сільської місцевості;

в) сільські населені пункти у переважній кількості є сільськогосподарськими, неаграрні види діяльності характерні для 10% сіл

(рекреація, добування корисних копалин, ремонт сільськогосподарської техніки і автомобілів, переробка сільськогосподарської сировини тощо);

г) між рівнями економічного та соціального розвитку поселень існує помітний кореляційний зв'язок (0,67);

д) існує висока і пряма кореляційна залежність між людністю поселень і рівнем розвитку їх функцій ($r=0,86$). Зниження рівня розвитку функцій поселень є важливою передумовою зменшення їх людності.

5. Пошук шляхів підвищення рівня соціально-економічного розвитку населених пунктів на сучасному етапі пов'язаний із реструктуризацією господарства, реформуванням його основних галузей. У агропромисловому регіоні це, передусім, аграрна сфера. У ній важливо забезпечити оптимальне поєднання всіх типів господарств, підтримку фермерських та індивідуальних селянських господарств.

За рахунок розвитку неаграрних видів діяльності у сільській місцевості підвищиться рівень доходів селян, рівень використання трудового потенціалу, збільшиться надходження у місцеві бюджети. Для Тернопільської області такими видами може бути сільський зелений та фестивальний туризм, переробка сільськогосподарської сировини, ремонт сільськогосподарської техніки тощо.

Для активізації соціально-економічного розвитку міст необхідна перебудова економічної бази міських поселень шляхом ліквідації неперспективних виробництв, розвитку інноваційних галузей. У цьому значна роль відводиться малим і середнім підприємствам, які використовували б резервні трудові ресурси, а також галузям сфери послуг міжпоселенного значення. Важливим поштовхом для активізації соціально-економічного розвитку населених пунктів регіону стане реформування системи адміністративно-територіального устрою країни. Розвиток кожного поселення відбуватиметься згідно з його місцем у територіальних громадах різних рівнів, їх функціями у нових системах розселення.

Залежно від соціально-економічного потенціалу міських поселень та екологічних умов їхнього розвитку виділено групи щодо перспективного розвитку, а саме:

1) обласний центр – місто із значними можливостями для промислового розвитку, розміщення соціальної сфери обласного і міжрайонного значення, але з певними екологічними обмеженнями для свого розвитку (Тернопіль);

2) міста зі значними можливостями розвитку туризму та сфери послуг, але обмеженими можливостями промислового виробництва (Кременець, Бережани, Чортків, Терехів);

3) міські поселення – агропромислові і туристичні центри із розвитком сфери послуг між поселенського значення (Бучач, Заліщики, Збараж, Зборів, Борщів, Козова, Монастириська, Підгайці, Підволочиськ, Ланівці, Шумськ);

4) міські поселення рекреаційні центри (Микулинці, Гусятин, Почаїв, Золотий Потік);

5) міські поселення з необхідним першочерговим розвитком сфери послуг міжпоселенського значення та невеликих промислових підприємств (Мельниця-Подільська, Скала-Подільська, Козлів, Гримайлів, Скалат, Копичинці, Хоростків, Велика Березовиця, Великі Бірки).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Александер Д. Базовые и небазовые экономические функции городов / Д. Александер // География городов. – М., 1965. – С. 136.
3. Альтгайм Л. Типологія сільських поселень Хмельницької області за людністю / Л. Альтгайм // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. – 2005. – № 1. – С. 87–93.
4. Анисимов В. А. Коммунальная статистика / В. А. Анисимов, Н. А. Коковин. – М. – Л., 1949. – 247 с.
5. Анісімова Г. М. Особливості розвитку територіальних систем розселення в Західному регіоні України / Г. М. Анісімова, Є. М. Максимова // Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України. – К., 1993. – С. 66–76.
6. Афоніна О. О. Концептуальні засади регіонального розселення (на прикладі Чернігівської області) / О. О. Афоніна // Географія і сучасність : зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 7. – С. 27–35.
7. Афоніна О. О. Удосконалення територіальної організації розселення в Чернігівській області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / О. О. Афоніна. – Київ, 2003. – 20 с.
8. Баженов Л. В. Нариси історії Поділля / Баженов Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. – Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. – 327 с.
9. Барановський М. Суспільно-географічне вивчення депресивних аграрних територій України (на прикладі Чернігівської області) / Микола Барановський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – 2005. – № 2. – С. 142–146.

10. Барановський М. О. Аграрна складова депресивності сільських територій / М. О. Барановський // Економіка АПК. – № 6. – 2008. – С. 140 – 147.
11. Барановський М. О. Особливості трансформаційних процесів у розвитку аграрного сектора та сільських територій України / М. О. Барановський // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України : матеріали V Міжнар. наук. конф., 21–23 жовт. 2010 р. – К., 2010. – С. 34–36.
12. Баранский Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография / Н. Н. Баранский. – М. : Географиз, 1959. – 366 с.
13. Блажко Н. И. Типизация поселений по признаку его места в региональных системах обслуживания / Н. И. Блажко, К. С. Розина // Экономическая география. – 1991. – Вып. 30. – С.24–27.
14. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – К. : Вид. АН УРСР, 1963. – 322 с.
15. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні : проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74–85.
16. Буличева Т. В. Особливості формування і розвитку Київської регіональної системи розселення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук. : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / Т. В. Буличева. – К., 1998. – 19 с.
17. Бур’ян А. П. Количественная оценка пространственного развития систем расселения / А. П. Бур’ян // География и природные ресурсы. – № 4. – 1980. – С. 148–153.
18. Василенко В. Методологія економічної діагностики регіонів / В. Василенко // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 4–17.
19. Васильєва З. М. Місто як елемент системи розселення / З. М. Васильєва, В. В. Ковалевський // Економічна географія. – 1976. – Вип. 20. – С. 17–24.

20. Васьківська К. В. Соціально-економічні аспекти розвитку сільських територій / К. В. Васьківська, І. В. Сембай // Регіональна економіка. – 2009. – № 2. – С. 142–148.

21. Ващенко А. Т. Исследование проблем расселения в Западном регионе Украинской ССР / А.Т. Ващенко, Г. Н. Анисимова, Е. Н. Максимова // Региональное расселение в СССР. – М. : Ин-т географии АН СССР, 1984.– С.80–91.

22. Віленчук О. М. Проблеми формування еколого-економічного простору в контексті регіонального розвитку / О. М. Віленчук // Регіональна економіка. – 2008. – № 3. – С. 42–49.

23. Влах М. Р. Поняттєво-термінологічна система розселення населення обласного регіону України / М. Р. Влах, А. М. Слащук, В. І. Поручинський // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Географічні науки. – № 2. – 2007. – С. 98–105.

24. Вопросы районирования и территориальные системы расселения в Украинской ССР / [Ващенко А.Т., Анисимова Г.Н., Березюк А.И. и др.] // Международная география. – М., 1976. – Т. 6. – С. 64–67.

25. Вох Ф. Просторова структура сільських територій Польщі та стратегічні напрямки її вдосконалення / Ф. Вох, Л. Казьмір // Вісник Київського державного аграрного університету. – Серія : Землевпорядкування і земельний кадастр. – 2008. – № 11. – С. 32–42.

26. Герасимчук З. Класифікація соціально-проблемних регіонів та напрямки формування у них політики сталого розвитку / Зоряна Герасимчук // Регіональна економіка. – 2001. – № 2. – С. 77–84.

27. Гладій М. В. Сільське розселення в умовах трансформації форм власності / М. В. Гладій, М. Д. Лесечко. – Львів, 1998. – 205 с.

28. Гладкий О. В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій : [монографія] / О. В. Гладкий. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2008. – 360 с.

29. Гнибіденко І. Вплив світової фінансово-економічної кризи на соціальну сферу України / І. Гнибіденко // Економіка України. – 2009. – № 7. – С. 64–74.

30. Голиков А. П. Введение в экономическую и социальную географию : учебное пособие / Артур Павлович Голиков. – Харьков : ХГУ, 1992. – 81 с.

31. Голиков А. П. Математические методы в географии / А. П. Голиков, И. Г. Череванев, А. М. Трофимов. – Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те. – 1986. – 144 с.

32. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К., 1996. – 320 с.

33. Гончаренко І. В. Ретроспектива формування сільських територій регіонів України / І. В. Гончаренко // Регіональна економіка. – 2008. – № 3. – С. 204–209.

34. Горленко І. О. Регіональна політика України : зміст і напрямки реалізації / І. О. Горленко, Л. Л. Тарангул // Український географічний журнал. – 1999. – № 3. – С.10–16.

35. Грабовський Д. О. Роль і місце малого підприємництва в розвитку аграрної сфери сільських територій / Д. О. Грабовський // Науковий вісник НАУ. – 2008. – Вип. 124. – С. 371–377.

36. Губані Г. Г. Теоретичні проблеми здійснення регіональної діагностики розвитку продуктивних сил / Г. Г. Губані // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 57–63.

37. Давидович В. Г. О закономерностях расселения в теории и практике / В. Г. Давидович // В помощь проектировщику : сб. науч. трудов. – К., 1970. – Вип. 1. – С. 24–33.

38. Данакин А. Модели организации местного самоуправления в регионе / А. Данакин, В. Лазарева // Регион : проблемы и перспективы. – 1999. – № 3. – С. 54.

39. Данилишин Б. М. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів : методологія і практика / Б. М. Данилишин, Л. Г. Чернюк, М. І. Фащевський. – Черкаси : ЧДТУ, 2006. – 320 с.

40. Дворська Л. А. Кластерна модель як фактор підвищення конкурентоспроможності сільського зеленого туризму / Л. А. Дворська // Еко- и агротуризм : перспективи розвитку на локальних територіях : междунар. науч.-практ. конф., 22–23 апр. 2010 г. : тезиси докл. – г. Барановичи, Респ. Беларусь. – Барановичи : РИО БарГУ, 2010. – С. 65–68.

41. Денисик Г. І. Природнича географія Поділля / Григорій Іванович Денисик. – Вінниця : ЕкоБізнес-Центр, 1998. – 184 с.

42. Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 31 липня.

43. Джаман В. О. Вплив природно-ресурсного потенціалу території на розселення Хмельницької області / В. О. Джаман, Н. В. Кривицька // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Географія. – Чернівці : Рута, 2002. – Вип. 158. – С. 119–124.

44. Джаман В. О. Методологічні засади дослідження територіальних систем розселення / В. О. Джаман // Регіон : стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 17-18 квіт. 2007 р. [гол. ред. колегії В. С. Багіров]. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – С. 252.

45. Джаман В. О. Регіональні системи розселення : демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.

46. Дністрянська Н. І. Географія поселень Львівської області : [для студ. вищих навч. закладів] / Н. І. Дністрянська, М. С. Дністрянський. – Львів : ВНТЛ, 2001. – 56 с.

47. Дністрянський М. С. Ймовірні методологічні прорахунки та геополітичні небезпеки здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні / М. С. Дністрянський // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні : сучасні форми та методи

реалізації : зб. наук. праць / НАН України. Ін-т регіональних досліджень. [Редкол. : відп. ред. акад. НАН України М. І. Долішній]. – Львів, 2005. – Вип. 2 (52). – 629 с.

48. Долішній М. Про рівномірність економічного розвитку регіонів / М. Долішній, Я. Побурко, В. Карпов // Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С. 7–17.

49. Доценко А. І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / Анатолій Іванович Доценко. - К. : РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.

50. Доценко А. І. Географія розселення – нова суспільно-географічна наука / А. І. Доценко // Географічна освіта в Україні. – № 3. – 370 с.

51. Доценко А. І. Процеси трансформації розселення : суспільно-географічний аспект / А. І. Доценко // Економічна і соціальна географія. – К.: Вид. КНУ, 2005. – Вип. 56. – С. 50–57.

52. Доценко А. І. Районування розселення як проблема удосконалення його територіальної організації / Анатолій Іванович Доценко // Український географічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–21.

53. Доценко А. І. Регіональне розселення: проблеми і перспективи / Анатолій Іванович Доценко. – К. : Наукова думка, 1994. – 195 с.

54. Доценко А. І. Розвиток хутірського розселення в Україні / Анатолій Іванович Доценко // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 93–99.

55. Доценко А. І. Сільське розселення в Україні : динаміка і структура / А. І. Доценко. – К. : Фенікс, 2010. – 288 с.

56. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія і практика) / А. І. Доценко. – К. : НАН України, РВПС України. – К. : Фенікс, 2010. – 536 с.

57. Дудник І. М. Низова демографічна система / І. М. Дудник, Т. В. Панасенко. – Полтава : ОГТ, 1996. – 196 с.

58. Європейська хартія місцевого самоврядування. Хартія, Міжнародний документ від 15.10.1985 [Електронний ресурс] / Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_036.

59. Єлейко В. Аналіз впливу інвестицій на розвиток економіки Західного регіону України / Василь Єлейко, Богдан Кишакевич // Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С. 74–79.

60. Жупанський Я. І. Соціально-економічна картографія : підручник [для студ. географічних, топографо-геодезичних, економічних спеціальностей ВУЗів]. – Вид. 2-ге / Я. І. Жупанський, П. О. Сухий. – Тернопіль : Астон, 1997. – 274 с.

61. Заблотовська Н. В. Демографічні процеси в регіоні Центрального Поділля (на прикладі Хмельницької області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / Н. В. Заблотовська. – Л., 2010. – 20 с.

62. Заблотовська Н. В. До питання про демогеографічні перспективи сільських поселень Хмельницької області / Н. В. Заблотовська // Українська історична географія та історія географії в Україні : матеріали міжнар. наук. конф., 7–8 жовт. 2009 р. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 71–72.

63. Заваріка Г. М. Трансформація розселення населення у високо урбанізованому регіоні (Луганській області) / Г. М. Заваріка // Регіональні проблеми України : географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – Херсон : ХПУ, 2007. – С. 86–90.

64. Загальнодержавна програма розвитку малих міст України. Затверджена Законом України від 4 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 24. – С. 986–1024.

65. Зайцева Л. Тенденції соціального розвитку регіонів України / Л. Зайцева, І. Польська // Економіка України. – 2003. – № 5. – С. 67–73.

66. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” : за станом на 12 бер. 2011 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

67. Заставецька Л. Кластерний підхід у формуванні нових локальних систем розселення // Історія української географії. – 2008. – Вип. 2 (18). – С. 100–102.

68. Заставецька Л. Б. Вплив демографічного чинника на формування ринку праці в Тернопільській області / Л. Б. Заставецька // Матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конфер. [“Молодь, освіта, наука і національна самосвідомість”], (Київ, 12–13 трав. 2005 р.). – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – Т. 3. – С.134–135.

69. Заставецька Л. Б. Основні тенденції зміни людності сільських поселень Тернопільської області у другій половині ХХст. – на поч. ХХІ ст. / Л. Б. Заставецька // Наукові записки ТНПУ. Серія : Географія. – 2004. – № 3. – С. 82–86.

70. Заставецька Л. Б. Проблеми депопуляції і старіння населення у Тернопільській області / Л. Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. – 2003. – № 2. – С. 57.

71. Заставецька Л. Б. Трансформація системи розселення регіону в умовах вдосконалення адміністративно-територіального устрою України (на прикладі Тернопільської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / Л. Б. Заставецька. – Чернівці, 2008. – 20 с.

72. Заставецька Л. Динаміка людності мережі поселень Тернопільської області / Леся Заставецька, Ірина Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – № 1 (вип. 25). – С. 56–61.

73. Заставецька О. В. Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України / О. В. Заставецька, Т. Б. Заставецький // Наукові записки ТНПУ. Серія : Географія. – 2005. – № 2. – С. 10–13.

74. Заставецька О. В. Географія населення України : навч. посіб.[для студ. вищих навч. закладів] / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. – Тернопіль, 2003. – 149 с.

75. Заставецька О. В. Комплексний економічний і соціальний розвиток території : теоретичні і методичні основи дослідження : [монографія] / Ольга Володимирівна Заставецька. – Тернопіль, 1997. – 233 с.

76. Заставецька О. В. Математичні методи в географії / О. В. Заставецька. – Тернопіль, 1999. – 52 с.

77. Заставецький Б. И. Обласная система расселения : формирование, структура и основные направления совершенствования (на примере Тернопольской области УССР) : автореф. дис. на соискание научн. степени канд. географ. наук : спец. 11.00.02 “Экономическая и социальная география” / Богдан Иванович Заставецкий. – К., 1987. – 16 с.

78. Заставецький Б. І. Вивчення територіальних систем розселення в курсі географія населення : методичні рекомендації [для студентів педінститутів спеціальності “Географія і біологія”] / Б. І. Заставецький. – Тернопіль, 1981. – 29 с.

79. Заставецький Б. І. Географія населення України. Бібліографічний покажчик : навчальний посібник / Б. І. Заставецький, Т. Б. Заставецький. – Тернопіль. – 2004. – 96 с.

80. Заставецький Т. Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства : [монографія] / Т. Б. Заставецький. – Тернопіль : Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.

81. Заставний Ф. Д. Депресивні регіони, поселення й галузі. Економіка України : проблеми, оцінки, прогнози / Федір Дмитрович Заставний // Географія та основи економіки в школі. – 2004. – № 5–6. – С.16–17.

82. Заставний Ф. Д. Проблеми депресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної) : [монографія] / Ф. Д. Заставний. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка. – 2006. – 348 с.

83. Заставний Ф. Д. Регіональні особливості сільського розселення і методика визначення перспективності сіл / Федір Дмитрович Заставний // Економічна географія. – 1982. – Вип. 32. – С. 52–60.

84. Захарченко В. І. Ринкова трансформація господарства регіону (кластерний підхід) : навч. пос. / В. І. Захарченко, Г. М. Заболотний та ін. – Вінниця : Вид. ВДАУ, 2006. – 395 с.

85. Злупко С. М. Теоретико-методологічні засади проведення адміністративно-територіальної реформи в українському вимірі / С. М. Злупко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні : сучасні форми та методи реалізації : зб. наук. праць. – Львів : НАН України. Ін-т регіональних досліджень, 2005. – Вип. 2 (52) – 629 с.

86. Івченко А. Міста України : довідник / А. Івченко. – К. : НВП “Картографія”, 1999. – 136 с.

87. Івченко А. Містечка України : довідник / А. Івченко. – К. : НВП “Картографія”, 2000. – 184 с.

88. Історія міст і сіл Української ССР. Тернопільська область. – Київ : Головна редакція УРЕ, 1973. – 640 с.

89. Іщук С. І. Промислові комплекси України : наукові основи територіальної організації : [навч. посібник для студ.] / С. І. Іщук. – К. : Паливода А. В., 2003. – 248 с.

90. Калугина З. И. Контуры будущей сибирской деревни / З. И. Калугина, О. П. Фадеева // Регіон : Економіка и соціологія. – 2006. – № 4. – С. 141–158.

91. Кампо Г. М. Методичний підхід до вимірювання розвитку малого бізнесу в містах і районах регіону / Г. М. Кампо // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6 (84). – С. 169–179.

92. Качан Є. П. Основи районного планування / Є. П. Качан. – К. : Будівельник, 1989. – С. 232.

93. Качан Є. П. Принципи та методи формування регіональної політики ринку праці / Є. П. Качан // Зайнятість та ринок праці : міжвідом. наук. зб. – К., 2001. – Вип. 15. – С. 3–16.

94. Качан Є. П. Регіональна політика ринку праці : [монографія] / Є. П. Качан, О. О. Обухівський. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. – 176 с.

95. Качан Є. П., Шушпанов Д. Г. Управління трудовими ресурсами / Є. П. Качан, Д. Г. Шушпанов. – К. : Вид. дім “Юридична книга”, 2003. – 258 с.

96. Кирсанов Д. Ф. Сельское расселение : социально-экономический аспект / Д. Ф. Кирсанов. – К. : Наукова думка, 1988. – 142 с.

97. Ковалев С. А. География населения СССР : учебное пособие [для студ. высш. учебн. заведений] / С. А. Ковалев, Н. А. Ковальская. – М. : МГУ, 1980. – 285 с.

98. Ковалев С. А. Сельское расселение (географическое исследование) / С. А. Ковалев. – М. : Узд-во Моск. Ун-та, 1963. – 371 с.

99. Коваленко П. С. Развитие районных центров как важный фактор улучшения социальных условий труда / П. С. Коваленко // Социальные проблемы труда : матер. Респ. науч.-практ. конференции, 1989 г. – К. : СОПС УССР АН УССР, 1989. – С.101–103.

100. Коваленко П. С. Развитие городов / П. С. Коваленко. – К. : Наукова думка, 1980. – 299 с.

101. Ковальова Ю. М. Механізм регулювання соціально-економічного розвитку регіону на основі формування кластерів / Ю. М. Ковальова // актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 4. – С.179–187.

102. Ковтонюк М. Е. Сельское расселение и сфера услуг (на примере Тернопольского района) / М. Е. Ковтонюк // Экономико-географические исследования в Юго-Западном экономическом районе : сб. науч. трудов ГО СССР (Тернопольский отдел ГО Украинской ССР). – Ленинград, 1977. – С. 151–168.

103. Ковтонюк М. О. До питання про сільське розселення Ровенської області та завдання щодо його перебудови // Економічна географія. – Вип. 5. – К. : Вид. Київ. ун-ту. – 1968. – С. 52–58.

104. Ковтун В. В. Города Украины / В. В. Ковтун, А. В. Степаненко. – Киев, 1990. – 212 с.

105. Комплексное географическое исследование малых городов для перспективного экономического и социального планирования их развития / [Корецкий Л. М., Загородний В. В., Кострица Н. Е., Обозный В. В.] // Географические основы формирования народохозяйственных комплексов и систем расселения. – Ленинград : ГО СССР, 1980. – С.13–14.

106. Конституція України : за станом на 4 лют. 2011 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

107. Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.08.2004 р. №573-р / Кабінет Міністрів України. // Офіційний вісник України. – № 32. – К., 2004. – С. 34–35.

108. Концепція сталого розвитку населених пунктів. Постанова Верховної Ради України від 24.12.99 №1359 / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. – 2000. – № 1. – С. 29–40.

109. Корецкий Л. М. Некоторые методологические вопросы расселения / Л. М. Корецкий, В. В. Ковтун // Методологические основы географических комплексов. – К. : Наукова думка, 1989. – С.47–53.

110. Корецький Л. М. Типологія і класифікація міст – науково-методична основа конструктивних рішень їх перспективного розвитку / Л. М. Корецький // Територіальна організація виробництва і розселення. – К. : КНПІ, 1982. – С. 3–33.

111. Косодій Р. П. Проблема сільського розвитку в умовах глобалізації / Р. П. Косодій // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 132–137.

112. Костащук І. Порівняльна характеристика систем розселення Карпато-Подільського регіону (на прикладі Чернівецької та Хмельницької областей) / І. Костащук, Н. Кривицька // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія : Географія. – Чернівці : Рута, 2004. – Вип. 220. – С. 194 – 202.

113. Кошіль А. Б. Місто як суспільно-територіальний комплекс (на прикладі міста Тернополя) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / А. Б. Кошіль. – Львів, 1999. – 18 с.

114. Кравцова Т. Г. Трансформація розселення населення регіону : тенденції та перспективи розвитку (на прикладі Полтавської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. : спец. 08.00.05 “Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка” / Т. Г. Кравцова.– К., 2007. – 20 с.

115. Крайник О. Системний підхід до регулювання соціально-економічним розвитком регіону / Ольга Крайник // Регіональна економіка. – 2002. – № 1. – С. 158–165.

116. Крачило М. П. Географія населення : навч. посіб. / М. П. Крачило. – Київ: НМК ВО, 1992. – 180 с.

117. Крачило М. П. Про деякі економіко-географічні особливості міських поселень Хмельницької області УРСР та їх типи / М. П. Крачило // Економічна географія.– К. : Вид-во КДУ. – 1970. – Вип. 8. – С. 22–5.

118. Кривицька Н. Географічні особливості системи розселення Хмельницької області / Н. Кривицька // Науковий вісник чернівецького університету. Серія : Географія. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 246. – С. 158–166.

119. Круль В. Ретроспективна географія поселень Західної України : [монографія] / Володимир Круль. – Чернівці : Рута, 2004. – 328 с.

120. Кубійович В. З антропогенезу Нового Санча // Володимир Кубійович. Т. 1. Наукові праці. – Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 464–506.

121. Кубійович В. Поділ земель, де живуть українці, на географічні країни / Володимир Кубійович // Історія української географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 26–29.

122. Кустовська О. В. Демографічна статистика : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Економічна думка, 2006. – 152 с.

123. Лаппо Г. М. География городов / Г. М. Лаппо. – М. : Владос, 1997. – 480 с.

124. Лаппо Г. М. Расселение – составная часть территориальной структуры народного хозяйства / Г. М. Лаппо // Ресурсы, среда, расселение : сб. науч. трудов. – М. : Наука, 1974. – С. 74–76.

125. Литовка О. П. Комплексное социально-экономическое прогнозирование развития региональных систем расселения и демографический прогноз : [сб. научн. трудов НИИ экон. и экон. матем. методов с вычислительным центром Таджикской ССР] / О. П. Литовка. – 1979. – № 12. – С. 61–69.

126. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій / А. В. Лісовий // Економіка АПК. – 2009. – № 8. – С. 117–121.

127. Лісовський С. А. Аналіз збалансованості економічного, екологічного і соціального розвитку регіонів України / С. А. Лісовський // Український географічний журнал. – 2008. – № 1. – С. 43–47.

128. Максимюк О. Структурні зрушення у сільській поселенській мережі України / О. Максимюк // Україна : аспекти праці. – № 2. – 2000. – С. 33–39.

129. Малый город / [под ред. Б. С. Хорева]. – М. : Изд. МГУ, 1972. – 246 с.

130. Манцевич Ю. Проблеми регулювання розвитку територій засобами містобудування в нових соціально-економічних умовах / Юрій

Манцевич, Анатолій Степаненко // Регіональна економіка. – 2002. – № 4. – С. 9–107.

131. Мартиняк І. О. Формування кластерної політики як механізму вдосконалення інфраструктури функціонування малого і середнього бізнесу в регіоні / І. О. Мартиняк // Регіональна економіка. – 2008. – № 4. – С. 54–62.

132. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : теорія, методологія, практика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / К. В. Мезенцев. – К., 2006. – 40 с.

133. Мельник А. Ф. Расселение населения и сфера обслуживания Тернопольской области / А. Ф. Мельник // Вопросы расселения населения и использования трудового потенциала в Юго-Западном экономическом районе : сб. науч. тр. – Ленинград : ГО СССР, 1991. – С. 163–177.

134. Мельник Л. Структура регіональної економіки : сутність та напрями трансформації / Леонід Мельник, Лариса Мельник // Регіональна економіка. – 2001. – № 4. – С. 40–53.

135. Мересте У. И. Современная география : вопросы теории / У. И. Мересте, С. Я. Ныммик. – М. : Мысль, 1984. – 296 с.

136. Меркушева Л. А. Географические особенности развития сферы обслуживания в городских поселениях разных функциональных типов / Л. А. Меркушева. – Иркутск, 1970. – 20 с.

137. Мисевич К. Н. Системы расселения : проблемы формирования территориальной организации / К. Н. Мисевич // География и природные ресурсы. – № 4. – 1988. – С. 34–43.

138. Мішенін Є. В. Проблема щодо багатовимірності сільського розвитку / Є. В. Мішенін, Р. П. Косодій // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 33–142.

139. Моделирование территориально-производительных комплексов (методология, теория и метод) / [под. ред. А. Т. Ващенко]. – Л. : Вища школа, 1981. – 136 с.

140. Мороз С. А. Методологія географічної науки : навчальний збірник / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.
141. Мохначук С. С. До питання про генетичну типізацію міських поселень Волинської області / С. С. Мохначук // Економічна географія. Міжвідомчий науковий збірник. – К. : Вид-во КДУ, 1970. – С. 65–68.
142. Мохначук С. С. О возможном подходе к исследованию экономико-географических систем / С. С. Мохначук // Экономическая география. – 1977. – Вып. 23. – С. 14–29.
143. Мохначук С. С. Проблемы управления географическими объектами / С. С. Мохначук // Экономическая география. – 1982. – Вып. 33. – С. 5–20.
144. Мохначук С. С. Системний підхід і географія / С. С. Мохначук // Економічна географія. – 1976. – Вип. 21. – С. 3–16.
145. Мурель В. И. Показатели для характеристики систем сельского расселения / В. И. Мурель // Вестник Московского ун-та. Серия : География. – 1969. – № 2. – С. 77.
146. Муромцева Ю. І. Демографія : навч. посібник / Ю. І. Муромцева. – К. : Кондор, 2006. – 300 с.
147. Нагірна В. П. Сільські регіони України : проблеми розвитку та регіональна політика держави / В. П. Нагірна // Україна та глобальні процеси : географічний вимір. – Київ – Луцьк : “Вежа”, 2000. – Т. 1. – С. 37–40.
148. Нагірна В. П. Територіальна структура господарства і розселення населення : ретроспектива і сучасні реалії / В. П. Нагірна // Український географічний журнал. – 2009. – № 1. – С. 36–41.
149. Національний атлас України / [гол. редколегії Б. Є. Патон; гол. ред. Л. Г. Руденко]. – К. : ДНВП Картографія, 2008. – 604 с.
150. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області / Д. Некрилов // Історія української географії. Всеукраїнський

науково-теоретичний часопис.– Тернопіль : Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2 (14). – С. 41–44.

151. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-экономические аспекты: [монография] / Людмила Николаевна Немец. – Харьков : Факт, 2003. – 383 с.

152. Немченко М. П. Вплив компоненту розселення на соціально-економічний розвиток регіону / М. П. Немченко // Перша наук. конф. викл. і студ. геогр. ф-ту Тернопільського держ. педін-ту : тези доп. – Тернопіль, 1991. – С. 23.

153. Ныммик С. Я. Региональные системы поселений как каркас районо-образования / С. Я. Ныммик // Вестн. Моск. ун-та. Серия : География. – 1969. – № 3. – С. 35–39.

154. Олійник Я. Б. Мережева організація продуктивних сил як фактор їх інноваційного розвитку / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України : матеріали міжнар. наук. конф., 21–23 жовт. 2010 р. – К., 2010. – С. 12–16.

155. Олійник Я. Б. Соціальний розвиток села і території сільського типу / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2003. – 128 с.

156. Олійник Я. Б. Концепція кластерів і формування стратегії розвитку регіонів / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко // Регіон : стратегія оптимального розвитку : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 квіт. 2007 р. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2007. – 252 с.

157. Олійник Я. Б. Регіональна політика і проблеми формування світових міст в Україні / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко // Регіональна політика України : наукові основи, методи, механізми : зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 77.

158. Онищенко О. Сільський розвиток : основи методології та організації / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – № 10. – С. 4–13.

159. Оприсок М. Д. Бюджетне фінансування розвитку Тернопільської області : від “відомчих” до “проектних” критеріїв виділення коштів / М. Д. Оприсок // Регіональна економіка. – 2008. – № 1. – С. 50–57.
160. Павліха Н. В. Адміністративно-територіальна реформа в контексті перспектив сталого просторового розвитку регіонів / Н. В. Павліха // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні : сучасні форми та методи реалізації : зб. наук. праць. – Львів, 2005. – Вип. 52. – 629 с.
161. Павлов В. Г. Логические методы и формы научного познания / В. Г. Павлов, К. Ф. Руденко, Н. С. Семенов. – К.: Вища школа, 1984. – С. 165.
162. Паламарчук А. М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование) / А. М. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 272 с.
163. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : навч. посіб. [для вчителів] / М. М. Паламарчук, А. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.
164. Паламарчук М. М. Расселение и формирование структуры районного промышленного комплекса / М. М. Паламарчук, Н. И. Фащевский // Ученые записки Пермского гос. ун-та. – 1973. – № 307. – С. 6–7.
165. Палеха Ю. М. Типізація міст України за особливостями внутрішньої планувальної диференціації території / Ю. М. Палеха // Український географічний журнал. – 2007. – № 3. – С. 31–35.
166. Падняк І. Г. Сільське розселення Львівської області : особливості формування, структура та тенденції розвитку : автореф. дис. канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / І. Г. Падняк. – Л., 2003. – 20 с.
167. Панасенко Т. В. Структурно-динамічні тенденції розвитку системи розселення Вінницької області / Т. В. Панасенко // Наукові записки. Серія : Географія. – Вінницький держ. пед. університет, 2001. – Вип.1. – С.134–141.

168. Петрига М. О. Територіально-галузеві аспекти управління трудовими ресурсами в регіонах України / М. О. Петрига, Н. М. Слівінська // Зб. наук. праць каф. управління трудовими ресурсами й розміщення продуктивних сил ТАНГ. – Тернопіль : Економічна думка, 1998. – С. 215–222.
169. Петрига М. О. Управління трудовими ресурсами : навчальний посібник / М. О. Петрига. – Львів : ЛБК, 1996. – 432 с.
170. Питюренко Е. И. Проблемы формирования системы расселения Украинской ССР / Е. И. Питюренко // Материалы V съезда Геогр. об.-ва УССР. Ворошиловоград, май 1980.– К. : Наукова думка, 1980. – С. 77–79.
171. Підгрушний Г. П. Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості / Г. П. Підгрушний // Український географічний журнал. – 2003. – № 4. – С. 39–48.
172. Пістун М. Д. Місцеве самоврядування в територіальній організації локального і місцевого рівнів управління соціально-економічним розвитком України // Часопис соціально-економічної географії / М. Д. Пістун. – Харків, 2008. – Вип. 4 (1). – С. 21–28.
173. Пістун М. Д. Основні положення концепції регіонального розвитку України : суспільно-географічний аспект / М. Д. Пістун // Український географічний журнал. – 2008. – № 4. – С. 22–27.
174. Пістун М. Д. Суспільно-географічні засади нового адміністративно-територіального поділу України / М. Д. Пістун // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. – 1999. – № 2. – С.7–10.
175. Пістун М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку : навч. посіб. / М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2010. – 286 с.
176. Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР / Ю. І. Пітюренко. – К. : Наукова думка. – 1977. – 205 с.

177. Покшишевський В. В. География населения СССР. Экономико-географические очерки / В. В. Покшишевський. – М. : Просвещение, 1971. – 174 с.
178. Поповкін В. А. Великі проблеми малих міст // Наука і суспільство. – № 10. – 1994. – С. 20–22.
179. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. А. Поповкін. – К. : Наукова думка, 1993. – 219 с.
180. Проект Закону України “Про територіальний устрій України” 4182 від 10.03.2009 р. [Електронний ресурс] / Режим доступу : – http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=34704
181. Про концепцію сталого розвитку населених пунктів : Постанова Верховної Ради України / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. – 2000. – № 1. – С. 29–40.
182. Про основні засади розвитку соціальної сфери села : Указ Президента України // Урядовий кур’єр. – 2001. – 24 січня. – С. 12–14.
183. Прокопа І. В. Виробнича сфера села і сільське житлове середовище / Прокопа І. В., Мотрунич Д. О., Шепотько Л. О. – К. : ІЕ НАНУ, 2001. – 120 с.
184. Прокопа І. Депресивність аграрних територій : український вимір / І. Прокопа, Л. Шепотько // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 59–66.
185. Ридз Е. Нові наукові проблеми розселення і населення сільських районів у період системних трансформацій / Е. Ридз // Львівська суспільно-географічна школа у національному і європейському вимірах : матеріали міжнар. наук. семінару. – Л. : ЛНУ, 2005. – С. 263–272. – (До 60-річчя кафедри соціальної і економічної географії ЛНУ).
186. Регіональне розселення в Україні : стан і прогноз : [монографія] / [А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатько, В. Л. Танцюра, Т. Г. Кравцова]. – К. : РВПС України НАН України, 2007. – 376 с.

187. Ровенчак І. І. Географія культури : проблеми теорії, методології та методики дослідження : [монографія] / І. І. Ровенчак. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 240 с.
188. Рогожин Г. Н. Сельское расселение Украинской ССР (состояние и пути совершенствования) / Г. Н. Рогожин. – К. : УкрНИИТИ, 1973. – 72 с.
189. Рогожин Г. Н. Совершенствование расселения в схемах планировки сельских административных районов Украинской ССР / Г. Н. Рогожин // Районная планировка и расселение (в помощь проектировщику). – К., 1968. – С. 45–48.
190. Рогожин Г. Н. Опыт районирования сельского расселения Украинской ССР / Г. Н. Рогожин, И. Я. Ярмоленко // Сельское расселение и перспективы его развития в различных зонах страны. – Новосибирск, 1969. – С. 16–26.
191. Романюк М. Д. Методологія і практика регулювання міграційного руху населення за умов перехідної економіки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктор геогр. наук : спец. 08.09.01 “Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / М. Д. Романюк. – К., 2000. – 32 с.
192. Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки : [монографія] / М. Д. Романюк. – Л. : Світ, 1999. – 292 с.
193. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України : у 3 част. : [підручник] / В. П. Руденко. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2010. – 552 с.
194. Руденко В. П. Довідник з географії природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко. – К. : Вища школа, 1993. – 180 с.
195. Руденко Л. Г. Економічні, соціальні і екологічні відміни регіонів України в контексті регіонального розвитку / Л. Г. Руденко, О. О. Кулік // Український географічний журнал. – 2000. – № 3. – С. 18–27.
196. Садовский В. Н. Основания общей теории систем : [монография] / В. Н. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 279 с.

197. Седік Д. В. Формування стратегії середньострокової політики розвитку села і сільського господарства / [Д. В. Седік, І. В. Кобута, М. І. Пугачов, С. С. Прокопенко, І. П. Чанко] // Вісник інституту сільського розвитку. – 2007. – № 1 – 4 (8–9). – С. 2–32.

198. Семенюк Л. Л. Суспільно-географічні аспекти розвитку сільської місцевості кіровоградської області : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / Л. Л. Семенюк. – К., 2006. – 21 с.

199. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : [у 2-х томах]. Т. 1. – Потенціал сільського сектора / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський та ін.]. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 396 с.

200. Сімонова В. С. Моделювання економічної складової містоутворюючої системи як головної у процесі територіального розвитку / В. С. Сімонова // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 11. – С. 191–198.

201. Скатерщикова Е., Цветков В. Интегральная оценка меры социально-экономического благополучия российских городов : новая методика и результаты ее применения / Е. Скатерщикова, В. Цветков // Российский экономический журнал, 2001. – С. 39 – 46.

202. Смаль В. В. Особенности областной системы расселения / В. В. Смаль // Экономическая география. – 1990. – Вып. 42. – С. 33–38.

203. Соціально-економічна географія України : навч. посібник / [за ред. проф. Шаблія О. І.]. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2000. – 680 с.

204. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. збірник / Державний комітет статистики України. – К. : Державний комітет статистики України, 2001. – 194 с.

205. Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект) / [отв. ред. Г. С. Фтомов]. – К. : Наукова думка, 1988. – 326 с.
206. Статистичний щорічник Тернопільської області за 2009 р. / [за ред. В. Г. Кирича] // Головне управління статистики у Тернопільській області. – Тернопіль, 2010. – 466 с.
207. Стельмах Г. Ю. Историчний розвиток сільських поселень на Україні / Г. Ю. Стельмах. – К. : Наукова думка, 1964. – 230 с.
208. Степаненко А. В. Социально-экономическое развитие городов : [монографія] / А. В. Степаненко. – К. : Наукова думка, 1988. – 207 с.
209. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика / Д. М. Стеченко. – Київ : Вікар, 2002. – 374 с.
210. Стешенко В. С. демография в современном мире / В. С. Стешенко. – М. : Статистика, 1978. – 247 с.
211. Сторонянська І. Оцінка асиметрії соціально-економічного розвитку регіонів України та обґрунтування пріоритетів державної регіональної політики / Ірина Сторонянська // Регіональна економіка. – 2006. – № 4. – С. 101–111.
212. Сторонянська І. З. Процеси конвергенції – дивергенції соціально-економічного розвитку регіонів України : підходи до оцінки / І. З. Сторонянська // Регіональна економіка. – 2008. – № 2. – С.73–83.
213. Стратегія розвитку Тернопільської області на період до 2015 року [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://www.adm.gov.te.ua/index.php?module=economics&section=120>.
214. Сухий П. До питання про сучасні регіональні особливості реформування сільського господарства / Петро Сухий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – 2005. – № 2. – С. 133–137.

215. Тащук К. А. О формировании территориальной структуры расселения и основных типах ее элементов / К. А. Тащук // Экономическая география. – 1982. – Вып. 32. – С.60–66.

216. Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії : зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка Олега Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 432 с.

217. Тітенко З. В. Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіального устрою обласного регіону (на прикладі Одеської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 “Економічна і соціальна географія” / Зоя Володимирівна Тітенко. – Одеса, 2007. – 20 с.

218. Ткач Д. В. Малі міські поселення : економіко- і соціально-географічні проблеми розвитку : [монографія] / Дмитро Володимирович Ткач. – Тернопіль, 1997. – 145 с.

219. Ткач Д. В. Формування та розвиток міських поселень Поділля / Д. В. Ткач, Т. Б. Заставецький // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : збір. наук. праць. – Тернопіль : Економічна думка, 1998. – Вип. 2. – С. 90–95.

220. Ткач І. Зміна людності сільських поселень Тернопільської області як наслідок депопуляційних процесів / Ірина Ткач // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : ТАЙП, 2009. – № 2 (вип. 26). – С. 71–75.

221. Ткач І. Соціальний розвиток сільської місцевості і міських населених пунктів Тернопільської області / Ірина Ткач // Історія української географії : Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – Вип. 19. – С. 106–113.

222. Ткач І. Сучасний демографічний потенціал поселень Тернопільської області та його прогноз / Ірина Ткач // Наукові записки

Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Географія. – Тернопіль : ТАЙП, 2011. – № 1 (вип. 29). – С. 79–86.

223. Ткач І. Д., Заставецька Л. Б. Шляхи підвищення ефективності управління поселень в умовах реформування адміністративно-територіального устрою регіону / І. Д. Ткач, Л. Б. Заставецька // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского : Научный журнал. Серія : География. Спец. вып. : Том 24 (63). – № 2, часть 3. – Симферополь : ТНУ им. В. И. Вернадского, 2011 г. – С. 227–232.

224. Ткач І. Зміна функцій поселень давньоосвоєного агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / Ірина Ткач // Часопис соціально-економічної географії. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10 (1). – С.196–200.

225. Ткачук В. І. Диверсифікація сільської економіки : соціально-економічний ефект / В. І. Ткачук, Н. М. Куцмус // Економіка АПК. – 2009. – № 4. – С. 125–132.

226. Топчієв О. Г. Геодемографічні процеси та регіональна соціально-демографічна політика / [О. Г. Топчієв, С. Б. Куделіна, О. І. Полоса, В. Л. Смольський] // Сучасні проблеми географії населення в Україні : зб. наук. праць. – Луцьк, 1993. – С. 121–124.

227. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підр. [для студентів географічних спеціальностей вищих навч. закл] / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.

228. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження : методологія, методи, методика. – Одеса : Астропринт, 2005. – 631 с.

229. Трансформація структури господарства України : регіональний аспект / [за ред. Г. В. Балабанова, В. П. Нагірної, О. М. Нижник]. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.

230. Управління сучасним містом : підручник / [за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орчатого]. – К. : Вид-во НАДУ, 2008. – 632 с.

231. Файфура В. Територіальний брендинг у стратегії регіонального розвитку / В. Файфура // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – 2009. – Випуск 14. – С. 9–13.

232. Фащевський М., Чернюк Л. Гоекономічний потенціал розвитку продуктивних сил України / М. Фащевський, Л. Чернюк // Економіка України. – 2002. – № 7 (488). – С. 32–36.

233. Фащевський М. І. Територіальна організація життєдіяльності населення (методологія та науково-методичні основи суспільно-географічного дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора геогр. наук : спеціальність 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / Микола Іванович Фащевський. – К., 1993. – 42 с.

234. Фащевский Н. И. Геодемографические процессы в условиях стабильного уменьшения численности населения / Н. И. Фащевский, А. Г. Старостенко // Экономическая география : Сб. науч. тр. – Вып. 42. – 1983. – С. 46–49.

235. Фащевский Н. И. Размещение населения и формирование промышленности городов Подольского Приднестровья / Н. И. Фащевский // Экономическая география. – 1972. – Вып 13. – С. 19–25.

236. Фтомов Г. С. Региональные особенности сельского расселения и их влияние на развитие производительных сил сельского хозяйства / Г. С. Фтомов, А. И. Доценко, Т. Д. Хворостяная // Социальные проблемы развития производительных сил УССР : сб. науч. трудов. – К. : СОПС УССР АН УССР, 1983. – 144 с.

237. Харазішвілі Ю. Оцінка ефективності соціально-економічного розвитку регіонів України / Ю. Харазішвілі // Економіка України. – 2007. – № 9 (550). – С. 55–62.

238. Ходжаев Д. Г. Эффективность расселения : эффективность суждения / Ходжаев Д. Г., Вишнякова В. Г., Глобина Н. К. – М. : Мысль, 1983. – 276 с.

239. Хомра А. У. Региональная демография / А. У. Хомра // Система знаний о народонаселении. – М., 1991. – С. 126–132.
240. Хорев Б. С. Проблемы городов / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1975. – 428 с.
241. Хорев Б. С. Территориальная организация общества : (актуальные проблемы регионального управления и планирования в СССР) / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – 320 с.
242. Цісецький О. Є. Трансформація структури зайнятості населення регіону в умовах економічних перетворень (на прикладі Хмельницької області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 “Демографія, економіка праці та соціальна політика” / О. Є. Цісецький. – К., 2003. – 20 с.
243. Шаблий О. И. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории) / О. И. Шаблий. – Львов : Вища школа, 1976. – 200 с.
244. Шаблий О. И. Основные принципы территориальной организации областных систем расселения староосвоенных территорий / О. И. Шаблий, Б. И. Заставецкий, Н. Л. Потинский // Территориальная организация общества и проблемы межнациональных отношений. – Ленинград : ГО СССР, 1990. – С. 20–26.
245. Шаблий О. И. Особенности пространственной организации территориальных систем расселения / О. И. Шаблий, М. З. Мальский, Б. И. Заставецкий // География населения. – Ленинград : ГО СССР, 1984. – С. 78.
246. Шаблий О. И. Территориальная организация производства // География и современность. – Ленинград, 1987. – Вып. 3. – С. 95–104.
247. Шаблій О. І. Західноукраїнський район : економіко- і соціально-географічний аналіз / Олег Іванович Шаблій // Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України. – К. : ІСДО, 1993. – С. 5–23.

248. Шаблій О. І. Математичні методи в економічній географії : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закладів] / О. І. Шаблій. – Львів : Вища школа, 1984. – 136 с.
249. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів : Вид. ЛНУ, 2003. – 444 с.
250. Шаблій О. І. Суспільна географія : теорія, історія, українознавчі студії : [монографія] / Олег Іванович Шаблій. – Львів : Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 744 с.
251. Шаблій О. І. Деякі теоретико-методологічні аспекти дослідження депресивності регіонів України / О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак // Проблеми розвитку депресивних регіонів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 квіт. 2007 р. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – 192 с.
252. Шевчук Л. Т. Підходи до обґрунтування перспективного соціально-економічного розвитку Української Карпат / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічне дослідження у перехідний період : зб. наук. праць / [редкол. : відп. ред. акад. М. І. Долішній] ; НАН України. Інститут регіональних досліджень. – Львів, 2006. – Вип. 6 (62). – С. 29–37.
253. Шевчук Л. Т. Проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України / Л. Т. Шевчук // Соціально-економічне дослідження в перехідний період. Регіональна політика в Україні : сучасні форми та методи реалізації : [зб. наук. праць] ; Ін-т регіон. досл. – Львів, 2005. – Вип. 2 (52). – 629 с.
254. Шепотько Л. Визначення сільських населених пунктів, що потребують державного протекціонізму / Л. Шепотько, Д. Мотруніч, І. Прокопа, О. Максимюк // Проекти нормативних і методичних матеріалів. – К. : Інститут економіки НАНУ, 1998. – С.10–13.
255. Шепотько Л. О. Соціальні ресурси сільських територій / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, С. О. Гудзинський, В. Д. Яровий] // Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. – К. : Інститут економіки НАН України, 2003. – Т. 2. – 466 с.

256. Шепотько Л. О. Типологія як наукова основа державної політики підтримки села / Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, О. П. Максимюк // Українське село : вихід з кризи. – К. : ІЕНАНУ, 1994. – 130 с.

257. Школа І. М. Прогнозування соціально-економічних процесів за методологією фрактального розсту кристалів у нечіткому потенціальному полі / І. М. Школа, Я. І. Виклюк // Регіональна економіка. – 2008. – № 2. – С. 240–250.

258. Шкурін Г. Т. Кластерний принцип соціально-економічних відносин у підвищенні рівня життя сільського населення / Г. Т. Шкурін // Економіка АПК. – 2008. – № 2. – С. 124–129.

259. Штокало Я. Ю. Інтегральна оцінка рівня життя населення регіону (на прикладі Тернопільської області) / Я. Ю. Штокало // Історія Української географії. – Тернопіль, 2010. – Вип. 20. – С. 85–89.

260. Шувалов Е. Я. География населения / Е. Я. Шувалов. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.

261. Шушпанов Д. Г. Принципи та методи демографічного обґрунтування розміщення виробництва товарів широкого вжитку (на матеріалах Тернопільської області) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 “Демографія, економіка праці та соціальна політика” / Д. Г. Шушпанов. – К., 1998. – 18 с.

262. Юрчишин В. В. До проблем майбутнього вітчизняного села і селянства / В. В. Юрчишин // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 3. – С. 61–64.

263. Яворська В. В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я : методологічні і методичні проблеми : [монографія] / В. В. Яворська. – Одеса : Астропринт, 2007. – 208 с.

264. Gonzalez-Val, Rafael : What makes cities bigger and richer? Evidence from 1990-2000 in the US [Електронний ресурс] // Munich Personal RePEc Archive. – 2009. – 29 р. – Режим доступу до журн. : <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/15636/>.

265. Mario Polèse : The social sustainability of cities: diversity and the management of change [Электронный ресурс] / Mario Polèse, Richard E. Stren . – Canada : University of Toronto Press, 2000. – 334 p. – Режим доступа до кн. : [http://books.google.com/books?id=](http://books.google.com/books?id=KQOi063YxiAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false)

[KQOi063YxiAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false](http://books.google.com/books?id=KQOi063YxiAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false).

266. Masahisa Fujita : The Spatial Economy : Cities, Regions and International Trade [Электронный ресурс] / Masahisa Fujita, Paul R. Krugman, Anthony J. Venables. – Cambridge, MA : MIT press, 2001. – 367 p. – Режим доступа до кн. :

http://books.google.com.ua/books?id=SKQVi69dsaoC&dq=Krugman%20The%20Spatial%20Economy%3A%20Cities%2C%20Regions%20and%20International%20Trade%2C%201999&hl=ru&source=gbs_similarbooks.

267. Michael Woods : Rural [Электронный ресурс] / Michael Woods. – New York : Routledge, 2011. – 336 p. – Режим доступа до кн. : <http://books.google.com/books?id=p770wQiPHrAC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>.

268. Zhang, Wei-Bin: An economic theory of cities: spatial models with capital, knowledge, and structures [Электронный ресурс] / Wei-Bin Zhang. – Berlin ; Heidelberg ; New York ; Barcelona ; Hong Kong ; London ; Milan ; Paris ; Singapore ; Tokio : Springer, 2002. – 220 p. – Режим доступа до кн. : http://books.google.com/books?id=SKQVi69dsaoC&printsec=frontcover&dq=An+economic+theory+of+cities:+spatial+models+with+capital,+knowledge,+and+structures&hl=ru&ei=4CV_TfXBNo3BtAbP8qzzBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCkQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість адміністративно-територіальних одиниць та чисельність населення у районах та м. Тернополі станом на 01.01.2011 року*

	Кількість поселень, одиниць			Чисельність населення, осіб		
	міста	селища міського типу	сільські населені пункти	усе населення	міське	сільське
По області	18	17	1023	1084127	474694	609433
Бережанський	1	–	56	42298	18116	24182
Борщівський	1	2	70	69667	19219	50448
Бучацький	1	1	57	63885	14994	48891
Гусятинський	1	2	61	62772	23013	39759
Заліщицький	1	1	53	48912	12810	36102
Збаразький	1	1	75	58814	17339	41475
Зборівський	1	1	90	43819	9869	33950
Козівський	1	2	53	39505	11245	28260
Кременецький	1	–	68	69442	29381	40061
Лановецький	1	–	52	30529	8682	21847
Монастириський	1	1	46	30522	9642	20880
Підволочиський	1	1	60	43672	11991	31681
Підгаєцький	1	–	36	19930	2937	16993
Теребовлянський	1	2	75	67770	19310	48460
Тернопільський	1	2	56	64457	10678	53779
Чортківський	1	1	55	76407	32635	43772
Шумський	1	–	60	34280	5387	28893
м. Тернопіль	1	–	–	217446	217446	–

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Б

Кількість сільських поселень у районах Тернопільської області*

Райони	Роки					
	1959	1970	1979	1989	2001	2011
По області	1855	964	887	940	1017	1023
Бережанський	166	74	81	81	56	56
Борщівський	83	67	67	68	69	70
Бучацький	113	57	56	55	56	57
Гусятинський	90	59	57	56	61	61
Заліщицький	66	48	47	46	53	53
Збаразький	166	69	69	58	73	75
Зборівський	173	83	83	81	89	90
Козівський	97	44	43	43	52	53
Кременецький	200	63	62	52	68	68
Лановецький	108	41	40	40	52	52
Монастирський	94	50	48	47	46	46
Підволочиський	74	56	55	54	60	60
Підгаєцький	-	-	-	-	36	36
Теребовлянський	111	75	75	73	75	75
Тернопільський	77	53	53	53	55	56
Чортківський	110	54	52	53	55	55
Шумський	127	61	60	60	60	60

*Складено за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток В

Матриця міст-сусідів для міських поселень Тернопільської області

Міські поселення	Порядок сусідів		
	1	2	3-7
Тернопіль	7	11	16
Бережани	2	5	27
Борщів	4	5	25
Мельниця-Подільська	1	3	30
Скала-Подільська	1	3	30
Бучач	5	9	24
Золотий Потік	1	5	28
Копичинці	4	6	24
Хоростків	3	7	24
Гусятин	4	6	24
Гримайлів	3	5	26
Заліщики	2	4	28
Товсте	2	6	26
Збараж	4	9	21
Вишнівець	2	5	27
Зборів	4	5	25
Залізці	3	5	26
Козова	5	6	23
Козлів	1	4	29
Кременець	3	3	28
Почаїв	2	4	28
Ланівці	2	3	29
Монастирська	3	6	25
Коропець	2	4	28
Скалат	3	3	28
Підволочиськ	3	10	21
Підгайці	4	8	22
Теребовля	7	10	17
Дружба	3	15	16
Микулинці	3	5	24
Велика Березовиця	3	11	20
Великі Бірки	4	11	19
Чортків	6	10	18
Заводське	3	6	25
Шумськ	2	3	29

Додаток Г

Показники транспортної освоєності території Тернопільської області і її районів, на 01.01.2011 р.*

Райони	Загальна протяжність автомобільних доріг, км L	Площа території, км ² S	Чисельність населення, тис. осіб P	Коефіцієнт Енгеля d _e
По області	5000	13824	1084,1	40,8
Бережанський	236,2	661	42,3	44,7
Борщівський	398,2	1001	69,7	47,7
Бучацький	296,1	802	63,9	41,4
Гусятинський	310,9	1016	62,8	38,9
Заліщицький	315,8	684	48,9	54,6
Збаразький	313,8	863	58,8	44,1
Зборівський	387,5	978	43,8	59,2
Козівський	231,9	694	39,5	44,3
Кременецький	326,6	918	69,4	40,9
Лановецький	245,1	632	30,5	55,8
Монастирський	224,2	558	30,5	54,3
Підволочиський	278,4	837	43,7	46,0
Підгаєцький	165,4	4,96	19,9	52,6
Теребовлянський	367,0	1130	67,8	41,9
Тернопільський	280,6	749	64,5	40,4
Чортківський	330,7	903	76,4	39,8
Шумський	291,6	838	34,3	54,4

*Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Д

Міські поселення Тернопільської області, що розміщені на берегах
рік

Міські поселення	Річки, на яких вони розміщені
Шумськ	Вілія
Гримайлів	Гнила
Збараж	Гнізна
Великі Бірки	
Вишнівець	Горинь
Мельниця-Подільська	Дністер
Заліщики	
Ланівці	Жирак
Скала-Подільська	Збруч
Гусятин	
Підволочиськ	
Бережани	Золота Липа
Козова	Коропець
Монастириська	
Коропець	
Підгайці	
Борщів	Нічлава
Копичинці	
Тернопіль	Серет
Заложці	
Теребовля	
Микулинці	
Велика Березовиця	
Чортків	
Бучач	Стрипа
Зборів	
Хоростків	Тайна
Товсте	Тура

Додаток Е

**Показники середньої людності і дисперсії сільських поселень
Тернопільської області станом на 01.01.2011 р.***

Райони	Середня людність						Дисперсія					
	1959	1970	1979	1989	2001	2011	1959	1970	1979	1989	2001	2011
По області	626,7	911,8	880,5	779,3	645,9	595,7	296,0	105,7	100,7	120,6	157,4	171,7
Бережанський	536,8	924,0	717,7	675,0	443,1	431,8	30,9	8,0	11,3	12,0	12,6	13,0
Борщівський	860	1050,8	962,5	907,2	807,8	720,7	9,7	6,4	7,0	7,5	8,5	9,7
Бучацький	880	1015,8	980,8	923,0	896,0	857,7	12,8	5,6	5,7	6,0	6,3	6,6
Гусятинський	775,6	972,8	869,8	826,5	721,1	651,8	11,6	6,1	6,6	6,8	8,5	9,4
Заліщицький	736,5	1009,4	922,5	879,2	748,7	681,2	9,0	4,8	5,1	5,2	7,1	7,8
Збаразький	632,1	824,1	744,1	825,5	600,4	553,0	26,3	8,4	9,3	7,0	12,2	13,6
Зборівський	465	678,4	589,2	550,1	416,0	377,2	37,2	12,2	14,1	14,7	21,4	23,9
Козівський	618,7	957,3	840,7	794,8	589,4	533,2	15,7	4,6	5,1	5,4	8,8	9,9
Кременецький	636,9	811,9	729,3	848,3	636,5	589,1	31,4	7,8	8,5	6,1	10,7	11,5
Лановецький	515,8	856,6	757,1	699,3	475,9	420,1	20,9	4,8	5,3	5,7	10,9	12,4
Монастириський	598,2	722,4	721,1	604,0	532,8	453,9	15,7	6,9	6,7	7,8	8,6	10,1
Підволочиський	627,5	863,2	809,1	726,6	571,5	528,0	11,8	6,5	6,8	7,4	10,5	11,4
Підгасцький	-	-	-	-	547,5	472,0	-	-	-	-	6,6	7,6
Теребовлянський	597,5	1039,1	918,9	838,1	688,4	646,1	18,6	7,2	8,2	8,7	10,9	11,6
Тернопільський	748,9	1248,4	1106,8	1135,9	928,5	960,3	10,3	4,2	4,8	4,7	5,9	5,8
Чортківський	867,4	1225,9	1139,3	1049,0	889,4	795,9	12,7	4,4	4,6	5,1	6,2	6,9
Шумський	556,7	682,6	614,4	590,0	525,0	481,6	22,8	8,9	9,8	10,2	11,4	12,5

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Ж

**Кількість сільських поселень Тернопільської області у групах за
людністю станом на 01.01.2009 р.***

Райони	Групи поселень із людністю, осіб										Всього сільських поселень
	до 50	51-100	101-200	201-500	501-1000	1001-1500	1501-2000	2001-2500	2501-3000	понад 3000	
Бережанський	5	2	10	17	20	2	-	-	-	-	56
Борщівський	2	4	3	20	19	12	10	-	-	-	70
Бучацький	2	-	3	15	19	10	5	2	-	1	57
Гусятинський	2	2	6	17	15	14	4	1	-	-	61
Заліщицький	-	1	4	13	23	7	5	-	-	-	53
Збаразький	2	1	9	30	24	8	1	-	-	-	75
Зборівський	3	2	17	49	16	2	-	-	-	1	90
Козівський	5	7	4	11	19	6	-	1	-	-	53
Кременецький	-	1	10	27	19	6	3	1	1	-	68
Лановецький	-	2	9	23	16	2	-	-	-	-	52
Монастирський	-	2	3	25	10	6	-	-	-	-	46
Підволочиський	1	3	10	20	16	8	2	-	-	-	60
Підгаєцький	1	2	7	13	8	4	1	-	-	-	36
Теребовлянський	2	3	3	28	24	9	5	1	-	-	75
Тернопільський	1	1	1	14	23	8	3	2	-	3	56
Чортківський	-	-	5	15	17	12	4	1	-	1	55
Шумський	2	1	4	26	23	4	-	-	-	-	60
По області	28	34	108	363	311	120	43	9	1	6	1023
Частка груп поселень в загальній кількості сільських поселень, %	2,7	3,3	10,6	35,5	30,4	11,7	4,2	0,9	0,1	0,6	100,0

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток 3

Кількість населення у сільських поселеннях Тернопільської області у групах за людністю станом на 01.01.2009 р.*

Райони	Групи поселень із людністю, осіб										Кількість сільського населення, осіб
	до 50	51-100	101-200	201-500	501-1000	1001-1500	1501-2000	2001-2500	2501-3000	понад 3000	
Бережанський	147	149	1420	5884	14592	2696	-	-	-	-	24888
Борщівський	56	282	514	6453	13238	13612	17519	-	-	-	51674
Бучацький	47	-	505	5398	14252	11376	8545	4707	-	4128	48958
Гусятинський	76	149	920	5105	9794	16150	6357	2098	-	-	40649
Заліщицький	-	99	610	4724	14986	7538	8941	-	-	-	36898
Збаразький	49	55	1528	10117	18181	10304	1627	-	-	-	41861
Зборівський	97	175	2325	15191	10974	2255	-	-	-	3646	34663
Козівський	195	479	644	4515	13511	7100	-	2347	-	-	28791
Кременецький	-	97	1491	9348	12413	7345	4995	2323	2628	-	40640
Лановецький	-	127	1506	7484	11099	2224	-	-	-	-	22440
Монастирський	-	143	410	8066	6360	6626	-	-	-	-	21605
Підволочиський	16	259	1537	7434	10495	9201	3159	-	-	-	32101
Підгаєцький	46	160	955	4156	5592	4642	1948	-	-	-	17499
Теребовлянський	43	245	488	10305	16069	11717	8177	2123	-	-	49167
Тернопільський	39	89	130	5845	16773	9548	5397	4775	-	10821	53417
Чортківський	-	-	740	5379	11154	13908	7472	2430	-	3678	44761
Шумський	55	75	563	8665	15248	4659	-	-	-	-	29265
По області	866	2583	16286	124069	214731	140901	74137	20803	2628	22273	619277
Частка кількості населення групи в загальній кількості сільського населення, %	0,1	0,4	2,6	20,0	34,8	22,9	12,0	3,4	0,4	3,4	100,0

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток И.1

**Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення)
населення у сільських поселеннях Тернопільської області на 1000
наявного населення***

Райони	на 1000 жителів					
	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст (+) (скорочення (-))	
	2001	2010	2001	2010	2001	2010
Бережанський	8,9	9,5	17,5	21,4	-8,6	-11,9
Борщівський	9,1	9,7	16,7	18,6	-7,6	-8,9
Бучацький	11,2	15,0	13,6	14,5	-2,4	0,5
Гусятинський	9,3	8,9	18,0	17,2	-8,7	-8,3
Заліщицький	8,1	8,8	17,0	16,4	-8,9	-7,6
Збаразький	9,2	11,0	19,0	17,2	-9,8	-6,2
Зборівський	9,3	10,1	19,0	20,6	-9,7	-10,5
Козівський	7,8	9,1	16,9	18,2	-9,1	-9,1
Кременецький	11,0	14,5	16,6	17,2	-5,6	-2,7
Лановецький	9,5	11,1	21,5	21,5	-12,0	-10,4
Монастирський	7,6	8,4	16,9	20,5	-9,3	-12,1
Підволочиський	8,7	9,5	18,5	19,4	-9,8	-9,9
Підгаєцький	7,6	10,9	19,4	18,9	-11,8	-8,0
Теребовлянський	7,8	9,8	18,1	17,4	-10,3	-7,6
Тернопільський	8,2	11,1	16,6	14,9	-8,4	-3,8
Чортківський	7,7	9,6	18,0	19,1	-10,3	-9,5
Шумський	10,5	12,8	20,0	16,7	-9,5	-3,9
По області	8,9	10,7	17,9	17,8	-8,9	-7,1

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток И.2

Коефіцієнти міграційного приросту населення у сільських поселеннях Тернопільської області на 1000 наявного населення в 2002–2010 рр.*

Райони	Роки								
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Бережанський	2,0	5,3	3,7	1,4	-0,4	1,0	-1,7	-1,6	-1,5
Борщівський	-1,4	-0,7	0,2	-2,0	-0,3	-0,4	-3,8	-2,1	-1,3
Бучацький	-0,4	0,1	0,6	-0,6	-0,1	-2,5	-2,3	-1,2	-0,7
Гусятинський	-0,1	2,3	1,4	-0,2	-1,4	-2,4	-3,0	-1,9	-0,7
Заліщицький	-5,0	-4,5	-2,5	-3,8	-3,5	-2,3	-3,1	-2,3	-2,2
Збаразький	4,7	4,9	7,9	2,6	1,8	2,8	3,5	1,5	2,1
Зборівський	2,5	3,4	7,1	2,2	0,4	-1,7	-4,2	-3,8	-2,4
Козівський	2,9	4,2	3,9	3,2	0,7	0,1	-0,9	-0,1	-0,4
Кременецький	-4,1	-2,4	-0,8	-1,3	-3,2	-3,0	-3,3	-1,8	-1,4
Лановецький	-0,8	2,1	2,2	1,0	1,3	-2,1	-0,7	-3,8	0,1
Монастириський	-5,5	-2,4	-2,6	-5,0	-5,2	-6,4	-5,5	-4,5	-3,8
Підволочиський	-0,2	-0,5	4,3	2,7	2,4	2,1	1,2	2,9	3,1
Підгаєцький	-7,5	-6,6	-6,2	-6,9	-7,1	-6,8	-7,7	-2,5	-7,5
Теребовлянський	2,7	4,4	2,7	2,0	2,2	3,7	3,6	1,0	1,0
Тернопільський	10,6	14,3	16,8	11,6	11,4	12,9	10,2	6,3	7,3
Чортківський	2,2	0,3	-1,4	-0,3	-3,6	-2,9	3,1	-0,1	0,1
Шумський	-1,9	-0,1	-0,7	-0,7	-2,9	-2,3	-2,0	-1,3	-1,0
По області	-1,0	-1,1	-1,7	-1,5	-1,7	-1,6	-1,3	-1,2	-0,9

*За даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток К.1

**Динаміка чисельності наявного населення у міських поселеннях
Тернопільської області***

Роки	Чисельність міського населення, тис. осіб	Рівень урбанізації області, %
1959	210,9	16,5
1970	268,7	23,2
1979	363,3	31,2
1989	476,1	40,3
1990	487,5	41,6
1995	511,4	43,4
1996	512,0	43,6
1997	512,0	43,7
1998	512,8	43,9
1999	512,3	44,0
2000	504,9	43,6
2001	495,3	43,1
2002	485,6	42,5
2003	483,6	42,6
2004	481,6	42,7
2005	478,5	42,7
2006	476,9	42,9
2007	475,5	43,0
2008	474,3	43,2
2009	474,0	43,4
2010	474,6	43,8

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток К.2

Чисельність наявного населення у міських поселеннях Тернопільської області*

Міста і селища міського типу	1959	1970	1979	1989	2001	2011
Тернопіль	52,2	84,7	143,6	202,7	233,3	217,4
Бережани	9,3	12,5	13,8	16,7	17,9	18,1
Борщів	5	8,1	9,7	11,2	12	11,3
Мельниця-Подільська	4,5	3,9	3,7	3,9	4	3,7
Скала-Подільська	3,7	5,2	5,1	4,7	5,1	4,2
Бучач	6,8	11,2	12	13,3	13,8	12,5
Золотий Потік	2,3	2,3	2,3	2,4	2,7	2,5
Гусятин	2	2,5	3,2	6,2	6,8	6,9
Копичинці	2,7	7,2	7,3	7,4	7,3	6,9
Хоростків	6,7	7,1	10	8,9	7,6	7,1
Гримайлів	3,7	2,6	2,3	2,4	2,3	1,9
Заліщики	5,9	8,1	10,6	12,2	10,9	9,4
Товсте	3,4	3,1	3,2	4,6	3,9	3,4
Збараж	6,4	9,4	11,1	13,5	14,4	13,9
Вишнівець	1,5	2,2	2,4	3,9	3,8	3,4
Зборів	3,1	3,7	4,2	6,8	8,1	7,2
Залізці	3,4	2,4	2,4	2,7	2,7	2,7
Козова	4,4	6,6	9,6	8,7	9,3	9,4
Козлів	3,1	2,3	2,1	2	2	1,9
Кременець	16,2	19,7	20,9	24,5	23,9	21,6
Почаїв	4,7	6,3	9	9,8	8,4	7,8
Ланівці	4,8	6,5	7,3	6,1	8,8	8,7
Монастириська	4,1	5	5,4	6,3	6,8	6,1
Коропець	4	3,7	3	3,8	3,5	3,5
Підволочиськ	3,2	5	7,6	8,7	8,6	8,0
Скалат	3,6	4	4,2	4,3	4,5	3,9
Підгайці	2,9	3,2	2,9	3,4	3,5	2,9
Теребовля	9,2	10,9	11,6	13,8	15,5	13,8
Дружба	0	0	0	1,8	2	1,8
Микулинці	3,8	2,6	2,9	3,5	3,9	3,7
Велика Березовиця	0	0	0	5,5	6,5	7,2
Великі Бірки	2,1	0	2,8	3,3	3,5	3,4
Чортків	15,6	19,2	24,5	26,8	30,3	29,2
Заводське	2,7	0	0	3	3,6	3,4
Шумськ	3,9	3,3	4	4,8	5,2	5,4

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток К.3

**Динаміка народжуваності, смертності та природного приросту
(скорочення) населення у міських поселеннях Тернопільської області в
1990–2010 роках***

Роки	Осіб			На 1000 жителів		
	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (+)(скорочення (-))	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (+)(скорочення (-))
1990	8103	3881	4222	16,5	7,9	8,6
1991	7816	4011	3805	15,7	8,0	7,7
1992	7506	4300	3206	14,9	8,6	6,3
1993	6886	4342	2544	13,6	8,6	5,0
1994	6381	4503	1878	12,5	8,8	3,7
1995	6204	4514	1690	12,1	8,8	3,3
1996	5835	4449	1386	11,4	8,7	2,7
1997	5394	4544	850	10,5	8,9	1,6
1998	5186	4389	797	10,1	8,6	1,5
1999	4584	4749	-165	9,0	9,3	-0,3
2000	4403	4549	-146	8,8	9,1	-0,3
2001	4217	4755	-538	8,6	9,7	-1,1
2002	4517	4857	-340	9,3	10,0	-0,7
2003	4789	4809	-20	9,9	10,0	-0,1
2004	5083	4838	245	10,6	10,1	0,5
2005	5045	4949	96	10,6	10,4	0,2
2006	5384	5038	346	11,3	10,6	0,7
2007	5265	4979	286	11,1	10,5	0,6
2008	5606	4962	644	11,8	10,5	1,3
2010	5324	4716	608	11,2	9,9	1,3

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток К.4

**Показники народжуваності, смертності та природного приросту
(скорочення) населення у міських поселеннях Тернопільської області в
2010 р. на 1000 наявного населення***

Міста і селища міського типу	Роки					
	Кількість народжених		Кількість померлих		Природний приріст (+) (скорочення (-))	
	2001	2010	2001	2010	2001	2010
Тернопіль		12,4		7,6		4,8
Бережани	9,3	10,5	12,2	9,4	-2,9	1,0
Борщів	8,5	9,4	10,4	10,6	-,19	-1,2
Мельниця- Подільська	9,7	11,0	15,5	15,3	-5,8	-4,3
Скала- Подільська	8,3	9,4	13,8	14,2	-5,5	-4,7
Бучач	8,0	10,3	9,8	12,3	-1,8	-2,0
Золотий Потік	8,2	10,1	13,2	11,7	-5,0	-1,6
Гусятин	7,2	11,2	7,3	8,8	-0,1	2,4
Копичинці	7,9	10,0	14,6	13,7	-6,7	-3,6
Хоростків	8,6	10,0	14,7	13,4	-6,1	-3,4
Гримайлів	6,5	6,5	13,9	19,1	-7,4	-12,6
Заліщики	8,5	11,8	9,0	11,4	-0,5	0,4
Товсте	7,7	8,8	13,7	13,3	-6,0	-4,4
Збараж	8,9	11,3	10,5	10,7	-1,6	0,5
Вишнівець	11,6	11,1	15,0	13,1	-3,4	-2,0
Зборів	7,3	13,6	8,8	11,1	-1,5	2,5
Залізці	6,3	13,0	11,5	13,7	-5,2	-0,7
Козова	6,9	8,7	11,9	11,1	-5,0	-2,4
Козлів	5,5	6,4	14,5	13,8	-9,0	-7,4
Кременець	8,7	11,3	14,4	12,5	-5,7	-1,2
Почаїв	10,4	17,1	15,4	15,5	-5,0	1,5
Ланівці	8,9	10,0	9,5	10,6	-0,6	-0,6
Монастириська	8,5	12,5	12,2	13,7	-3,7	-1,1
Коропець	11,5	7,4	17,6	12,2	-6,3	-4,8
Підволочиськ	7,9	12,1	13,7	12,8	-5,8	-0,8
Скалат	6,8	10,0	12,8	15,0	-6,0	-5,0
Підгайці	7,4	10,5	10,3	13,2	-2,9	-2,7
Теребовля	8,9	9,0	11,6	11,3	-2,7	-2,3
Дружба	9,1	12,3	7,3	5,6	1,8	6,7
Микулинці	5,8	10,5	9,7	8,1	-3,9	2,4
Велика Березовиця	8,1	12,1	8,0	8,4	0,1	3,8
Великі Бірки	8,5	13,3	12,1	12,1	-3,6	1,2
Чортків	9,0	10,6	10,8	10,4	-1,8	0,2
Заводське	12,9	8,3	4,2	6,5	8,7	1,8
Шумськ	9,6	11,9	13,1	10,1	-3,5	1,9

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток К.5

Механічний рух населення у міських поселеннях Тернопільської області в 2010 р.*

Районні системи розселення	Осіб			На 1000 жителів		
	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Сальдо міграції	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Сальдо міграції
Бережанська	287	298	-11	15,8	16,4	-1,9
Борщівська	400	427	-27	20,7	22,1	-0,6
Бучацька	209	225	-16	13,9	15,0	-1,4
Гусятинська	266	288	-22	11,6	12,5	-1,1
Заліщицька	155	203	-48	12,0	15,7	-0,9
Збаразька	300	193	107	17,3	11,1	-3,7
Зборівська	41	161	-120	4,0	15,9	6,2
Козівська	139	146	-7	12,3	12,9	-11,9
Кременецька	523	567	-44	17,9	19,4	-0,6
Лоновецька	163	156	7	18,7	17,9	-1,5
Монастириська	90	113	-23	9,3	11,7	0,8
Підволочиська	151	128	23	12,6	10,7	-2,4
Підгаєцька	17	44	-27	5,7	14,7	1,9
Теребовлянська	504	369	135	26,2	19,2	-9,0
Тернопільська	164	78	86	15,8	7,5	6,9
Чортківська	954	677	277	29,6	21,0	8,1
Шумська	61	77	-16	11,3	14,3	-3,0
м. Тернопіль	3026	4179	-1153	13,9	19,2	-5,3
По області	7450	8329	-879	15,7	17,6	-1,9

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток Л.1

Динаміка чисельності наявного населення поселень Тернопільської області*

Роки	Тис. осіб			% від усього населення	
	усе населення	міське	сільське	міське	сільське
1939	1413,3	204,3	1209,0	14,5	85,5
1959	1085,6	179,6	906,0	16,5	83,5
1970	1152,7	268,7	884,0	23,3	76,7
1979	1163,1	364,1	799,0	31,3	68,7
1989	1168,9	476,6	692,3	40,8	59,2
1990	1171,5	487,5	684,0	41,6	58,4
1991	1175,1	494,1	681,0	42,0	58,0
1992	1177,1	499,4	677,7	42,4	57,6
1993	1180,3	505,0	675,3	42,8	57,2
1994	1180,3	509,4	670,9	43,2	56,8
1995	1177,7	511,4	666,3	43,4	56,6
1996	1175,4	512,0	663,4	43,6	56,4
1997	1172,3	512,0	660,3	43,7	56,3
1998	1168,4	512,8	655,6	43,9	56,1
1999	1163,9	512,3	651,6	44,0	56,0
2000	1156,9	504,9	652,0	43,6	56,4
2001	1149,9	495,3	654,6	43,1	56,9
2002	1142,4	485,6	656,8	42,5	57,5
2003	1134,2	483,6	650,6	42,6	57,4
2004	1126,6	481,6	645,0	42,7	57,3
2005	1119,6	478,5	641,1	42,7	57,3
2006	1112,1	476,9	635,2	42,9	57,1
2007	1105,4	475,5	629,9	43,0	57,0
2008	1098,6	474,3	624,3	43,2	56,8
2009	1093,3	474,0	619,3	43,4	56,6
2010	1088,9	474,7	614,2	43,6	56,4
2011	1084,1	474,7	609,4	43,7	56,3

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток Л.2

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту населення у Тернопільській області, осіб на 1000 наявного населення*

Роки	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (скорочення) населення
1950	21,3	11,1	10,2
1960	21,7	7,9	13,8
1970	15,7	9,6	6,1
1980	15,4	12,2	3,2
1990	14,2	12,8	1,4
1995	12,0	13,7	-1,7
2000	9,2	13,6	-4,4
2001	8,8	14,2	-5,4
2002	9,2	14,4	-5,2
2003	9,3	14,9	-5,6
2004	9,9	14,4	-4,5
2005	9,9	15,1	-5,2
2006	10,5	14,9	-4,4
2007	10,4	14,9	-4,5
2008	11,3	14,8	-3,5
2009	11,4	14,3	-2,9
2010	10,9	14,4	-3,5

*Складено за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток М.1

Розподіл поселень Тернопільської області за групами людності*

Групи людності поселень	Кількість поселень, одиниць						Кількість населення, осіб					
	1989 (перепис населення)	2005	прогноз				1989 (перепис населення)	2005	прогноз			
			2010		2015				2010		2015	
			I	II	I	II			I	II	I	II
Міста	16	18	18	18	19	18	385,2	408,4	402	378	404	338
У тому числі з людністю, тис. осіб: понад 500												
100-500	1	1	1	1	1	1	204,8	219,1	219	213	216	200
50-100												
20-50	2	2	2	2	2	2	51,2	50,8	51	51	51	50
менше 20	13	15	15	15	16	15	129,2	138,5	132	114	137	88
Селища міського типу	21	17	17	17	17	17	91,3	68,5	65	62	71	55
У тому числі з людністю, тис. осіб: понад 10												
5-10	5	4	4	4	4	4	39,1	31,2	31	30	33	27
3-5	9	8	8	8	8	7	36,2	28,4	28	27	29	23
менше 3	7	5	5	5	5	6	16,0	8,9	6	5	9	5
Сільські поселення	946	1018	1015	1023	1010	1026	693,1	658,1	618	607	604	566
У тому числі з людністю, осіб: понад 1000	230	197	196	198	195	199	339,1	288,7	263	268	264	248
501-1000	341	332	331	333	328	334	244,5	233,7	224	217	215	202
201-500	287	347	345	348	343	349	98,7	119,1	115	107	110	102
101-200	56	86	87	87	89	87	8,7	13,2	13	12	12	11
1-100	32	56	56	57	55	57	2,1	3,4	3	3	3	3
безлюдні												

*Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз / А. І. Доценко, В. Т. Зінич, О. Т. Великохатко та ін. – К. : РВПС України НАН України, видавництво “Фенікс”, 2007. – С. 172.

Додаток М.2

Прогноз чисельності сільського населення Тернопільської області*

Райони	Базова чисельність населення, тис. осіб, на 01.01.2009 р., (Н ₀)	Темпи щорічного приросту (скорочення) чисельності населення, осіб (К)	Прогноз чисельності населення на період (t), тис. осіб		
			2015 (t=5)	2020 (t=10)	2025 (t=15)
По області	619,28	-0,00737	596,78	575,09	554,20
Бережанський	24,89	0,000367	24,93	24,98	25,03
Борщівський	51,67	-0,00946	49,27	46,99	44,81
Бучацький	48,96	-0,00307	48,21	47,47	46,75
Гусятинський	40,65	-0,00986	38,68	36,82	35,04
Заліщицький	36,90	-0,00909	35,25	33,68	32,18
Збаразький	41,86	-0,00574	40,67	39,52	38,40
Зборівський	34,66	-0,00822	33,26	31,92	30,62
Козівський	28,79	-0,00782	27,68	26,62	25,59
Кременецький	40,64	-0,00787	39,07	37,55	36,10
Лановецький	22,44	-0,01222	21,10	19,84	18,66
Монастириський	21,61	-0,01574	19,96	18,44	17,03
Підволочиський	32,10	-0,00823	30,80	29,55	28,36
Підгаєцький	17,50	-0,01486	16,24	15,07	13,98
Теребовлянський	49,17	-0,00611	47,68	46,25	44,85
Тернопільський	53,42	0,005618	54,93	56,49	58,10
Чортківський	44,76	-0,0111	42,33	40,04	37,86
Шумський	29,27	-0,00919	27,95	26,68	25,48

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток М.3

Прогноз чисельності населення міських поселень Тернопільської області

Міста і селища міського типу	Базова чисельність населення, тис. осіб, на 01.01.2009 р., (H_0)	Темпи щорічного приросту (скорочення) чисельності населення, осіб (K)	Прогноз чисельності населення на період (t), тис. осіб		
			2015 ($t=5$)	2020 ($t=10$)	2025 ($t=15$)
Тернопіль	217,3	-0,00888	207,82	198,76	190,10
Бережани	18,1	0,001389	18,23	18,35	18,48
Борщів	11,3	-0,00751	10,88	10,48	10,09
Мельниця-Подільська	3,7	-0,00974	3,52	3,36	3,19
Скала-Подільська	4,3	-0,02128	3,86	3,47	3,11
Бучач	12,5	-0,01236	11,75	11,04	10,37
Золотий Потік	2,5	-0,00962	2,38	2,27	2,16
Гусятин	6,9	0,001825	6,96	7,03	7,09
Копичинці	6,9	-0,00704	6,66	6,43	6,21
Хоростків	7,1	-0,0085	6,80	6,52	6,25
Гримайлів	2,0	-0,01744	1,83	1,68	1,54
Заліщики	9,4	-0,01847	8,56	7,80	7,11
Товсте	3,4	-0,01712	3,12	2,86	2,62
Збараж	13,8	-0,00532	13,44	13,08	12,74
Вишнівець	3,4	-0,01389	3,17	2,96	2,76
Зборів	7,3	-0,01299	6,84	6,41	6,00
Заложці	2,7	0	2,70	2,70	2,70
Козова	9,4	0,001337	9,46	9,53	9,59
Козлів	1,9	-0,00641	1,84	1,78	1,73
Кременець	21,5	-0,01322	20,12	18,82	17,61
Почаїв	7,7	-0,01087	7,29	6,90	6,54
Ланівці	8,7	-0,00143	8,64	8,58	8,52
Монастириська	6,1	-0,01357	5,70	5,32	4,97
Коропець	3,5	0	3,50	3,50	3,50
Підволочиськ	7,9	-0,01061	7,49	7,10	6,73
Скалат	4,0	-0,01471	3,71	3,45	3,20
Підгайці	2,9	-0,02344	2,58	2,29	2,03
Теребовля	13,8	-0,01451	12,83	11,92	11,08
Дружба	1,8	-0,01316	1,68	1,58	1,48
Микулинці	3,7	-0,00658	3,58	3,46	3,35
Велика Березовиця	7,1	0,011029	7,50	7,92	8,37
Великі Бірки	3,4	-0,00362	3,34	3,28	3,22
Чортків	29,0	-0,00548	28,21	27,45	26,71
Заводське	3,4	-0,00714	3,28	3,16	3,05
Шумськ	5,4	0,004717	5,53	5,66	5,79

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток Н

**Розподіл найманих працівників за галузями господарства у
міських поселеннях Тернопільської області у 1996 р. та станом на
01.01.2009 р., у %***

Міста і селища міського типу	У промисловості			У будівництві			У транспорті та зв'язку			У сільському господарстві			У соціальній сфері		
	1996	2009	Пріріст	1996	2009	Пріріст	1996	2009	Пріріст	1996	2009	Пріріст	1996	2009	Пріріст
Тернопіль	32,0	16,5	-15,5	15,0	4,1	-10,9	14,9	6,9	-8,0	-	0,3	0,3	38,1	72,2	-34,1
Бережани	35,2	27,0	-8,2	4,0	4,2	0,2	7,1	5,7	-1,4	3,1	4,4	1,3	48,1	58,7	10,6
Борщів	20,2	15,9	-4,3	10,9	3,1	-7,8	13,0	4,7	-8,3	3,2	2,7	-0,5	52,7	73,6	20,9
Мельниця- Подільська	31,4	10,6	-20,8	-	7,6	7,6	0,7	16,7	16,0	25,4	28,1	2,7	42,5	37	-5,5
Скала- Подільська	27,3	39,9	12,6	-	5,6	7,6	8,0	10,9	2,9	27,2	13,7	-13,5	37,5	29,9	-7,6
Бучач	25,6	18,1	-7,5	7,4	4,0	-3,4	7,6	4,8	-2,8	12,8	13,5	0,7	46,5	59,6	13,1
Золотий Потік	43,6	17,4	-26,2	-	6,8	6,8	0,4	5,0	4,6	26,8	7,6	-19,2	29,2	63,2	34,0
Гусятин	9,9	11,7	1,8	10,4	3,9	-6,5	7,4	8,0	0,6	3,0	4,4	1,4	69,1	72,0	2,9
Копичинці	42,6	10,7	-31,9	7,5	2,3	-5,2	18,1	9,2	-8,9	8,8	7,9	-0,9	23,0	69,9	46,9
Хоростків	41,8	32,0	-9,8	-	5,5	5,5	0,3	6,3	6,0	37,9	3,2	-34,7	20,0	53,0	33,0
Гримайлів	22,8	-	-22,8	9,9	7,3	-2,6	-	7,0	7,0	29	66,7	37,7	39,3	19,0	-20,3
Заліщики	17,2	13,6	-3,6	5,0	4,9	-0,1	7,2	7,6	0,4	9,0	0	-9,0	61,8	73,9	12,1
Товсте	36,0	5,6	-30,4	14,4	10,0	-4,4	2,2	34,7	32,5	10,2	29,1	18,9	43,2	20,6	-22,6
Збараж	42,0	23,0	-19	4,0	1,7	-2,3	7,6	4,7	-2,9	5,3	0,5	-4,8	41,1	70,1	29
Вишнівець	34,6	8,4	-26,2	4,8	7,4	2,6	6,9	22,9	16,0	26,8	1,9	-24,9	23,1	59,4	36,3
Зборів	4,6	4,8	0,2	12,6	4,3	-8,3	10,0	10,6	0,6	1,4	0,9	-0,5	71,4	79,4	8,0
Заложці	48,0	37,0	-11,0	-	4,3	4,3	5,3	12,6	7,3	12,2	9,4	-2,8	34,5	36,7	2,2
Козова	23,5	22,1	-1,4	9,1	5,4	-3,7	6,2	11,3	5,1	10,9	3,6	-7,3	40,3	57,6	17,3
Козлів	31,4	41,8	10,4	-	4,7	4,7	0,1	5,1	5,0	45,2	21,6	-23,6	23,3	26,8	3,5
Кременець	21,2	24,6	3,4	5,6	4,6	-1,0	7,2	7,6	0,4	1,9	3,6	1,7	59,0	59,6	0,6
Почаїв	57,2	17,4	-39,8	0,9	4,8	3,9	0,4	7,4	7,0	11,5	21,9	10,4	30,0	48,5	18,5
Ланівці	28,5	25,4	-3,1	9	4,5	-4,5	7	7,8	0,8	12	7,4	-4,6	43,5	54,9	11,4
Монастирська	24,1	17,3	-6,8	11,6	6,8	-4,8	5,2	9,6	4,4	7,2	2,1	-5,1	51,9	64,2	12,3
Коропець	-	-	-	-	4,6	4,6	1,7	20,2	18,5	56,5	6,9	-49,6	41,8	68,3	26,5
Підволочиськ	20,0	18,1	-1,9	7,8	6,1	-1,7	11,0	10,8	-0,2	6,0	4,6	-1,4	55,2	60,4	5,2
Скалат	23,7	35,2	11,5	13,5	3,5	-10,0	1,6	8,0	6,4	26,1	22,8	-3,3	35,2	30,5	-4,7
Підгайці	24,4	9,5	-14,9	-	6,2	6,2	7,4	9,1	1,7	12,7	25,7	13,0	55,5	49,5	-6,0
Теребовля	32,4	11,4	-21,0	3,8	1,4	-2,4	9,5	7,0	-2,5	11,2	1,8	-9,4	43,8	78,4	34,6
Дружба	81,5	33,7	-47,8	-	18,6	18,6	0,5	12,1	11,6	4,5	18,8	14,3	13,5	16,8	3,3
Микулинці	48	35,7	-12,3	-	7,5	7,5	13,8	11,4	-2,4	7,7	21,4	13,7	30,5	24,0	-6,5
Велика Березовиця	27,4	39,3	11,9	28,1	5,2	-22,9	6,6	13,2	6,6	17,6	16,8	-0,8	20,3	25,5	5,2
Великі Бірки	19,8	6,1	-13,7	11,8	5,0	-6,8	6,8	9,3	2,5	3,7	7,5	3,8	57,9	72,1	14,2
Чортків	27	18,7	-8,3	6,3	3,6	-2,7	13,3	5,5	-7,8	2,3	2,4	0,1	49,4	69,8	20,4
Заводське	78,8	65,7	-13,1	-	3,7	3,7	0,4	4,6	4,2	19,6	6,4	-13,2	1,2	19,6	18,4
Шумськ	15,9	17,3	1,4	8,5	4,3	-4,2	14,3	6,0	-8,3	3,7	20,8	17,1	57,6	51,6	-6

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток П

**Показники розвитку промисловості міських поселень
Тернопільської області у 2009 р.***

Міста і селища міського типу	Обсяг виробництва промислової продукції в діючих цінах			Чисельність промислово-виробничого персоналу (ПВП)		
	тис. грн.	Частка промислової продукції міста від усіх міських поселень, %	Частка промислової продукції міста від промислової продукції області, %	осіб	Частка ПВП міста від ПВП усіх міських поселень, %	Частка ПВП міста від ПВП області, %
Тернопіль	1072808	43,86	26,19	12439	46,26	39,86
Бережани	92956,6	3,80	2,27	1077	4,01	3,45
Борщів	110265,8	4,51	2,69	731	2,72	2,34
Мельниця-Подільська	-	-	-	32	0,12	0,10
Скала-Подільська	58818,7	2,40	1,44	379	1,41	1,21
Бучач	65196	2,67	1,59	911	3,39	2,92
Золотий Потік	-	-	-	59	0,22	0,19
Гусятин	7134,1	0,29	0,17	305	1,13	0,98
Копичинці	16444,7	0,67	0,40	142	0,53	0,46
Хоростків	206008,9	8,42	5,03	898	3,34	2,88
Заліщики	40966,2	1,68	1,00	404	1,50	1,29
Товсте	459,8	0,02	0,01	18	0,07	0,06
Збараж	39730	1,62	0,97	799	2,97	2,56
Вишнівець	1360	0,06	0,03	35	0,13	0,11
Зборів	5460	0,22	0,13	113	0,42	0,36
Заложці	60587,1	2,48	1,48	217	0,81	0,70
Козова	16387,2	0,67	0,40	427	1,59	1,37
Козлів	16953,4	0,69	0,41	362	1,35	1,16
Кременець	73433	3,00	1,79	1251	4,65	4,01
Почаїв	3632	0,15	0,09	185	0,69	0,59
Ланівці	48749,1	1,99	1,19	635	2,36	2,03
Монастириська	3335	0,14	0,08	267	0,99	0,86
Підволочиськ	105556	4,32	2,58	442	1,64	1,42
Скалат	37713	1,54	0,92	313	1,16	1,00
Підгайці	7036,7	0,29	0,17	117	0,44	0,37
Теребовля	53465,5	2,19	1,31	481	1,79	1,54
Дружба	-	-	-	201	0,75	0,64
Микулинці	40739,5	1,67	0,99	544	2,02	1,74
Велика Березовиця	11707,4	0,48	0,29	479	1,78	1,53
Великі Бірки	1596,7	0,07	0,04	94	0,35	0,30
Чортків	206120	8,43	5,03	1206	4,48	3,86
Заводське	-	-	-	879	3,27	2,82
Шумськ	41087	1,68	1,00	448	1,67	1,44
Всього по містах	2445708	100,00	-	26890	100,00	-
Всього по області	3912500	-	59,7	43324	-	86,2

*Розраховано за даними Головного управління статистики в Тернопільській області

Додаток Р

**Структура зайнятості найманих працівників у міських поселеннях
Тернопільської області у галузях промисловості у 2009 р., у %***

Міста і селища міського типу	Загальна чисельність зайнятих у промисловості	Видобуток будматеріалів	Машинобудування, металообробка та ремонт	Харчова	Легка	Виробництво будматеріалів	Лісова і деревообробна	Хімічна та мікробіологічна	Інші
Бережани	100	0	0	25,2	3,9	36,4	19,6	0	14,9
Борщів	100	10,3	1,4	52,9	0,0	34,3	1,1	0	0,0
Мельниця- Подільська	100	0	0	56,3	6,3	0,0	21,9	15,6	0,0
Скала-Подільська	100	61,7	0	15,3	0,0	16,6	0,0	0	6,3
Бучач	100	0,0	28,9	56,3	0,0	6,7	1,6	1,2	5,3
Золотий Потік	100	0,0	0	0,0	52,5	0,0	3,4	0,0	44,1
Гусятин	100	0	25,6	33,4	2,3	4,6	1,3	0	32,8
Копичинці	100	0	2,8	67,6	25,4	4,2	0,0	0	0,0
Хоростків	100	0	0,0	93,1	1,6	0,0	0,0	2,3	3,0
Заліщики	100	0	10,6	52,0	11,9	13,4	3,7	3,0	5,4
Товсте	100	0	22,2	55,6	0,0	22,2	0,0	0	0,0
Збараж	100	0	10,3	60,6	5,1	6,1	1,0	1,4	15,5
Вишнівець	100	0	11,4	51,4	8,6	25,7	2,9	0,0	0,0
Зборів	100	0	12,4	38,9	4,4	35,4	8,8	0	0,0
Заложці	100	0	2,3	87,6	3,2	6,9	0,0	0	0,0
Козова	100	0	2,8	53,9	5,4	5,4	9,1	0	23,4
Козлів	100	0	0,0	48,3	0,0	51,7	0,0	0	0,0
Кременець	100	3,4	4,6	39,3	7,7	14,7	20,6	0	9,6
Почаїв	100	0	0	57,3	9,7	33,0	0,0	0	0,0
Ланівці	100	7,1	1,6	78,4	3,0	7,1	2,2	0,6	0,0
Монастириська	100	0	1,5	45,7	3,4	43,1	6,4	0	0,0
Підволочиськ	100	0	4,8	49,5	3,8	14,3	3,6	1,4	22,6
Скалат	100	0	0	60,1	1,0	6,1	8,0	24,9	0,0
Підгайці	100	0	11,1	51,3	0,0	17,9	19,7	0	0,0
Теребовля	100	0	4,4	36,6	8,1	42,2	8,7	0	0,0
Дружба	100	0	0,0	7,5	0,0	90,0	0,0	0	2,5
Микулинці	100	0	10,3	70,4	12,3	7,0	0,0	0	0,0
Тернопіль	100	0	29,0	6,4	10,4	10,9	9,0	5,7	28,6
Велика Березовиця	100	0	32,4	12,3	4,8	44,1	0,8	0,0	5,6
Великі Бірки	100	0	20,2	55,3	14,9	9,6	0,0	0,0	0,0
Чортків	100	0	18,6	46,7	11,5	12,2	1,7	0,7	8,6
Заводське	100	0	0	100,0	0,0	0,0	0,0	0	0,0
Шумськ	100	0,0	0	65,0	35,0	0,0	0,0	0	0,0

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток С.1

**Забезпеченість населення житлом у поселеннях районів і м. Тернополі,
у середньому на одного жителя, м² загальної площі***

Райони	1990			2000			2009		
	усього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	усього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	усього	у міських поселеннях	у сільській місцевості
По області	17,7	20,5	18,0	20,5	18,0	22,5	22,7	21,1	23,9
Бережанський	18,3	19,7	18,3	19,7	18,3	20,6	23,5	24,1	23,1
Борщівський	18,3	21,5	18,2	21,5	18,2	22,8	23,6	20,8	24,6
Бучацький	16,3	17,2	17,1	17,2	17,1	17,2	19,4	19,7	19,3
Гусятинський	18,4	21,3	17,4	21,3	17,4	23,4	23,2	20,4	24,7
Заліщицький	18,5	20,4	14,2	20,4	14,2	22,7	23,6	21,1	24,5
Збаразький	18,6	20,7	17,7	20,7	17,7	22,1	22,4	21,0	22,9
Зборівський	19,1	21,2	16,5	21,2	16,5	22,6	23,0	18,5	24,3
Козівський	18,1	20,4	19,1	20,4	19,1	20,9	22,4	22,0	22,5
Кременецький	17,6	20,9	18,3	20,9	18,3	22,8	24,2	23,4	24,7
Лановецький	21,5	24,3	16,9	24,3	16,9	27,1	23,2	18,1	25,1
Монастириський	18,4	21,4	19,9	21,4	19,9	22,0	25,9	25,9	26,0
Підволочиський	18,7	23,0	18,6	23,0	18,6	24,7	25,8	26,4	25,6
Підгаєцький	–	24,1	22,7	24,1	22,7	24,4	27,8	31,2	27,2
Теребовлянський	18,6	20,7	15,2	20,7	15,2	23,0	21,5	18,8	22,6
Тернопільський	17,5	21,8	20,2	21,8	20,2	22,1	24,8	23,6	25,0
Чортківський	17,1	19,9	14,4	19,9	14,4	23,8	22,0	16,7	25,8
Шумський	19,8	22,2	19,7	22,2	19,7	22,6	22,2	22,3	22,2
м. Тернопіль	14,2	18,8	18,8	18,8	18,8	–	21,1	21,1	–

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток С.2

Облаштування житлового фонду поселень Тернопільської області, %*

	1995		2000		2005		2009	
	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Питома вага загальної площі, обладнаної:								
водопроводом	64,4	9,7	75,4	13,9	75,9	17,1	78,6	26,1
каналізацією	63,6	4,3	75,1	6,3	75,5	8,9	77,7	18,7
опаленням	58,7	6,1	70,3	12,3	69,7	16,4	82,3	41,2
газом	80,7	78,7	90,7	84,5	90,9	86,5	94,8	88,8
гарячим водо-постачанням	41,2	0,9	22,5	0,6	16,2	0,7	66,3	12,3
ваннами	58,5	3,9	71,2	5,1	71,4	8,2	74,7	17,5
підлоговими електроплитами	1,9	0,0	1,0	–	1,2	–	1,1	–

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Т.1

Кількість фельдшерсько-акушерських пунктів у районах і м. Тернополі*

	2000	2005	2007
По області	790	779	764
Бережанський	35	34	34
Борщівський	56	56	53
Бучацький	49	49	49
Гусятинський	48	49	45
Заліщицький	36	36	36
Збаразький	56	55	53
Зборівський	71	70	70
Козівський	42	42	42
Кременецький	48	49	46
Лановецький	38	36	35
Монастириський	40	40	40
Підволочиський	46	44	43
Підгаєцький	23	23	22
Теребовлянський	53	54	54
Тернопільський	47	48	48
Чортківський	43	39	39
Шумський	56	55	55
м. Тернопіль	3	-	-

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Т.2

Забезпеченість населення поселень Тернопільської області медичним персоналом та лікарняними ліжками, на 10 тис. жителів*

	Кількість лікарів усіх спеціальностей			Кількість середнього медичного персоналу			Кількість лікарняних ліжок		
	1990	2000	2009	1990	2000	2009	1990	2000	2009
По області	40,5	45,1	48,9	101,6	104,6	109,7	131,1	92,0	89,6
Бережанський	29,4	34,5	34,2	136,7	102,9	97,5	104,8	69,7	57,9
Борщівський	26,1	25,9	25,2	86,4	79,5	78,9	110,6	57,4	51,2
Бучацький	23,2	25,5	28,6	67,4	77,0	71,5	86,7	58,1	55,9
Гусятинський	23,6	29,2	30,3	74,7	93,4	94,8	99,8	60,7	54,8
Заліщицький	24,8	29,0	32,4	84,5	93,6	114,2	99,4	59,5	53,3
Збаразький	25,2	28,1	32,2	75,3	89,3	86,7	80,9	59,9	48,3
Зборівський	21,1	23,3	27,3	71,1	71,0	79,3	82,6	58,2	56,5
Козівський	23,7	25,0	23,6	81,5	82,7	78,6	99,4	60,7	55,2
Кременецький	23,7	24,0	26,2	75,9	72,8	79,5	92,9	68,9	59,3
Лановецький	24,1	24,0	26,6	96,6	93,1	92,6	109,7	66,4	57,3
Монастириський	21,7	26,2	32,0	72,6	86,0	94,4	86,3	60,5	54,3
Підволочиський	31,4	31,4	30,9	93,2	93,0	90,0	95,5	66,6	54,5
Підгаєцький	–	27,1	32,7	–	75,2	92,1	–	65,2	64,4
Теребовлянський	21,9	24,0	24,5	73,5	70,3	73,6	89,1	54,3	52,7
Тернопільський	24,5	23,6	26,4	61,4	53,2	58,0	73,1	39,2	36,7
Чортківський	30,4	30,3	33,1	106,3	102,7	102,4	109,6	62,9	55,3
Шумський	20,9	22,5	22,4	88,9	102,8	98,6	91,7	69,8	68,3
м. Тернопіль	45,8	51,0	51,6	90,0	91,4	88,1	84,8	61,4	52,8

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток У

Кількість закладів освіти та кількість людей, що в них навчаються і вчителів, на 01.01.2009 р.*

	Кількість дошкільних закладів	Охоплення дітей дошкільними закладами, %		Кількість загальноосвітніх навчальних закладів	Кількість учнів	Кількість учителів	Кількість студентів у вищих навчальних закладах I–II рівнів акредитації	Кількість студентів у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації
		У міських поселеннях	У сільській місцевості					
По області	498	64	28	895	121969	18523	7070	51505
Бережанський	17	67	20	48	4973	869	–	–
Борщівський	39	67	29	62	7747	1215	921	–
Бучацький	34	77	25	60	8674	1288	–	826
Гусятинський	44	70	35	52	7167	1095	–	–
Заліщицький	40	54	45	49	5379	838	–	–
Збаразький	21	56	17	54	6511	1013	–	–
Зборівський	7	57	9	65	5016	885	–	–
Козівський	24	73	39	39	4312	732	–	–
Кременецький	13	45	10	55	7979	1136	1159	3607
Лановецький	30	82	45	36	3391	644	–	–
Монастириський	16	53	30	41	3413	647	–	–
Підволочиський	33	64	40	48	4692	767	–	–
Підгаєцький	13	100	29	25	2305	417	–	–
Теребовлянський	46	59	33	64	7407	1247	365	–
Тернопільський	27	58	29	50	5286	1036	–	–
Чортківський	38	69	38	54	7870	1127	2443	–
Шумський	18	62	19	45	4204	757	–	–
м. Тернопіль	38	65	–	48	25643	2810	2182	47072

* За даними Головного управління статистики у Тернопільській області

Додаток Ф

**Ранжування міських поселень Тернопільської області за рівнями
промислового і соціального розвитку та людності на 01.01.2009 р.***

Міста і селища міського типу	Ранг за розвитком промисловості	Ранг за соціальним розвитком	Ранг за людностю
Тернопіль	1	1	1
Бережани	4	3	4
Борщів	5	13	8
Мельниця-Подільська	31	27	23
Скала-Подільська	13	24	21
Бучач	7	14	7
Золотий Потік	30	31	32
Гусятин	21	11	17
Копичинці	23	30	18
Хоростків	3	21	15
Гримайлів	35	34	33
Заліщики	14	4	9
Товсте	32	29	27
Збараж	11	15	5
Вишнівець	29	25	26
Зборів	25	8	14
Залізці	16	26	31
Козова	18	16	10
Козлів	19	35	34
Кременець	6	9	3
Почаїв	24	20	13
Ланівці	9	12	11
Монастириська	22	6	19
Коропець	33	33	25
Підволочиськ	8	5	12
Скалат	20	19	22
Підгайці	26	7	30
Теребовля	10	10	6
Дружба	27	28	35
Микулинці	12	23	24
Велика Березовиця	17	18	16
Великі Бірки	28	22	28
Чортків	2	2	2
Заводське	34	32	29
Шумськ	15	17	20

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області